56 metmenys

1989 kūryba ir analizė

metmenys

Kostas Ostrauskas, Žodžiai, žodžiai, žodžiai. . . 3 • *Saulius T. Kondrotas*, Eskizas 16; Kornelijaus Jedermano rūpesčiai 20 • *Vytautas Kavolis*, Devynioliktojo amžiaus kultūrinės transformacijos 43 • Iš japonų haiku poezijos (Vertė Andrius Sietynas ir Megumi Sato) 82 • *Audronė Barūnaitė Willeke,* Naujieji laikai ir senieji mitai S.T. Kondroto kūryboje 88 • *Aldona Veščiūnaitė*, Triukšmingos uvertiūros 101; Miestas auga 102; Aukštas jo šuolis 104; Piliakalnis 105; Ten kala žalvarį 106 • *Eglė Juodvalkė*, Trys eilėraščiai 107 • *Algis Mickūnas,* Jėgos filosofija 112 • *Jurgis Blekaitis*, Iš mūsų teatro praeities, III; Nuo Žilinsko — į „Žilinskiukus" 144 •

Akmens kalba, *Tomas Venclova* • Kai Lietuva (zonk!) valdė pasaulį (bam!) La Mamoje, *Algirdas Landsbergis* •

[illegible] valsti
respublikine
biblioteka

Dailės darbai: J. Dovydėnas p.p. 72-81; S. Eidrigevičius p. 15; V.O. Virkau p. 100.

ŽODŽIAI, ŽODŽIAI, ŽODŽIAI. . .

KOSTAS OSTRAUSKAS

Polonius. What do you read, my lord?
Hamlet. Words, words, words.

Shakespeare, *Hamlet* II:2

Sako, „pradžioje buvo Žodis". (Žodis — didžiąja raide).

Galbūt. Tačiau ankstyviausioji žmogaus patirtis esanti vis dėlto bežodė — tyla. Pirmieji pirmykščio žmogaus pėdsakai yra ne žodis, o skeleto fragmentai, akmens kirvis, ėdalo liekanos ir vaizdas — gyvulio kontūrai, tarsi nagu įrėžti ant akmens.

Žodis atsirado vėliau ir taip įsiveisė, — visa savo gausa ir įvairumu, — jog jis yra — ir bus — visur ir visada.

Per žodį mes mylime ir neapkenčiam, prakeikiam ir atleidžiame, juokiamės ir verkiame, meldžiamės ir plūstamės, kuriam ir naikiname. . . — jis su mumis net tada, kai mes jo netariam ir kai negirdime.

Kartais, atrodo, jo net per daug, kur kas per daug — žodžio maišatis, chaosas. Kaip kažkas išsireiškė —

In the beginning was the Word.
After that came blah, blah, blah.

To žodžio kartais iš tiesų kur kas per daug, — norisi tylos, — *reikia* tylos, kad sužinotum, ką galvoji, — nori ramybės ir paprastos, kasdieniškos tvarkos.

"I love order. It's my dream", sako Samuel Beckett. "A world where all would be silent and still, and each thing in its last place under the last dust".

Taip, tyla ir ramybė. Nieko neklausyt ir nieko negirdėti, nieko negirdėt ir nieko neklausyti. Grįžt į pirmykštį žmogų? Ne, dar prieš tai, kai žmogaus nebuvo — juk žodis atėjo su žmogum.

Tačiau nuo žodžio pabėgti negali, — net ir norėdamas.

* * *

Kas yra *žodis?* — Tai „kalbos vienetas, garsinė sąvokos išraiška". „Žodis — turtingas, lankstus ir gajus žmogiškos buities faktorius. Jis išreiškia daiktą, veiksmą, ypatybę, moka abstrahuoti ir konkretizuoti. Žodis — kalbos ženklas, turintis tam tikrą fonetinę, morfologinę sandarą, atliekantis sintaksines funkcijas" *(Literatūros teorijos apybraiža* 1982, p. 87). O semantika moko: The word is not the thing.

Anksčiau buvo galvojama, kad mintys, žodžiai ir realybė yra skirtingi dalykai. Pagal ankstyvesnę teoriją: prieš kalbėdamas ir rašydamas, pirma pagalvok. Pagal vėlyvesnę teoriją: kaip aš galiu žinot, ką galvoju, kol negirdžiu, ką aš sakau, ir nematau, ką aš rašau? O pagal vėliausią teoriją: kaip aš galiu žinot, ką galvoju, kol neišgirdau, *kaip* sakau?

Definicijos, teorijos. . . — plūkis su jomis, grabaliokis patamsy, o žodis lieka Žodis. Tačiau ne toks, kaip kartais galvojama.

Sako: „Tušti žodžiai". — Nesąmonė. Tuščių žodžių nėra. Priešingai: kiekvienas žodis yra pilnas — prisotintas, per kraštus besiveržiantis, tiesiog sprogstantis savo svoriu ir reikšme. Pavyzdžiui: „tuščia galva", „tuščias žmogus", „tuščias gyvenimas". . . Arba štai žodis *niekas* — jame telpa *viskas.*

Bene Emersonas pasakęs, kad žodis yra tarsi eilėraštis, t. y. koncentruota žodinė išraiška. Jeigu tikrai taip, tai vienas

įdomiausių ar tik nebus Ugnies Žemės (Tierra del Fuego) dialekte esantis žodis *mamihlapinatapei*. Jis net ir skamba kaip eilėraštis. O reiškia štai ką: „Žvelgiant vienas kitam į akis, tikintis, kad kitas pradės tai, ko abu nori, tačiau nei vienas nesiryžta pradėti".

Tad ne žodis tuščias, o kas ir kaip juo pasakyta. Žodžiais parašyta ne tik *Hamletas*, bet ir *Kaukolė žalsvame čemodane*. Ne žodis kaltas, o tas, kurs jį vartoja. Esi tas, ką sakai. Esi tas, ką rašai.

Nėra ir negražių bei nešvankių žodžių. Tėra tiktai nešvankios mintys. Lygiai kaip nėra ir gražių, kilnių žodžių. Donelaičio eilutė „. . .į šūdą pavirto" turi daugiau poezijos, negu daugelio mūsų poetų sentimentalūs aikčiojimai apie grožį, meilę, tiesą, laimę ir visas kitas panašias — šiaip didžiai girtinas — gėrybes.

Pagaliau nėra ir menkų, paprastų bei prastų ir mažų žodžių. Priešingai: dažnai tie neva žodelyčiai — *ir, bet, jeigu, tačiau, o, nes. . .* — turi didesnį svorį bei krūvį, negu „dideli", „reikšmingi" žodžiai. Sakysim: „karas *ir* taika", „doras, *bet* kvailas", „uždainuotų, *tačiau* pragėrė balsą", „*jeigu* galėčiau, *o* kad galėčiau! . ." O ką jau bekalbėti apie tokius „žodelius" kaip *taip* ir *ne:* vienas užtikrina, kitas paneigia, vienas stato, kitas griauna. . . — juose glūdi visas žmogaus, jo gyvenimo ir jo pasaulio poliariškumas.

Tačiau žodis nėra tiktai turinys, reikšmė; jisai ir garsas, ritmas, jis skammmmba — jisai muzika:

> Nėra niekur tokio miško, kaip mūsiškis —
> Ant pušelių, kaip varpeliai, skamba šiškos.
>
> (A. Miškinis)

Arba:

> La lune blanche
> Luit dans les bois;
> De chaque branche

Part une voix
Sous la ramée. . .

O bien — aimée.

(P. Verlaine)

Sako: „Negaliu išreikšti žodžiais". O kuo kitu gali išreikšti? Rainer Maria Rilke tikriausiai buvo teisus, teigęs, kad skausmo, orgazmo, skonio ir aromato neaprašysi. Daug ko žodžiais neišreikši. Bet tai ne žodžio kaltė. Ne viskas išvis įmanoma išreikšti.

Tiesa, galima išsireikšti garsu (muzika), linija ir spalva (= dailė), judesiu (= šokis). Galima pagaliau išsireikšti veido išraiška, mostu. . . Tačiau nedaug ką tepasakysi. Net ir Marcel Marceau repertuaras ribotas. Pagaliau ir jis dažnai būtų sunkiai suprantamas be patirties, išsilavinimo, be apsiskaitymo, — ir vėl tas Žodis.

* * *

Kalbant apie žodį, beveik neįmanoma neprašnekti ir apie žodyną.

William Saroyano dramoje *Don't Go Away Mad* esama tokio dialogo. Kalbasi beraštis Greedy Reed su raštingu Andy Boy:

GREEDY. Štai didžiulė knyga — žodynas, pilnas žodžių. Aš turiu juos suprasti. *(Padeda knygą ir atverčia)* Andy Boy, juk tu lankei gimnaziją — moki skaityti. Imk ir perskaityk man tą žodyną.

ANDY. Visą žodyną?

GREEDY. Visą. Kiekvieną žodį. Vieną po kito. Aš buvau godus turtui, moterims — viskam. Dabar esu godus žodžiams. Esu ištroškęs suprasti. Žmogau, tu tik pažvelk štai į pirmojo puslapio žodžius — į tuos visus nuostabius žodžius! Būk geras, Andy Boy — perskaityk man juos.

ANDY. Bet kiek užtruks! Ko gero, ištisą mėnesį!

GREEDY. Teužtrunka mėnesį. Kad ir tris, keturis! Ištisi mėnesiai su nuostabiu žodynu! Meldžiu, perskaityk man pirmąjį žodį. [. . .] Žodžiai atskleidžia, kas mes esam, ką mes veikiam, kur mes einam. Štai, Andy Boy, štai pirmasis žodis. Koks jis?

ANDY *(skaito).* „A".

GREEDY *(nudžiugęs).* „A"! Štai ir pradžia. Skaityk man apie „A", skaityk. Ką reiškia „A"?

ANDY. „A. Daugelio žinomųjų kalbų pirmoji alfabeto raidė. Tačiau etiopų kalboje — tryliktoji. [. . .]"

Taip, reikia skaityti žodyną. Skaityti kaip knygą, lapas po lapo, o ne tik, reikalui prispyrus, ieškoti jame žodžio, jo reikšmės. Žodynas — ne telefono knyga. Jo skaitymas ne tik didžiai naudingas, bet ir įdomus, o taipgi ir smagus užsiėmimas.

Tad atsiverskime ir mes žodyną — didįjį *Lietuvių kalbos žodyną.* Štai keturioliktasis tomas. Sakysim, veiksmažodis *sukti* — bent 38 jo reikšmės. O kur dar *apsukti, atsukti, įsukti, išsukti, nusukti, pasukti, parsukti, persukti, prasukti, prisukti, susukti* (vien *susukti* turi 39 reikšmes) ir *užsukti?* Kur visi idiomatiniai ir šiaip išsireiškimai su šiuo veiksmažodžiu? — nuo „Dievuli baltasai, kaip ta visa žemelė sukas, kaip tas visas svietelis girtas" iki „Meluoja ir galvą užsuka" — beveik per ištisus 50 puslapių. Arba štai kad ir ta romantiškoji *širdis* — taip pat kone 50 puslapių, kuriuos perskaičius, toji romantika arba dar daugiau įkaista arba visai išblėsta ir užgęsta: „Motriška yra vyro širdies pustyklė — nugalanda širdį". Taigi: pustyklė ir taip ima ir nugalanda. . .

Šis žodynas, — bent praktiškąja prasme, — yra, sakyčiau, didžiausias lituanistų darbas. Tiesa, kaip ir kiekvienas — net ir geriausias — žodynas, jis nėra kažkokia mokslinė išmintis bei gilybė, o sumaniai organizuoto, ilgo ir kantraus darbo rezultatas.

Taip pat tiesa, kad tai ne *Oxford English Dictionary* — bene visų didžiųjų vienkalbių žodynų viršūnė — nei apimtimi, nei turiniu. Mūsų žodyne bene daugiausia tenka pasigesti pačių pirmųjų — arba bent žinomų ankstyviausiųjų — datuotų rašytinių žodžio vartosenos pavyzdžių, t. y. kada, kur ir kaip žodis pirmą kartą raštu pasirodęs. Tai ne šiaip sau smalsumas. Sakysim, rašant istorinį romaną ar dramą, kyla klausimas: ar atitinkamu laiku jau buvo vartojama žodis *švarkas?* Jei ne, tai kaip tas ar panašus apdaras tada buvo vadinamas?

Nežiūrint to bei kitko, tai bene šauniausia — bent man — lietuviška knyga. Tenka tik apgailestauti, kad ji dar nėra baigta — trūksta dar ne vieno tomo. O kol tomas pasirodo, ilgokai užtrunka. Kartais net suima baimė, kad žodžio *žvizdrė* (t. y. prasta prie *žvizdro* — reiškia, smulkaus žvyro — žemė) tame žodyne jau neišvysiu — paskutiniojo tomo, ko gero, nebesulauksiu. Būtų gaila, labai gaila. Pavydžiu tiems, kurie galės tą tomą atsiversti.

Tad keista, kai tenka išgirsti šiaip galvotą rašto žmogų pareiškiant, jog jam nei to, nei kito lietuvių kalbos žodyno nereikia, — jis esą mokąs lietuviškai. Va tai tau. Jeigu ne rašytojui, tai kam savo kalbos žodyno reikia? Beraščiui?

* * *

Žodžiai nėra tiktai žodynas, nėra tiktai kalba, šneka ar plepalas. Žodžiai yra ir literatūra. (Nors ir literatūra dažnai tėra tik plepalas). Kitu galu atsukus, literatūra yra žodžiai. (Prisiminkime: *lit(t)era* — lotyniškai „raidė"). "Above everything else, poetry is words", sako Wallace Stevens. Žinoma, ne tik poezija, bet proza ir drama.

Antra vertus, vien tik žodžių negana. Rašytojas nėra word processor.

Hamletas, paklaustas, ką jis skaitąs, atsakęs Polonijui: „Žodžius, žodžius, žodžius".

Tačiau kaip jis tai pasakęs: paprastai, konstatuodamas? reikšmingai, pakiliai, gal net iškilmingai? ar paniekinančiai, numojęs ranka? Gal dar kitaip? Kokia intonacija? O tai reiškia: kokia potekstė? Ką Hamletas čia turėjęs galvoje? Ką jis norėjęs pasakyti?

Štai čia jau ir yra literatūra — ne vien tik žodžiai. Tačiau esmėje vis dėlto žodžiai. Jie yra pagrindinė rašytojo kūrybinė priemonė — jie išreiškia, apformina ir išbaigia jo kūrinį. Kol neužrašyta, nieko nepasakyta — kūrinio nėra, nėra ir knygos. Reiškia, reikia užrašyti. O tai reiškia, jog reikia rašyti žodžius.

Tiesa, esama neva knygos, kuri visai neturinti teksto — tik apie du šimtai tuščių tuštutėlių puslapių ir antraštė — *Le nudisme*. Tad vis dėlto prireikė bent vieno žodžio, — kitaip toji „knyga" būtų nesuprantama — galima sakyti, nebūtų knyga.

"Words, words, words! There is no greater pleasure for a writer than words!" — sušukęs kažkuris autorius.

Taip ir ne. Dažniausiai tas malonumas jaučiamas, pažvelgus į žodžius, kai rankraštis jau baigtas. Tačiau ne rašymo metu.

„Mano tikslas — išplėšti iš tylos žodžius", sakė Balzakas. Taip, išplėšti, lupte išlupti. O tai nelengva, dažnai net labai sunku.

Rašant, — arba, kaip kažkas išsireiškęs, „iššaukiant žodžių energiją", — esi priverstas pasirinkti. O pasirinkimas reikalauja apsisprendimo. Pati kūryba yra pasirinkimas / apsisprendimas. O apsispręsti nelengva ne tik dėl to, kad apsispręsti dažnai apskritai nelengva, bet ir todėl, kad pats žodis dažnai yra miglotas, apgaulus, klaidus, kartais slidus kaip žaltys — nelengva jį nutverti, o nutvėrus nevisada gali jį išlaikyti arba juo pasitikėti. Ne be reikalo Flaubertas kartais, sako, prie vieno sakinio prasėdėdavęs ištisas savaites.

Pagaliau jeigu tikėti dekonstruktyvizmu, — o jis teigia, kad žodžiai išvis niekad negali tikrai išreikšti, ką mes

galvojam, kad visi tekstai savaime yra neaiškūs, neapibrėžti, dviprasmiški ar daugiaprasmiški, atviri prieštaraujančioms interpretacijoms, — atsiduriam išvis neišbrendamoj, beviltiškoj makalynėj: niekas niekad nėra tikras niekuo?

Tiesa, kartais žodžiai praplūsta kaip tvanas. Tai, sako, įkvėpimas. Tačiau patartina per daug juo nepasitikėti — kaip ir aniems graikams, nešantiems dovanas. Toksai žodžių antplūdis dažniausiai pasitaiko — ypač prozoje — kraštutinai autobiografiniams rašytojams. Sako, Jack Kerouac, apsėstas „įkvėpimo" (ir prisirijęs benzedrino), taip imdavo pilti lyg iš gausybės rago, jog Truman Capote, kartą tai išvydęs, pavadino jį „a typist" — mašinėle rašančiu. Tokie kūrybiniai priepuoliai dažniausiai, deja, nieko gero nežada — nieko gero ir neduoda.

Šiaip — normaliai — rašto žmogus kaunasi su žodžiu: the intolerable wrestle with words and meanings (T. S. Eliot). Tad nenuostabu, jeigu kartais tos grumtynės išsemia, išvargina — jautiesi tartum impotentas.

Štai ištrauka iš Dylan Thomas laiško:

> gradually [I] began to feel nervous about the job in front of me, the job of writing, making things in words, by myself, again. The more I used words, the more frightened I became of using them in my own work once more. Endless booming of poems didn't sour or stale words for me, but made me more conscious of my obsessive interest in them and my horror that I would never again be innocent enough to touch and use them. I came home fearful and jangled. There was my hut on a cliff, full of pencil and paper, things to stare at, room to breathe and feel and think. But I couldn't write a word. I tried then to write a poem, dreading it beforehand, a few obscure lines every dumb day, and the printed result shook and battered me in any faith in myself and workman's pride left to me. I couldn't write a word after that. These are the most words I have written for a year.

Laimei, žodis nemuša. Dylan Thomas pasigėrė žodžiais, o nusigėrė — negyvai — alkoholiu.

Kritus į desperaciją, kartais, atrodo, nieko kito nebelieka, kaip tik pritarti Beckettui: There is nothing to express, no power to express, no desire to express, together with the obligation to express.

Tačiau, sako, reikia būti optimistu. Reikia. Tad, pasitelkęs vėl tą patį didįjį optimistą Beckettą, sukandi dantis ir su juo kartoji: . . .you must go on, I can't go on, you must go on, I'll go on, you must say words, as long as there are any, until they find me, until they say me [. . .] I don't know, I'll never know, in the silence you don't know, you must go on, I can't go on, I'll go on. Nors nelengva, kartais labai sunku. Antra vertus, o kodėl reikia? Kodėl būtinai reikia? Pagaliau ar išvis verta? Iš kur, žmogau, gali žinoti. O jeigu žmogus nežino, reiškia, ir rašytojas negali pretenduot, kad žino.

Pastarųjų kelių citatų neišverčiau — turbūt nesąmoningai pabūgau tos pačios kovos su žodžiu, kuri neišvengiama, — gal net dar daugiau nervinanti, — imantis ir vertimo. Ak, tie vertimai — tie netobuli, tie nelemti vertimai. Ne be reikalo itališkai toks mažas skirtumas: *traduttore* — „vertėjas" ir *traditore* — „išdavikas".

* * *

O vis dėlto, nežiūrint, koks tas žodis bebūtų, — dviprasmiškas, klaidus, terorizuojantis ar apgaulus, — rašytojas privalo jį respektuoti. Tuo labiau kad parašytas, išspausdintas žodis — ne šneka, — jisai išlieka. „Raštas kalba garsiau už liežuvį". Be to, liežuvį gali nutildyti, o raštas kalba net ir tylėdamas. Tad turbūt niekas nėra taip atsakingas už žodį — jo dabartį, jo ateitį, likimą — kaip rašytojas. Todėl netikusiai pavartotas žodis gali jį netikėtai ir skaudžiai sukompromituoti.

Pasitenkinsiu tik vienu pavyzdžiu — mums, lietuviams, ypač dažna ir būdinga mažybinių / malonybinių žodžių vartosena, ypatingai poezijoje, pradedant liaudies dainomis ir

baigiant pačia naujausiąja mūsų poezija. Atrodo, ne vienas poetas įsitikinęs, kad eilėraštis su mažybiniais / malonybiniais žodžiais žodelyčiais savaime tampa „jausmingesnis", „nuoširdesnis", „intymesnis", „mielesnis" ir, žinoma, tuo pačiu lietuviškesnis, — o visa tai, aišku, labai „poetiška".

Štai vieno mūsų eiliuotojo, kurio eilės ypač pilnos mažybinės butaforijos, „Rūpintojėlis" (net ir neatsiprašius Putino):

Mažutis mano Dievulėli!
Kodėl toks nusiminęs rymai?
Tik pažiūrėk: tie mūs arimai
Aplinkui taip gražiai sužėlę,
O ant kelių balutės spindi
Lyg veidrodėliai.*(1)*

Iš kitos pusės, nepatartina per daug susižavėti ir „dideliais" žodžiais, ypač tais neva didžiulį įžvalgumo bei išminties krūvį nešančiais jų deriniais, vad. „sparnuotais žodžiais" (nors ir šiame tekste turbūt to neišvengta).

Štai keletas — su komentarais.

„Labai sunku išreikšti kalbą žodžiais" (Voltaire). — Plepys, be abejo, taip negalvoja.

„Rašymas yra arčiau mąstymo negu kalbėjimo" (Joseph Joubert). — Tai atvirkščiai įrodo dažna knyga.

„Muzika yra tarptautinė kalba" (Samuel Rogers). — Taigi. Kaip tik todėl dažnam vakariečiui Rytų muzika visiškai neįkandama.

---

1 Mes ir kasdieninėj šnekoj, kalbėdamiesi su mažais vaikais, esame linkę vartoti mažybinius žodžius, — tarsi kadangi vaikai maži, savaime viskas sumažėja — mažybiniu tampa visas universas. Nejaugi ir mes patys *sumažėjame ir suvaikėjam*? Jeigu jau čia tikrai reikėtų ieškot proporcijų, tai gal kaip tik turėtų būti atvirkščiai: juk vaikui turbūt viskas atrodo didesnis negu suaugusiam.

„Barbariška rašyt poeziją po Auschwitzo!" (Theodor Adorno). — Sentimentalią — taip. Tikrąją poeziją — kaip tik priešingai.

„Ten, kur baigiasi žodžiai, prasideda muzika" (Heine). — Ar ne tyla?

„Architektūra yra sustingusi muzika" (Schelling ir Goethe). — Ar tai reiškia, kad muzika yra praskydusi architektūra?

Ir pagaliau: „Plunksna galingesnė už kardą" (Edward Bulwer-Lytton). — Galbūt. Tačiau dažniau norisi griebtis kardo, kartais net granatos.

Žodžiu, skeptikos, visų pirma — reikia skeptikos.

Rašytojas privalo žodį ne tik gerbti, bet ir jo bijoti. (Nepatologiška baimė nekenkia). Tačiau, antra vertus, nereikia padaryti iš jo fetišo.

Patriotiškai nusiteikę, dažnai sušunkam: „O šventas lietuviškas žodi!" — Žodis yra neutralus — nei šventas, nei prakeiktas. Net ir žodis *šventas* nėra šventas. Net ir lietuviškas.

Taip, puikiai žinau, ką mums, lietuviams, reiškia mūsų žodis. Ypač čia, išeivijoj. (O taipgi, deja, net ir savo krašte). Egzilėj, sako Czesław Miłosz, „kalba yra vienintelė tėvynė". Galima pridurti: tai mūsų atmintis, mūsų istorija, be kurios žmogus yra mažiau žmogus, be kurios tauta yra mažiau tauta.

Nežiūrint to, esmėje žodis yra Žodis, — vien dėl to verta už jį kautis. Net ir nepadarius iš jo fetišo.

Kalbininkui E. Fraenkeliui, sako, menka būdavo ta lietuvių literatūros knyga, kurioje jis nerasdavo bent vieno jam naujo, nežinomo žodžio. (Kas ko ieško. Kalbininkui gal tai ir atleistina). Nėra reikalo specialiai į kūrinį kaišioti retus, neįprastus žodžius. Jeigu iš tiesų tai reikštų kūrybinę dorybę, žodynas būtų literatūra, o didelis žodynas didelė literatūra.

Tad gal ir Flaubertas persistengė, taip užsispyręs ieškodamas to sunkiai pagaunamo *mot juste*? Šitaip darbuo-

jantis, kūrinys gali likti išvis niekad nebaigtas. (Žinoma, neparašyta knyga kartais gali būti didesnis autoriaus nuopelnas negu parašyta).

Nepaverskime fetišu ir literatūros. Tiesą sakant, poezija pas mus tokia jau tapo. Girdi, kiek pas suomius ežerų, tiek pas mus poetų. Deja, daug poetų nereiškia daug poezijos — tik daug eiliuotų žodžių, daug vandens.*(2)*

Reikia, — nors ir su rizika, — pastebėti, kad literatūra, kaip ir kiekviena kūryba, nemaža dalimi yra žaidimas — šiuo atveju žaidimas žodžiais. Juk ir pats žmogus — tad ir kūrėjas — yra *homo ludens* — „žaidžiantis žmogus".*(3)*

Apskritai, literatūra dažnai, — ne tik kritikų ir literatūrologų (jau pats terminas skamba išdidžiai), bet ir pačių rašytojų, — traktuojama per daug rimtai, išpūstai, kartais tiesiog pretenzingai. Nejauku — tikrai nelinksma — išgirst rašytoją (arba kritiką), kurs jau iš anksto, dar nepaėmęs plunksnos, su patosu — ranka ant kaktos — „dramatiškai" pareiškia: Ak, aš tiek daug turiu pasakyti, tokios gilios mintys, idėjos!. . . — net galva plyšta!

---

2 Gerai, kad kartais jau pasigirsta vienas kitas kritiškesnis balsas: „Deja, deja, kai gerai pagalvoji, — kiek dabar Lietuvoje tikrų poetų? — vienos rankos pirštų jiems suskaičiuoti užtenka. . . [. . .] Taip buvo prieš 15 metų, taip bus dar ir dar po 15 metų, ir jeigu sugebėsime, turėsime drąsos neužstoti patys savęs savo pačiu dažnai tariamu didumu, praregėsime ir suprasime, kad tai jau ne taip mažai".

Dar geriau, kad taip rašo poetas — Albinas Bernotas *(Literatūra ir menas,* 1988.VI.4). — Iš kitos pusės, nesirkime ir menkavertiškumo liga.

3 Tiesa, to žaidimo esama visokio. Paryžiuje buvo susidaręs rašytojų ir intelektualų būrelis, kuris, susirinkęs kas mėnesį vienam restorane, ieškodavęs naujų moderniosios literatūros galimybių. (Jam, rodos, priklausęs ir mūsų Greimas). Vienas narys esą parašęs ištisą romaną, nevartodamas raidės *e,* o kitas, jį perskaitęs, neva norėjęs parašyti romaną tiktai su raide *e.*

Tad, savaime aišku, nereikia ir rašytojo paverst fetišu. Jau ir taip ne vienas poetas laikomas pranašu. (Kartais jis net pats taip apie save galvoja). Stabų ir kultų jau ir taip per daug. (Nors kai jie krinta, gana smagu žiūrėti. . .). Rašytojas yra toks pats darbo žmogus, kaip ir, sakysime, akmenskaldis, kurs bando skelti Žodį tarsi titnagą, kad įžiebtų kibirkštį. Na, gal ir tai pretenzinga. Tebūna jisai kriaučius, taip — siuvėjas, kursai iš žodžių siuva sakinius. Ir tiek. O tas *tiek* — labai daug.

Štai ir vėl tas Žodis — rašytojo duona ir druska — kartais rupus, kartais kartus. Rašytojas tik jį teturi. Be Žodžio — nėra rašytojo. Todėl gal niekas kitas taip nebijo prarasti Žodį kaip rašytojas. Praradęs Žodį, jisai save praranda.

Kaip tapytojui spalva, muzikui garsas, taip rašytojui — Žodis. Tapytojas be spalvos — aklas, muzikas be garso — kurčias, rašytojas be Žodžio — beraštis.

Beraštis rašytojas?

O gal čia viskas tiktai žodžiai, žodžiai, žodžiai? . .

ESKIZAS

SAULIUS T. KONDROTAS

Nonai Marijai

Vaikas buvo negražus. Nė pėdsako fantazijos ar linksmo gudrumo veide. Aplamai, žinoma, koks skirtumas. Vaikas kaip vaikas. Kaip visi vaikai, jeigu ne fantazijos trūkumas. Matyt tądien slogavo, nes šnervės raudonos, o ir iš akių kažkas tartum ištryškę. Žodžiu, niekas, žiūrėdamas į jį, negalvojo, kaip gera būti vaiku.

Vardas jam buvo parinktas nei šioks, nei toks. Kornelijus. Skambėjo dekadentiškai ir nė kiek nesiderino su vaiko išvaizda. Anais laikais buvo įmantrus ir pretenzingas, šiais — senamadiškas ir neskoningas. Net ir tėvai suprato su vardu prašovę pro šalį, todėl nedažnai Kornelijų šaukė, buvo kažkaip nepatogu, nes žmonės atsisukdavo pasižiūrėti, tikėdamiesi išvysti kažin ką, bet nusigręždavo apvilti.

Laidotuvės užsitęsė ir įkyrėjo Kornelijui iki gyvo kaulo. Rudas karstas stovėjo prie duobės, paruoštas nuleisti, bet praėjo jau beveik valanda, o niekas nevyko. Kažkas pavėlavo atvažiuoti, ir dabar laidotuvininkai laukė kaip tik šio, svarbiausio, asmens. Be jo karsto užkasti nebuvo galima.

Saulė kepino negailestingai, dangus buvo it stiklas, nežmoniškai kando uodai. Dalis laidotuvininkų dar stengės išlaikyti orumą ir rūstokai žiūrėjo į tuos, kurie numojo ranka į sąlygiškumus ir susėdo ant aplinkinių antkapių, dangstydamiesi nuo saulės laikraščiais ir nosinėmis.

Žiovaudamas vaikas pastovėjo, pažiūrėjo į duobkasius. Jis nejuto smalsumo mirčiai, laidotuvių apeigoms ir nieko

įdomaus nesitikėjo. Kai važiavo čia, vylėsi, kad gal kartu su karstu per skubotą neapsižiūrėjimą užkas ir duobkasį, bet dabar suprato, kad ne.

Kornelijus netgi gerai nežinojo, ką laidoja. Manė, kad jauną šviesiaplaukę moterį, kuri išmokė jį susivarstyti ir užsirišti batus. Jis prisiminė: moteris pritūpusi, jos pirštai vikriai manipuliuoja Kornelijaus batų raišteliais, ji žiūri į Kornelijų, o jis į ją. Bet dabar pamatė moterį tarp tų, kurie iš paskutiniųjų stengėsi atrodyti orūs. Vadinasi, ne ji tenai, karste.

Vėliau, po daug metų, Kornelijus sužinojo, kad tą dieną laidojo išvis ne moterį, o vyrą, kuris numirė kažkaip neįtikėtinai, net literatūriškai. Jį pervėrė žaibas, bet savaime tai dar nieko nereiškia. Tas žmogus ėjo per kiemą link gyvatvorės. Jis laukė parvažiuojant savo žmonos, o kaip tik prieš valandėlę išgirdo, kaip prie namų sustojo mašina. Iš jos vis dar niekas neišlipo. Perkūnas trenkė, kai iki gyvatvorės tebuvo likę kokie penki žingsniai, ne daugiau. Gyvenime taip nebūna. Gyvenime visi nueina ir pamato, ką reikia ir ko nereikia.

Taip, po daug metų Kornelijus prisiminė, kad tądien buvo laukiama velionio elegantiškos žmonos ir jo draugo, kurie vis neatvyko ir neatvyko. Minutės slinko nepaprastai pamažu, saulė vis tvoskė iš baltai įkaitusio dangaus. Kornelijus du kartus apėjo visas kapines, apžiūrėjo antkapius, paskui pasilypėjo ant tvoros ir kurį laiką dairėsi po nuobodžias apylinkes, klausydamasis kaip žolėj migdančiai dūzgia vabzdžiai. Tik suarti laukai ir mėlynas miškas tolumoj. Nuo vienodumo vaikui ėmė suktis galva. Jis nulipo nuo tvoros ir nusliūkino prie laidotuvininkų. Niekas nepasikeitė. Laidotuvės įstrigo kaip reikiant.

Kornelijus pritūpė prie žemių krūvos, rado kaulą ir ėmė juo žaisti. Kapstė žemes ir tiek. Kaulas buvo žmogaus, jis puikiai tą žinojo, tačiau nė kiek dėl to nesijaudino. Kaip

biblioteka

sakyta, vaikas buvo be fantazijos, paprastas, prie jo nelipo visokios makabriškos gyvenimo smulkmenos.

Vienas suaugusiųjų pasilenkė, paėmė vaiką už peties ir stumtelėjo prie duobės.

— Žiūrėk, — pasakė pusbalsiu, beje neturėdamas piktos minties, tik norėdamas vaiką kuo nors sudominti, kad jis nenuobodžiautų. — Pažiūrėk į tą duobę, kada nors ir tave taip užkas.

Kornelijus priėjo prie krašto ir pasižiūrėjo žemyn, kaip jam buvo liepta. Duobė gili. Iš pradžių jis pamatė tik juodumą ir daugiau nieko. Pamažu jo žvilgsnis prasiskverbė pro vėsią tamsą, ir jis pamatė duobės dugną. Bet ne. Jam tik pasirodė, kad ten dugnas. Iš tiesų žvilgsnis nerado kur atsiremti. Tebeskrodė šaltą tamsą, skverbėsi vis gilyn į bedugnę, vis greičiau ir greičiau, į begalybę; paskui juoduma prasiskyrė, akimirksniu plyšo į skutus, ir Kornelijų apakino ugnis: milijardai žvaigždžių liepsnojo tamsiame danguje, ten, duobėj. Žvaigždės traukė, viliojo, negalima buvo joms atsispirti, begalybė svaigino. Nesvyruodamas Kornelijus žengė į ją.

Kažkas šūktelėjo, kažkas įšoko į duobę, ištraukė vaiką iš jos. Visi atkuto, sujudo. Įvykis davė peno kalboms, išblaškė nuobodulį ir mieguistumą.

Kornelijus kiek pastovėjo, nuleidęs galvą, laukdamas pylos, bet niekas nekreipė į jį dėmesio, jis pakėlė akis ir apsidairė. Pasaulis buvo ne tas, kuriame jis gyveno prieš valandėlę. Net ir po daug metų Kornelijus prisiminė, kad stiklinis įkaitęs dangus dabar vienoj vietoj buvo truputėlį įskilęs: baisu, kad subyrės, suduš ir milijonais aštrių šukių nukris žemyn. Miško kraštelis peizažo kairėj kiek atsilupęs, ir nepaliaujamai knietėjo užkabint jį nagu, atplėšt daugiau ir pasižiūrėt, kas gi ten, už dekoracijų. Galop ir jis pats, Kornelijus, buvo kitoks, negu prieš keletą akimirkų. Staiga jau nebe vaikas. Suprato esąs senesnis už suaugusius, kurie stovėjo šalia, aplink, tarp butaforinių antkapių, ant kartoni-

nės žemės, su šilkinėm gėlėm rankose. Suprato esąs kitoks, nes šį tą žinojo apie Pabaigą, o jie ne.

Tai buvo pirmas suvokimas. Galima sakyti, tik bendras planas, eskizas be detalių. Keli pieštuko štrichai, iš kurių gali nujaust visumą.

Paskui dar ne sykį gyvenime sąmonė atsisakinėjo tikėti, kad reikės mirt, išeit, ištirpt nebūty, išnykt amžiams, nebebūt niekados daugiau. Bet tada, aną tolimą dieną vaikas jautė: mano pėdos ir delnai suirs. Subyrės kaulai. Kraujas susigers į žemę. Mano kaukolę užpildys smėlis. Mano akiduobėse susirangys kirminai, o mano krūtinę pervers gumbuotos medžių šaknys.

Vėliau, jau suaugęs, Kornelijus, suprantama, žinojo, jog kada nors mirs. Matė mirštant kitus ir žinojo, kad jo laukia tas pats galas, kad jam nebus padaryta išimtis. Bet jautėsi taip, tarsi gyvens visados. Gal senas, gal paliegęs, tačiau gyvens ir gyvens.

Tačiau ana vaikystės diena niekad niekur nedingo. Diena, kai Kornelijus suprato: jauni vyrai šoks su gražiom merginom šiltais vakarais, o manęs jau nebebus; raudonskruosčiai vaikai puoš egles jaukiuos kambariuos, ūkaujant vėtrai už lango, o manęs nebebus; tyliai šokčios žuvys nakty, suoks lakštingala, virš pievų draikysis migla, o manęs nebebus; kažkas bučiuos moterų akis, kažkas glostys krūtis, minkštoj drėgnoj tamsoj kažkas girdės negarsius žingsnius ir ilgesingą juoką, dviračių padangų šiugždesį, lietaus šnarėjimą medžių lapuose ir žolėj, tolumoj skambės pianinas, o manęs nebebus; šiltas, stebuklingas pasaulis alsuos, virpės, vaitos, spindės, kibirkščiuos, gyvens, tik manęs niekada jame nebebus. Kaip nėra ir tų, kurie gyveno iki manęs.

Štai kaip.

Vilnius, 1986

KORNELIJAUS JEDERMANO RŪPESČIAI

SAULIUS T. KONDROTAS

Iš provincijų ateina blogos žinios. Centrinėse Imperijos dalyse neramumai. Kažkur tenai, neregimuose taškuose, gaminami paslaptingi nuodai, kurie upėm ir kanalais pasklinda po visą Imperiją ir pamažu ją ardo. Ypač blogai naktimis. Sostinė negali ilsėtis, ji nubunda, pajutus stingdantį šaltį, bangomis atplūstantį iš atkampiausių sričių. Kanalai senka, jų krantai irsta, upės siaurėja, ir provincijos ima trokšti, nes nebegauna kiek reikia drėgmės, tegu ir užnuodytos. Ir iš išorės Imperija jau nebeatrodo puiki, kupina jėgų, energinga. Praeina žydėjimo metas, praeina vaisinga branda. Niekas — nei išorėje, nei viduje — neišgelbės Imperijos. Jokie įkalbinėjimai, jokie dekretai ir įsakymai, jokie paklusnumo ir lojalumo reikalavimai, perduodami iš Sostinės, neturi absoliučiai jokios galios. Imprija irsta, apmiršta.

Sostinė neužmiršo maišto Apatinėj Kairiojoj. Atrodė, ten kuriasi autonomiška respublika, nepripažįstanti Imperijos įstatymų, nenorinti nė girdėt apie Sostinės tironiją. Blogos žinios. Iki šiol ne visai aišku, kas ten dedasi. Sostinė suvokia, kad bent vienos provincijos žūtis bus pragaištinga visai Imperijai.

O pati Sostinė? Ką begali pakeist jos pastangos gyvent džiugiai ir prasmingai, kaip anksčiau, nuduot, kad viskas

tebėra po senovei. Čia dar vyksta prašmatnūs idėjų turnyrai, alinančios vizijų orgijos, jausmų paradai ir puotos. Bet naktimis ištuštėjusiom gatvėm jau klaidžioja ištvirkę sargybiniai — Nusivylimas, Abejingumas, Praeities Ilgesys, o su jais pusprotė kekšė Vienatvė, nebeturinti ankstesnio žavesio, magnetizmo, tyrumo, kuris leisdavo mėgautis ja kaip geliančiu šaltinio vandeniu, atsiduodančiu alksnio žieve. Naktinių žingsnių aidas pasiekia atkampiausias Imperijos vietas.

. . .Tai nuojautų pritvinkęs sapnas, kurį Kornelijus ėmė dažnai sapnuoti. Jis — Imperija. Rankos ir kojos — provincijos. Galva — Sostinė.

Žiemą ant apledėjusio tako jis nusilaužė kairės kojos kulkšnį. Chirurgas baltom nuo gipso rankom kažkaip linksmai pavertė nulaužtą koją šilkaverpio kokonu, ir nuo tada ėmė atrodyt, kad koja gyvena savarankišką gyvenimą, baugiai nežinomą, nepažįstamą, paslaptingą. Kornelijus gulėdavo, stengdamasis nekvėpuot kuo ilgiau, ir įtemptai klausydavos, gal išgirs baltam kokone šnaresį, spragsėjimą. Jam reikėjo įrodymų, kad tenai pamažiukais formuojasi ir auga, ir tvirtėja chitininis vabzdžio kūnas, kieti, traškantys sparnai. Ir dievaži jis išgirsdavo tuos garsus.

Paskui atėjo laikas išleisti vabzdį į laisvę. Kornelijus žiūrėjo chirurgui į veidą ir matė profesinį mėgavimąsi paciento baime. Bet kai replės gipsui laužti priartėjo prie kojos, jis jau nebegalvojo apie chirurgą. Kakta išrasojo nuo minties, kad prieš jį suregztas suokalbis: kažkas norėjo panaudoti jį, Kornelijų, kaip dirvą, kaip maistingą terpę naujoms būtybėms gimti. Panašiai vapsva paraližuoja vorą, kad paskui sudėtų į jo kūną kiaušinius.

Jis užsimerkė ir jau visiškai patikėjo, kad tuojau išgirs, kaip spragsi išsitiesiantys ir džiūstantys milžiniško drugio sparnai.

Gipso luobas dusliai atsimušė į žaliai dažytas grindis, ir Kornelijus išvydo savo kojį. Ji buvo dramblio kaulo spalvos,

dvigubai plonesnė už kitą, tik kulkšnis neproporcingai stora, valstietiška.

Koja sugijo, bet, įpratusi gyventi savarankiškai, ir paskui nenorėjo atsisakyt savo laisvės. Kartkartėm ji mausdavo. Arba staiga pašiurpdavo, kažko išsigandusi. Arba pasidarydavo nejautri, nutirpdavo, sustingdavo ir tol neatlyždavo, glostyk ją neglostęs, kol jai pačiai nepraeidavo blogas ūpas, kaprizinga nuotaika.

. . .Nebūdamas itin išradingas žmogus, Kornelijus ir atostogaudavo daugmaž kaip visi, bent jau kaip dauguma. Nepasakytum, jog jis taip jau mėgo jūrą, kad negalėtų be jos įsivaizduoti savo atostogų. Bet, laikui bėgant, priprato prie sūraus oro, prie bangų riaumojimo ir šlapimu atsiduodančio įkaitusio smėlio, ir jeigu viso to nepamilo, tai ir nepasitenkinimo taip pat nejuto. Nėra reikalo aptarinėti dienotvarkės. Gyveno kaip visi. Tingiai, maloniai, nuobodžiai. Mėnuo, žavingas ne tuo, kad patenkinami kokie nors norai, bet tuo, kad liaujamasi norėjus, pailsima nuo norų.

Kiekvieną rytą, jei nelijo, Kornelijus išeidavo iš namų ir pasiramsčiuodamas lazda eidavo į pliažą. Čia praleisdavo visą pusdienį, daugiausia vaikščiodamas, nes gydytojas, tas pats chirurgas, kurį Kornelijus įtarinėjo esant sąmokslininku, patarė jam kuo daugiau vaikščioti basam minkštu smėliu. Koja greičiau atgysianti.

Vieną dieną jis žingsniavo, kaip paprastai, nuleidęs akis, kažką palengva mąstydamas. Stabtelėjo apsidairyti, ar dar nepraėjo vietos, kur buvo palikęs savo drabužius. Pakėlė akis ir pamatė prie jo einančią jauną moterį baltu maudymosi kostiumu. Bangų mūša neleido išgirsti, ką moteris sakė, ir Kornelijus luktelėjo, kol ji priartės. Paaiškėjo, kad tai, ką Kornelijus palaikė baltu bikini, buvo neįdegusios kūno vietos. Lig šiol jis nebuvo pastebėjęs pliaže nuogų moterų, todėl dabar truputį nustebęs pagalvojo, koks jis atsilikęs nuo laiko vėjų. Tuo metu moteris priėjo, ir Kornelijus išgirdo, ką ji norėjo jam pasakyti:

— Jūs beprotis! Čia moterų pliažas!

Tada Kornelijus suprato, kodėl moteris nuoga, išsigando, apsigręžė ir leidosi bėgti, bet jo kojai tas labai nepatiko, ir jis nugriuvo. Neoriai, veidu į smėlį. Jis gulėjo, nedrįsdamas pakelti galvos ir pasižiūrėt, ką daro moteris, tik girdėjo ją juokiantis. Paskui ji pasakė:

— Neatsimerkit. Atsiprašau, kad išgąsdinau jus. Aš pažiūrėsiu, kas nutiko jūsų kojai. Tik neatmerkit akių.

Kornelijus jautė, kaip jos pirštai maigo kulkšnį. Jam knietėjo atsimerkti ir dar sykį pažvelgti į moterį, bet jis taip ir neišdrįso.

— Jūsų koja neseniai buvo sulaužyta, ar ne? Man atrodo, kad nieko baisaus nėra. Dar sykį prašau man atleisti.

Jis girdėjo, kaip smėlis gurgžda moteriai nueinant. Tada atsistojo.

. . .Kvailas įvykis sujaukė Kornelijaus ramybę, pažadino kažkokį nuodėmės centrą smegenyse, užmigdytą kurortiško gyvenimo monotonijos. Kornelijui ūmai ėmė atrodyti, kad jis turi susirasti merginą. Jis norėjo suktis apie ją, šnekėti, juokauti, pasakoti apie save, apie savo gyvenimą, apie vaikystę. Nupieštų jai kokį nors savo paveikslą, sukurtų fikciją, tuščią žaižaruojantį lukštą. O paskui užpildytų tą kiaukutą, sutekėtų į jį lyg vaškas ir iš tiesų taptų kitu žmogum.

Kažkaip karštligiškai, godžiai jis ėmė dairytis aplink, matė daugybę merginų, kurių lig tol nepastebėjo, ir beveik visos jos atrodė jam gražios, jaunos, įdegusios saulėj, lieknos ir lengvakojės. Tačiau jis nedrįso jų prakalbinti, todėl tik žiūrėjo ir laukė progos, kuri, jam norėjos tikėti, būtinai pasitaikys. Aplamai jis nepažino pats savęs. Niekada anksčiau jis nesidrovėjo ir jam nebūdavo sunku užmegzti pažintis. Bet dabar vis atrodė, kad visi mato jį kiaurai, suvokia jo motyvus, žino, ką reiškia įdėmūs jo žvilgsniai. Kai girdėdavo juokiantis, jam rodės, kad juokiasi iš jo.

. . .Laiko liko nebedaug, trys ar keturios dienos, o jis vis tebevaikštinėjo dairydamasis. Galop pliaže — vėl pliažas! — jis atkreipė dėmesį į vieną šeimą. Tėvas, motina ir duktė. Duktė Kornelijui patiko. Motina neturėjo jokių įsimenančių bruožų. O tėvui Kornelijus iškart pajuto antipatiją, nežinia kodėl, gal dėl to, kad tėvas be perstojo meiliai glostė savo dukrą ir kažką kuždėjo jai į ausį, iš ko juodu abu vis juokėsi, o jeigu tėvas skaitė ar snaudė, tai jo ranka vistiek nesąmoningai, automatiškai glamonėjo dukrą, žaidė jos plaukais, pirštai lietė lūpas, nosį, kaktą, akių vokus.

Kornelijui pasisekė. Pavakare jis vėl pamatė merginą. Viena ji sėdėjo terasoj už staliuko, rūkė ir skaitė žurnalą. Kornelijus jau buvo atsisėdęs prie kito staliuko ir užsisakęs vyno, bet dabar pakilo ir persėdo. Dėkui dievui, jam pakako drąsos.

Kalba užsimezgė nesunkiai, kur kas lengviau, negu Kornelijus tikėjosi. Merginos laikysena buvo paprasta. Ji nesimaivė be reikalo, nesistengė patikt, bet taip pat nerodė jokių ženklų, iš ko Kornelijus būtų galėjęs suprast, kad jam geriau atsisveikint ir nueit. Ji sėdėjo laisvai, netgi kiek atsainiai, nesivaržydama, pražergusi kojas, ir šypsojosi Kornelijui, o jis negalėjo atplėšti žvilgsnio nuo švelnios rusvos jos šlaunų odos, nuo jaudinančių secesinių kojų linijų, kurios susiėjo ten, jos balto trumpo sijono šešėly. Jis įtemptai žvelgė į tą šiltą prieblandą, ir jo žvilgsnis pamažu apsiprato su tamsa, siekė vis giliau, linijos artėjo į magišką susikirtimo tašką. Kornelijus juto, kad blykšta ir ima virpėt. Tada sumurmėjo „atsiprašau" ir vienu mauku išgėrė vyną. Tik tuomet suprato, kad tai buvo ne jo stiklas. Visai sumišo. „Prašau atleisti". Bet mergina nusišypsojo migdolinėm akim ir papurtė galvą: nieko tokio, girdi. Kojų ji nesuglaudė, ir jos ranka nepakilo timptelt žemyn sijono kraštą. Ne, ranka pakilo. Ji paėmė Kornelijaus vyną ir taip pat išgėrė. Prieš gerdama atmetė plaukus, kad netrukdytų. Gėrė užsimerkusi, gurkšnis po gurkšnio (Kornelijus nenuleido akių nuo balto

jos kaklo), atlošusi galvą. Šitokioj padėty jos veidas buvo gerai apšviestas, ir Kornelijus matė, kad ji jauna. Kokia dešimčia metų jaunesnė už jį. Vadinasi, jai apie dvidešimt.

Kornelijus pagalvojo, koks sugedęs buvo jos amžiaus. Anuomet buvo madingas tam tikras dorovinis sugedimas. Nusivylimas gyvenimu buvo privaloma dvidešimtmečių dvasios laisvės sąlyga, ir Kornelijus buvo sugedęs iki kaulų smegenų, kaip pats manė. Šiaip ar taip, jis buvo sugedęs daugiau už kitus, nes visuomet troško pirmauti. Vėliau jis išgijo nuo tos ligos, kaip ir visa jo karta, bet jaunystės sugedimas paliko savo pėdsaką — jis jau nebegalėjo mąstyti ir jausti taip, kaip tą darė kiti, kaip dauguma. Tatai buvo viena jo vienišumo priežasčių. Šis vienišumas buvo neregimas aplinkiniams, vidinis, slaptas, bet jį įstengė pajusti tie, kurie jį mylėjo, jo artimieji.

. . .Taip, faktiškai dabar jau galima pasakyti, jog po daug metų Kornelijus Jedermanas suvoks, kad šis susitikimas vasaros popietę, terasoj, atviroj kavinėj, į kurią iš visų pusių lyg krioklys virste virsta žaluma, buvo didžiausia klaida, kvailas nesusipratimas. Tada jis dar nežinojo, kad yra moterys, sutvertos vien tik tam, kad į jas žiūrėtų. Jos negali būti mylimos; tikra beprotybė įsimylėti jas. Jos negali tapti žmonom, būti kieno nors nuosavybe. Jos yra pernelyg gražios ir privalo priklausyti visiems. Ne tik vyrams, ne tik jų akims, bet ir gyvulių, paukščių ir vabzdžių akims, o taip pat medžiams, vėjui, upėms, lietui, žvaigždėms. Taip pat jis nežinojo, kad yra vyrai, kurių paskirtis, esmė ir likimas yra žiūrėti. Matyti ir klausytis, lytėti ir užuosti. Daugiau niekam jie netinka. Jie negali mylėti, jie negali būti geri žmonų vyrai, geri vaikų tėvai. Jie tam nesutverti.

Viso to Kornelijus nežinojo, bet ir nebūtų patikėjęs, jeigu kavinėj prie jo būtų priėjęs žmogus ir pasakęs jam visa tai. Jo tik neapleido jausmas, kad jis gyvena kažkokioj raudonoj tamsoj, nelyginant fotolaboratorijoj.

. . .Po trijų dienų Kornelijus išvažiavo namo, į miestą.

Jis vairavo mašiną tuščiu lygiu keliu. Mašina tyliai urzgė iš pasitenkinimo, kad gali netrukdoma ryti ir ryti drėgną tamsią kelio gyvatę.

Kas žino, galbūt kaip tik šiuo metu prieš jį atsiveria kažkoks naujas gyvenimo etapas, galvojo Kornelijus. Naujas, švarus, nesuteptas.

Jis nesiliovė galvoti apie merginą. Jam kėlė nuostabą jos akys, gilios, pilnos amžių išminties, ir tas neatitikimas tarp linksmo, švytinčio veido ir rimtų akių, tarsi mačiusių *viską*, baugino, kėlė lengvą šiurpą. Ji buvo ragana.

Jau ir anksčiau Kornelijus natūraliai tikėjo, kad kiekvienoj merginoj, kiekvienoj motery slypi keletas gyvenimų, ar gyvenimo variantų. Įmanomų variantų. Ir jau dabar, šiandien, moters žvilgsny ir judesiuose galima įžiūrėt vagies ir herojaus, ir paprasto vyro žmonos žvilgsnį ir judesius. Reikia tik mokėti žiūrėt.

Tai štai. Mergina, jo mergina... Žvilgsnis ir gestai apstulbino Kornelijų ir šia prasme. Jam pasirodė, kad joje slypi neribotas, begalinis gyvenimų kiekis. Visi gyvenimų variantai, kokie kada nors buvo, yra ir bus. Visi. Tarsi ant žmogaus griūtų smėlio lavina, o jis matytų kiekvieną smiltį. Maždaug taip. Tam žvilgsny Kornelijus jautė vergų ir imperatorių žmonų žvilgsnius, pakartų maištininkų ir senstančių valkatų žmonų žvilgsnius.

Kaip galia, kad anuomet Kornelijus nemokėjo padaryti paprastos išvados: jeigu joje gali slypėti gyvenimai tų, kurie jau kadais virto dulkėm, ir tuo pačiu ji tebėra čia ir dabar, tokia pat žadanti, pilna neišnaudotų galimybių, neįvykusių gyvenimų, vadinasi jai lemta ir po tūkstančio metų likti tokiai pat. Tai yra, ji nepriklausys niekam. Priklausyti visiems, vadinasi nepriklausyti niekam konkrečiai.

...Toje kelionėje į miestą jis turėjo dar vieną kvailą nuotykį, tarsi ir nesusijusį su ankstesniais ir paskesniais. Bet kas žino.

Pakelėje stovėjo du girtuokliai. Vienas jų buvo įstrižai pakėlęs ranką. Du girtuokliai, kurių tuščiose akiduobėse telkšojo dideli šalto skaidraus vandens lašai, atstojantys akis. Girtuokliai pakelėj, vėjy, rudenėjančiam peizaže. Raudono saulėlydžio fone. Vėjas taršė jų plaukus, jų suglamžytų švarkų skvernus, suko kelnių kiškas apie blauzdas. Bet jie, atrodė, nejaučia žvarbaus vėjo, o saulėlydžio spalvos atsispindėjo jų akyse kaip apsiblaususiam veidrody. Jie kažkokiu stebuklingu būdu neturėjo nieko bendro nei su saulėlydžiu, nei su vėju, nei su pasauliu aplamai. Jie — patys savaime, vieniši, su savo skausminga, tylia gėrimo aistra širdy ir su žiupsniu suaižėjusios praeities atminty. Vėjas šiureno jų plaukus ir drabužius lyg negyvą parudavusią žolę. Panašiai vėjas plazdina ataušusių numirėlių plaukus ir drabužius.

Žiūrėdamas į du girtuoklius pakelėj — vienas storas, geltonai želatininis, prišlapintom kelnėm, kitas išdžiūvęs ir vos besilaikantis ant kojų — Kornelijus pagalvojo, kuris iš jų panašesnis į dievą, jeigu iš tiesų patikėtume, kad dievas kūrė žmogų panašų į save.

Jis paspaudė stabdį ir žiūrėjo, kaip abu vyrai pakniopstom bėga prie mašinos. Rodės, jie negalėjo patikėti, kad kažkas vis dėlto pasigailėjo jų ir sutiko pavėžėti. Jie plėšte atplėšė dureles ir suvirto ant užpakalinės sėdynės, sunkiai šnopuodami, gaudydami orą.

Keleiviai pasakė, kur jiems reikia nuvažiuoti, ir Kornelijus nusišypsojo: jie kalbėjo grubiai ir įsakmiai, bet jis pagavo tuose balsuose maldavimą: grubumu jie tenorėjo nuslėpt nusižeminimą. Taip. Kornelijus pajuto pagarbą girtuokliams. Suprato: jų gyvenime esama kažko tokio, dėl ko galima net nusižeminti.

Pamažėle dangų užtraukė debesys. Ruošėsi lyti.

Kornelijus pagalvojo, kad gyventi jis nemoka ir niekad nemokėjo. Kaip kiti yra diletantai kokiose nors siaurose veiklos srityse, taip jis yra gyvenimo diletantas. Jis nemažai žinojo, daug jautė, daug išgyveno, daug mąstė, kaip jam

atrodė, bet viską darė daugmaž paviršutiniškai, ne taip, kaip, ko gero, reikia daryti. Pavyzdžiui, jis mokėjo keletą kalbų, galėjo skaityti knygas tomis kalbomis, o šnekėti ne. Negalėjo, nemokėjo, nedrįso. Jam visada norėjos viską daryti puikiai, tobulai. Bet visados pritrūkdavo trupučio ištvermės. Trupučio kantrybės.

Tiedu žmonės ant užpakalinės sėdynės nebuvo diletantai. Jie buvo girtuokliai. Bet, galima sakyti, jie buvo šios srities specialistai. Jie išmanė apie girtuoklystę viską. Patys išgyveno, patyrė. Jų žvilgsniai ir jų balsai, jų agresyvi laikysena ir jų drabužiai — viskas liudijo, kad jie nėra paprasti mėgėjai. Jie buvo Kornelijui nesuprantamo, neįkandamo gyvenimo meistrai. Nevilties meistrai. Ir Kornelijus pajuto jiems pavydą. Tuo metu jis pamiršo, kad ir pats šiaip ar taip buvo vienos srities meistras. Ta sritis — vienatvė.

Tuo metu prasidėjo lietus. Saulė ir vėjas išgairino vasaros dekoracijas, dažnai išbluko ir ėmė trupėti. Dabar, prasidėjus lietui, juosvažalis peizažas visai išskydo, sumirko, papilkėjo.

Nežinia kodėl Kornelijus panoro užtęsti kelionę, atidėti bent kiek grįžimą namo. Paklusdamas iracionaliam savo norui, jis inscenizavo mašinos gedimą ir sustojo šalikelėj. Teisindamasis lietumi, sėdėjo mašinoje. Laukė, kol lietus praeis. Tada bus galima išlipti ir dėl įtaigumo kiek pakrapštyti motorą. Tačiau jo keleiviai sukruto, ėmė nerimauti. Ar čia rimtas gedimas? Ką Kornelijus manąs daryti? Ko jis sėdi, po perkūnais? O jei lietus nenustos? Ir t.t. Kornelijus atsakinėjo jiems kaip galėdamas ramiau ir įtikinamiau. Bet jų susijaudinimas vis augo, stiprėjo. Jie darėsi vis piktesni, agresyvesni. Balsai vis šiurkštėjo. Galop išdžiūvėlis prarado bet kokią savitvardą. (Nors kaip tik jis Kornelijui atrodė panašesnis į demiurgą.) Jis sučiupo Kornelijų už plaukų: „Važiuosi ar ne, velniai tave rautų! Daryk ką nors!" Kornelijus išsigando. Pastūmė dureles, iššoko iš mašinos ir leidos bėgti. Nučiuožė nuo pylimo ir nukūrė lauku, taškydamas ūmai pažliugusį purvą. Po kiek

laiko stabtelėjo ir atsigręžė. Niekas jo nesivijo. Pasijuto kvailai. O jeigu jie ims ir nuvažiuos be jo? Gal kuris nors moka vairuoti? Ką tada jis darys, likęs vienas tuščiam kely, kuriame per visą pusdienį nesutiko nė vienos mašinos? Ne, reikėjo grįžti. Galų gale ir taip gudravimas užtruko per ilgai. Naktis jau čia pat. Lietus nesiliovė. Kornelijus nuklampojo atgal. Kaip galėjo jiems atsispirti? Ką galėjo priešpastatyti jų jėgai, jų pykčiui, jų smurtui? Savo minkštą baltą kūną ir minkštą inteligentišką dvasią, kupiną abejonių? Jautėsi kaip vėžys, keičiantis kiautą. Silpnas ir bejėgis.

Kai atidarė dureles ir įsispraudė už vairo, keleiviai nieko jam nepasakė. Net nepasižiūrėjo į jį. Per veidrodėlį Kornelijus matė, kaip išdžiūvėlis, atkraginęs galvą ir užsimerkęs, spaudžia prie nosies nešvarią nosinę. Jo veidas buvo išblyškęs. Kornelijus nežinojo, ar čia jis sudavė alkūne į nosį, kai šoko iš mašinos, ar jau paskui užvažiavo bičiulis, norėdamas atvest į protą.

Spustelėjo starterį, motoras užsivedė, ir jie nuvažiavo toliau. Kornelijui buvo gėda dėl savo elgesio. Norėjosi atsiprašyti, bet trūko ryžto.

Išdžiūvėlis snūstelėjo keletą minučių. Kornelijus matė, kaip jis knapsi. Nubudo jis staiga, keistai pasižiūrėjo į Kornelijų ir atsisuko į draugą: „O jis? Juk negalim jo ten vežtis". Bet šis buvo protingesnis. Jis švelniai paglostė išdžiūvėliui plaukus ir paaiškino, kad veža juos Kornelijus, o ne atvirkščiai.

Vis tebepurškiant lietui, jie pravažiavo susigūžusią lentpjūvę, nudardėjo duobėtu šunkeliu išilgai geležinkelio, sukiodamiesi tarp kaugėm sukrautų pabėgių, šlapių ir dervuotų, ir sustojo po medžiais. Priešais riogsojo aplūžus tvora, malkinė, tvartas. Nedidelis pažliugęs kiemelis buvo pridergtas vištų. Toli gražu ne naujas medinis namas. „Viskas", — pasakė storulis, ir Kornelijus pagalvojo, kad šis žodis gali turėti kiek nori daug prasmių.

Vieta buvo labai proziška. Sunku ir įsivaizduot proziš-

kesnę. Kornelijus, nors nematė, bet buvo tikras, kad kur nors už malkinės stovi medinė išvietė, apžėlusi dilgėlėm, o čia pat bulvių laukas. Tiktai dabar, atsidūręs čia, Kornelijus įsisąmonino, kad per visą kelionę kažko tikėjosi. Nežinojo ko. Bet tikėjos. O dabar buvo apmaudu. Apmaudu ir pikta. Kodėl jis čia, šitoj skylėj? Jam reikėjo į miestą. Ten, kur veidrodžiai, muzika, gražios, svaiginančiai kvepiančios moterys. Reikėjo juoko ir besišypsančių veidų aplink. Vietoj viso to buvo sulyti medžiai, purvas, prietema, pajuodę nuo drėgmės ir laiko pastatai, bulvienojų kvapas, krakmolo skonis burnoj ir pora surūgusių, pagiežingų girtuoklių už nugaros. Beje, girtuoklių nebuvo. Kornelijus nepamatė, kada jie išlipo iš mašinos. Neatsisveikinę. Dingo ir tiek.

Temti ėmė sparčiai, bet Kornelijus vis dar nevažiavo. Dievas žino, kas jį laikė. Lietus nustojo, o jis tebesėdėjo, kaip sėdėjęs. Nuo geležinkelio pusės atsklido skardus šunų lojimas ir žmonių juokas. Garsai pamažu artėjo. Kornelijus pamatė, kaip už kokio šimto metrų iš už medžių išniro penki paaugliai ir trys šunys. Būrelis išėjo į išmaltą keliuką. Paaugliai nešėsi lazdas. Vienas jų sviedė lazdą, ir šunys skalydami puolė jos atnešti. Paprasti sarginiai šunys, be jokios veislės, nešvarūs, riestom uodegom ir nepaprastai linksmi. Nučiupę lazdą, jie tąsė ją, norėjo atimt vienas iš kito, urzgė, lojo, kol vienam labiau pasisekė, jis ištraukė pagalį varžovams iš nasrų ir nurūko prie besijuokiančių paauglių. Kiti du, pašėlusiai lodami, skuodė iš paskos.

Galop paaugliai pastebėjo mašiną. Kelias sekundes jie — žmonės ir šunys — visi kaip vienas žiūrėjo Kornelijaus pusėn. Sustingę iš netikėtumo. Paskui ėmė artintis. Šunys apuostė mašinos ratus. Vienas jų kilstelėjo koją, kiti du jį pamėgdžiojo. Paaugliai atsargiai palietė pirštais kėbulą, tarsi jis būtų įelektrintas, paglostė jį, paskui visi sužiuro vidun. Prie stiklų priplotos nosys atrodė lyg sraigės. Kornelijus nudavė, kad nekreipia į juos dėmesio. Kad išvis nemato jų.

Vienas paauglių pabeldė pirštu į stiklą ir davė ženklą

išlipti. Bet Kornelijus net galvos nepasuko. Paauglys dar kartą pabeldė, paskui dar sykį. Kornelijus nereagavo. Paauglys timptelėjo dureles, bet jos buvo užrakintos. Visų veiduose Kornelijus matė nusivylimą. Paaugliai nesišnekėjo tarpusavy, matyt puikiai sutarė ir be žodžių. Vienas jų užsimojo ir trenkė lazda į motoro gaubtą. Smūgis buvo stiprus, mašina sudrebėjo. Kapotas įlinko kaip reikiant. Paaugliai nusijuokė. Plėšriai išsišiepę jie žiūrėjo į Kornelijų. Galgi dabar išlips supykintas? Bet jis nesupyko. Jis išsigando. Ir nesiruošė atidaryti durelių. Nors nebuvo šilta, jo nugara sudrėko. Virpėdamas iš baimės žiūrėjo, kaip būrelis pamažu tolsta keliu, tirpsta tamsoje.

Visai sutemo. Kornelijus jau nebegalėjo įžiūrėti nei kelio, kuriuo atvažiavo, nei medžių šalikelėj, nei apirusios tvoros priešais, nei pastatų.

Ūmai kažkas suūkė, sušvilpė tamsoj. Tai buvo traukinys. Atrodė, kad ekspresas praskriejo visai čia pat, už kelių žingsnių. Girdėjos kaip virpa namo stiklai.

Viskas buvo kvaila. Tai, kad Kornelijus čia atsidūrė, girtuokliai, paaugliai su šunimis, viskas. Bet, keistas dalykas, šis kvailumas teikė pasitenkinimą. Buvo malonu jaustis netekusiu nusistovėjusio ritmo, tvirtų įprasto gyvenimo dėsnių, svetimoj vietoj, tarp svetimų daiktų ir žmonių, svetimam primityviam pasauly.

Albertas Savinijas yra rašęs: „Kvailystė tai mūsų neišpažinta meilė, ji mus veikia hipnotiškai, traukia mus nesuprantamu būdu. Daug kartų patyriau tai viešose vietose, tramvajuj ar kavinėj. Sėdžiu kavinėj ir pats sau vienas klajoju po neišeksploatuotus inteligencijos kontinentus, o šalia manęs sėdi kažkokie nepažįstamieji. Ir kaip tai paprastai atsitinka, nuo jų kalbų tvoskia nesustabdoma kvailystė. Kadangi mano intelektinis nuotykis jau žūsta, išsimušu iš savo vienišos kelionės tėkmės, pasiduodu pirmykščiam kvailystės šauksmui, mano ausys pilnos tos sirenos balso. Sudie, inteligencija! Jau nemąstau, neieškau, jau nieko

nenoriu. Mane apima saldus apkvaitimas, kaip prieš užmiegant, kada mūsų nervai atsipalaiduoja ir išglemba, veikiami miego. Grįžtu todėl prie jūsų ir klausiu: „Mums, Inteligencijos vaikams, mums, Nuodėmės vaikams, ar tas šauksmas nėra tolimas nostalgiškas kvietimas, sklindantis iš Prarasto Rojaus?"

Taip, situacija buvo kita. Bet iš dalies tiko ir dabartinei Kornelijaus padėčiai. Juk svarbiausia tai, kad ši padėtis kvaila. Ir dėl to jis jautės laimingas.

Vienas namo langas nušvito geltona šviesa, kažkas įėjo į kambarį. Tenai, namo viduj, tyliai grojo radijas, kažkas nusijuokė. Gintariniam stačiakampy Kornelijus matė nusirengiančios moters siluetą: ji per galvą nusimovė kažkokį rūbą. Šešėlių teatras tęsėsi: moteris užsidegė cigaretę, išpūtė dūmus. Kornelijus sužinojo, kad dūmai taip pat turi šešėlį. Vėl, kaukdamas ir švilpdamas, pro šalį praūžė traukinys. Jam tolstant dingojos, kad jis garma į prarają. Kornelijus nesąmoningai laukė trenksmo, kai ekspresas atsimuš į akmenis prarajos dugne. Bet trenksmo nebuvo. Tik tilstantis stiklų virpesys.

Rūkančios moters siluetas geltonam lange kalbėjo Kornelijui: „Turi žinot, kad visados, kai tau bus blogai, tu rasi čia paguodą. Aš tavęs lauksiu. Nesvarbu, kiek praeis laiko. Gal kelios dienos, gal kelios dešimtys metų. Ateik čia, kai tau bus negera, kai turėsi rūpesčių, kai būsi pavargęs. Kiekvienas turi žinoti, kad yra tokia vieta, kur visada laukia paguoda. Tavo vieta čia. Nebijok. Aš nepasensiu ir nenumirsiu. Aš visada būsiu tokia, kokios tau reikės. Jeigu aš būsiu tau reikalinga jauna, būsiu jauna mergina. Jeigu tau reikės motiniškos paguodos, aš būsiu tau kaip motina. Niekad nedvejok, nesidrovėk ir nebijok atvažiuoti čia, kai tau bus bloga. Kad ir kas beatsitiktų. Tiktai vieną kartą rasi šiuos namus tuščius, o ant durų kabos spyna. Tik vieną kartą aš tavęs nepaglostysiu, neišblaškysiu tavo nerimo ir tavo tamsių minčių. Tada, kai bus atėjus tavo mirties valanda.

Kad ir kiek belstumeis, niekas neatidarys tau šių namų durų. Nes čia gyvenimo namai. Mirtis čia neįžengia. Bet lig tol viskas čia yra tau. Tavo labui".

Tarsi iš tiesų baigusi monologą, moteris užgesino šviesą ir išėjo iš kambario.

Kiek padvejojęs Kornelijus atidarė dureles ir išlipo iš mašinos. Nakties oras buvo šaltas ir skaidrus. Debesys išsisklaidė. Kornelijus pakėlė galvą ir pažvelgė aukštyn. Virš galvos kabojo Visata. Ji gaudė. Dievaži, ji gaudė, tyliai ir galingai. Ir tas gaudimas persmelkė jį visą, nuo galvos iki kojų.

. . .Jis nepajuto, kada prasidėjo lietus, ir tik žmonos pašauktas išgirdo, kad vanduo bėga iš skardinio nutekamojo vamzdžio. Atrodė, tarsi vandenį laktų šuo.

Ji norėjo, kad jis uždarytų langą jos kambaryje.

Kornelijus įėjo, uždegė šviesą, bet ji sušuko „Ne, ne! Nedek šviesos! Nereikia!", jis pakluso, užgesino, tačiau ir tos trumpos akimirkos užteko pamatyti išblyškusį jos veidą. Puikus veidas. Taisyklingi, idealūs bruožai. Akių gelmė. Vos pastebimas šypsenos virpėjimas. Ir kaip lengvai mažas rausvas spuogelis lūpų kamputy ar smilkiny suardo šią harmoniją, paverčia chaotišku gražių bruožų sąvartynu. Kornelijus apgailestaudavo, kad nėra tokių spuogelių, kurie, iškilę kur panosėj, paverstų gražiais tiek bjaurių veidų.

Žmona kažką pasakė. Kažką, ką buvo sakiusi šimtą kartų. Na, pavyzdžiui, kad ji sensta, kad greitai nebus galima atskirt, kur ji, o kur jos šešėlis. Nors jauna, ji mėgo kalbėti apie senatvę. Jai atrodė, kad dienos tik nueina, kad kiekviena diena yra tik sudie, kad jos neateina, atnešdamos ką nors gero.

Kornelijus neatsiliepė. Jis kovojo su nepaklusniom užuolaidom ir su langu, vis sprūstančiu iš rankų. Tylėjo, nes puikiai žinojo, kas bus toliau. Visada viskas kartojosi. Būdavo ištariami tie patys žodžiai, kurie iššaukdavo kitus

žodžius, jau ne sykį sakytus ir galop atvedančius prie abipusio irzlumo ir pykčio.

Žmona paklausė, ar jis dar bent kiek ją myli. „Taip. Truputėlį". Kornelijus stengėsi, kad balsas skambėtų šiltai ir kiek pašaipiai. Ši pašaipa leistų jai manyt, kad „truputėlį" tėra kalbos maniera, stiliaus ypatybė, kad iš tiesų ji mylima labai aistringai, nors juodu abu žinojo, kad tai netiesa. Tokios žaidimo taisyklės. Ritualas. „Neapgaudinėk manęs, Kornelijau. Nemeluok man". Aš negaliu nemeluoti, galvojo jis. Niekas negali. Tu puikiai turėtum tą žinoti. Juk gyventi — jausti, mąstyti, net atlikti paprasčiausius veiksmus, tai galų gale reiškia viena — eiti labirintu. Labirintas turi tik vieną teisingą praėjimą, ar ne? Tik vieną vienintelį kelią, kurio gale Minotauras. Visi kiti keliai — apgaulė, klaida, melas. Jie netikri. Aš netyčia įsuku į akligatvį ir nuo tos pat akimirkos žengiu klaidingu, melagingu keliu, grožėdamasis paralitiška labirinto architektūra. . . nelyginant balti fantastiški skeletai džiūtų, apšviesti violetine praeities saulės šviesa. . . pūvantys daržai ir sodai, pilni dilgėlių ir erškėčių. . . pelenų pilni šuliniai. . . Lengviau girtuokliams. Jų labirintų sienos ištrupėję, išgriuvę, ir jie nuolat pereina iš vieno koridoriaus į kitą ar išvis pakliūna į svetimus, nepažįstamus pasaulius, į kažkieno kito labirintus.

Paskui žmona paklausė, ar jis pamena, kaip jie susipažino. Kornelijus prisiminė miglotai. Ji užduodavo šį klausimą beveik kasdien. Kornelijui jis atrodė visiškai beprasmiškas. Pasistengęs jis prisimintų ir jos tėvą, tokį jam anuomet antipatišką, ir beveidę moterį — motiną, ir vasaros žalumą, kaskadais srūvančią į kavinę terasoj, kur įvyko pirmasis juodviejų susitikimas. Tačiau Kornelijui atrodė paika saugoti atminty pirmuosius susižavėjimus, kurie jau kadais padarė savo darbą, suvaidino savo vaidmenį juodviejų gyvenime. Yra dalykų, kurių neįmanoma saugoti be galo, kadangi jie supūna ir ima skleisti blogą kvapą.

Bet ji šito nesuprato. Jos gera, tiesiog nuostabi atmintis

saugojo viską. Visas šviesias ir tamsias juodvejų gyvenimo valandas. Panorėjusi ji bet kada galėjo prikelti kokią nors mumiją: atitirpint kokį nors sustingdytą, užšaldytą jausmą, ištraukt iš nesuskaičiuojamų savo atminties stiklainių išdžiovintą žvilgsnį ar atodūsį. Tą darydama ji patirdavo malonumą. Priekaištaudavo dėl nelabų poelgių, kurių Kornelijus neprisiminė. Dėl žodžių, kuriuos jis neva ištaręs tada ir tada. Tai būdavo panašu į pragarą, nes juk pragaro idėja ir yra ta, kad nusidėjėlis turi vėl ir vėl išgyvent atpildą už kadaise padarytą nuodėmę. Vėl ir vėl. Amžinai.

neturėjo nei jėgų, nei noro ardyt nusistovėjusius ritualus. Juolab žinojo, kad pašnekesys vis tiek tuojau peraugs į barnį. Gal į atvirą ir triukšmingą, o gal į slaptą, povandeninį, kandų. Seniau Kornelijus laviruodavo, mėgindavo apiplaukt pavojingas vietas, visas tas uolas ir aštrius rifus, apjuostus baltos mūšos žiedais. Susikaupęs dalyvaudavo dialoge. Stengdavos ko nors nepasakyt ar, jei reikia, nukreipt kalbą į šalį. Bet vistiek — kažkoks prakeikimas! — pačiu paskutiniu momentu, kai, rodos, visi pavojai jau būdavo praėję, kai jis atsidusdavo ir atsipalaiduodavo, netikėtai ji ištardavo dar kokią nors frazę (ji mokėjo komponuot savo priekaištų simfonijas, ir paskutinis akordas visuomet būdavo nelauktas), ir tada Kornelijus staiga suprasdavo, kad ir vėl yra apgautas, kad atsileido per anksti. Išgirsdavo save kažkaip atsikertant. Dar mėgindavo užsičiaupti, nuryti išlekiančius iš burnos žodžius. Bet ne, niekados nesuskubdavo. Ir tada viskas prasidėdavo iš naujo, dvigubai smarkiau. Kornelijus jau neįstengdavo išlaviruot, vairas sprūdo iš rankų, mušė per pirštus, ir jis pasijusdavo svaidomas milžiniškų pykčio bangų, laužomas, traiškomas, daužomas. Pykčio purslai tikšdavo jam į veidą. Jis imdavo dust, trokšt. Norėdavo šauktis pagalbos, bet pagelbėti, žinoma, niekas negalėjo. Žodžiu, jis išgyvendavo lygiai tą patį, ką išgyvena sudužusio laivo jūreivis audringoj jūroj. Tik toks skirtumas, kad čia buvo negailestinga juodviejų santykių jūra. Ir jei jūreivis vis dėlto

gali tikėtis išplauksiąs, tai Kornelijus tokios vilties neturėjo. Pažeminimas kaip akmuo prie kojų traukė jį į dugną. Jam visados atrodė, kad nieko labiau žeminančio už santykių aiškinimąsi žmogus patirt negali.

. . . Laikui bėgant, jis išmoko tam tikrų savigynos pratimų. Aišku, jie ne ką tepadėtų, jeigu galų gale jis nebūtų pajutęs abejingumo žmonai. Nuo tada barniai dažnai virsdavo barnių parodija, spektakliu, kurį Kornelijus įstengė stebėt tarsi iš šono ir kartais jam tai netgi patikdavo.

Jis nebežinojo, ką daryt. Bendras gyvenimas abu juos nualino, sudėvėjo. Žmona liovėsi domėtis viskuo, kas nesusiję su juodviejų šeimyniniais reikalais, dar tada, kai ištekėjo, kai panoro atsidėt „šeimyniniam gyvenimui". Kornelijus, iš pradžių patyręs proto ir jausmų pagyvėjimą, tučtuojau išseko, nes jo smegenys, jo nervai buvo perpildyti primesto tarpusavio santykių nagrinėjimo bei svarstymo. Jis kamavosi dėl to. Jį nuolat apimdavo depresijos. O žmona, negalėdama sutvarkyt juodviejų santykių pagal tam tikrą susikurtą modelį, pagal kažkokią „šiuolaikinę schemą", pamažėle irzo. Nė vienam iš jų neužteko ryžto išeit ir viską pabaigt. Sunku buvo atsikratyt bendrų iliuzijų, vilčių, laimingos ateities vaizdinių.

. . . Pagaliau juodu pasiryžo. Prašnekėjo visą naktį. Paverkė abu truputį. Rytą Kornelijaus nuotaika nelauktai pasitaisė. Jis buvo netgi puikiai nusiteikęs. O žmona, vos benulaikydama sunkias blakstienas, stengės sukelt įspūdį, kad jai įdomu, kaip jis gyvens nuo šiol, ką nuveiks. Ji vis žvalgėsi į šalis, kad Kornelijus nematytų jos akių ir jos nuovargio, stengės daryt tą kuo gyviau, bet jai blogai sekėsi. Ji netyčia nusižiovavo. Kornelijus pamatė, ir jo nuotaika iškart subjuro, nuslūgo visas pakilimas. Slapčia jis vis dar tikėjos, kad galima kažką jų santykiams grąžint iš praeities, kai juodu mylėjo vienas kitą. Dabar toji iliuzija ištirpo. Kornelijus matė žmonos akyse abejingą mintį: „Na ir tiek to. Tebūnie kas bus. Neturiu daugiau jėgų". Jis supyko dėl jos

nejautrumo. Jam pasirodė, kad ji nori jį suniekint, pažemint. Galutinai suirzęs, jis galvojo apie tai, kaip jam nepasisekė gyvenime. Jautėsi kaip sulytas, kaip kiaurai peršlapęs.

... Liko kartėlis, panašus į tą, kuris kyla, kai žiūri į ištuštėjusias mokyklų sporto aikšteles. Ar teisingai jis pasielgė, galvodavo Kornelijus. Viską sugriovė, tikėdamasis, kad gyvenimas pasidarys kitoks. Galbūt dar skausmingesnis, bet įdomesnis. Tačiau galbūt tai tas pats, kaip susprogdinti namą, viliantis, kad iš mūro nuolaužų išeis kokia įdomi kompozicija, logiška ir estetiška.

... Ką gi, retkarčiais jis jausdavo didelį intelektinį pranašumą, palyginęs save su daugeliu žmonių. Labai dažnai jis sugalvodavo dalykų, kurie kitiems neateidavo į galvą. Nekalbant jau apie tam tikrą bendrą išminties apvalkalą, gaubiantį visas jo mintis, vidinį gyvenimą. Dabar, kai Kornelijus apmąstė tokią padėtį, aptiko, kad visa ši išmintis ir intelektas tėra kruopščiai surėsta ir gerai nušlifuota priedanga, slepianti aibę trūkumų, kompensuojanti juos: jis neturi klausos, blogai mato, blogai skiria spalvas, iš dešimties kvapų atpažįsta du tris, o jo atmintis prastesnė už vidutinę. Su tokiais duomenimis užtektų jam atsipalaiduoti, išglebti nors vieną akimirką, ir jis amžiams ištirptų minioj. Jam tai prilygo mirčiai.

Kitas dalykas — vienatvė. Dėl šios vienatvės jį kankino ir pati kankinosi žmona. Ji pavargo su ja kovoti, pavargo stengtis išvesti Kornelijų iš tamsaus (kaip jai atrodė) urvo į dienos šviesą, į jaukią šilumą. Ji atakavo ir atakavo šią tvirtovę, kur jai nebuvo leista įžengti, ją varė į nevilį šio bastiono aklinumas, nebuvimas galimybės pažvelgt vidun nė pro menkiausią plyšelį, ir ji laikė tvirtovę apgulty mėnesių mėnesius, o paskui metus ir kitus, ir trečius. Galop ji nuleido rankas, atsitraukė, kaip galėdama stengdamasi išsaugot šiokią tokią tvarką savo kariuomenėj. Tvirtovė buvo neįveikiama. Žmona norėjo išlaisvint Kornelijų iš jo kalėjimo

ir uždaryt į savo, tačiau, neįstengus to padaryt, bent jau surentė mūro sieną aplink Kornelijaus tvirtovę, kad neduokdie per neapsižiūrėjimą jis nepaspruktų, prisidengdamas nakties tamsa.

Vargšė neįsivaizdavo, kad jeigu vieną dieną tvirtovės tiltas nusileistų, o vartai pakiltų, atverdami akims tai, kas viduje, ji nieko nesuprastų, absoliučiai nieko neįstengtų suvokti tame keistų, stebuklingų ir baisių formų sąvartyne, kuris geriausiu atveju pasirodytų jai atstumiančia supelijusių makaronų krūva.

Bet apgultis irgi paliko savo pėdsaką. Kai nuo savo vienatvės kuorų jis lydėjo žvilgsniu besitraukiančią kariuomenę, tai veltui laukė, kad tuojau užplūs ilgai tramdyto, iškentėto džiaugsmo banga, sugriaudės kurtinanti pergalės salvė, sprogs visa metų metais sukauptų šaudmenų atsarga, išlėks į orą arsenalas. Bet fejerverko nebuvo. Kornelijus neišgirdo saliuto. Velniai žino, sudrėko detonatoriai ar parakas? Žodžiu, jis nepajuto tų jausmų, kurių laukė, ir kai nusileido nuo kuorų, kai žengė savo vienatvės koridoriais pasižiūrėt savo turto, kurį gynė ir saugojo tiek laiko, kai su bloknotu vienoj rankoj ir pieštuku kitoj jis leidos labirintu inventorizuot savo lobius, savo vaizduotės atsargas, savo mintis, savo vizijas, savo sapnus, savo lūkesčius ir brangiausią praeities patyrimą, jis buvo pritrenktas to, kas atsivėrė jo akims. Taip, apgultis nepraėjo be pėdsako. Brangenybės suiro, supuvo, sudūlėjo, jų karkasai iškrypo ir neatpažįstamai susiraizgė, ir daug kas iš to, ką kadais Kornelijus labiausiai vertino, dabar buvo virtę žalsvom dvokiančiom krūvom. Negalėjo būt nieko baisiau už tą sąšlavyną, už lavoninę, kurią bent kiek iškuopt prireiks nežinia kiek laiko, jeigu išvis pavyks prisiverst paliest žliugsinčią riebią masę, į kurią buvo pavirtęs visas jo gyvenimo turtas — vienatvė.

Bet nė tada jis neatidarė langų į pasaulį. Laukė, kol pelkė kiek išdžius. Jam buvo geriau uostyti savo paties irėsių kvapą, negu įsileisti vidun bent truputį standartinės mąstyse-

nos ir standartinės pasaulėjautos, saldžiai šleikštaus sveiko proto tvaiko.

. . . Toliau dar banaliau.

Kornelijus nubudo, atsimerkė ir atsidūrė nedideliam kambarėly. Jį supo savim pasitikinčios lentynos su knygom. Jis gulėjo ant amžinai nepatenkintos irzlios kušetės. Senatvišku krenkštimu ir kosčiojimu ji atsiliepė į kiekvieną jo sunkaus kūno judesį.

Vaiski mėnesiena tekėjo pro atvirą langą. Melsvi nervingi jos pirštai judino užuolaidų klostes, sklaidė atverstą knygą ant stalo. Atrodė, tarsi kažkas nematomas įsėlino į kambarį ir paskubom, karštligiškai ieškojo kompromituojančio laiško. Arba testamento. Medžiai, ištikimi draugai ir namų sargai, susijaudinę švogždė, mojavo šakom, siūbavo. Norėjo perspėt Kornelijų apie nekviestą svečią. O gal išbaidyt vagį, priverst jį sprukt.

Kitapus kambario geležinėje lovoje moteris suvaitojo per miegus ir apsivertė ant kito šono. Antklodė nuslydo ir atidengė baltą petį.

Štai ji, ta logiška ir graži kompozicija, su ironija pagalvojo Kornelijus, šyptelėjo, užsidegė cigaretę.

Jau beveik metai, kaip jis čia. Moteris, jo moteris, ne žmona, o šiaip. . . ta, kuri ką tik suvaitojo, kiauras dienas vaikštinėjo nešukuotais plaukais. Kartais plaukai būdavo susukti ant kartono tūtelių. Ji retkarčiais lakuodavo nagus, bet kai jis pažvelgdavo į jos rankas, lakas visuomet būdavo apsilupęs. Apie jos kojas vijosi kažkokių pigių, skystų, išblukusių medžiagų sijonai ar kartūninių chalatėlių skvernai. Maistą ji imdavo pirštais, tiesiai iš puodų. Ir tik prabėgom. O jeigu atsisėsdavo už stalo, tai tik tam, kad turėtų kur atremti alkūnę. Sėdėdavo ištiesus kojas, įspirtas į namines šlepetes, ir drėgnom akim žiūrėdavo į krūvas neplautų lėkščių, šakučių ir peilių, kuriais ji nesinaudojo ir kurių skaičius kažkokiu paslaptingu būdu vis augo. Tais daiktais būdavo nukrautas virtuvės stalas, palangė ir net kėdės. Ji nejuto moteriškos

neapykantos buičiai, indams, nešvariems skalbiniams, kuri verčia moteris sukąst dantis ir greitai viską sutvarkyt, išskalbt, išlygint, kad tie nepadaryti darbai liautųsi slėgę, liautųsi kaboję virš galvos kaip koks gresiantis nutrūkt sietynas. Jos veidas šlakuotas, nubertas tamsiom dėmelėm. Iš tolo netgi kažkaip priminė perpjautą karvės tešmenį. Kartais Kornelijui atrodydavo, kad jis negali žiūrėt į moterį be pasibjaurėjimo. Jis netgi nepriekaištaudavo jai dėl nieko. Nekalbėjo su ja apie jos išvaizdą ir įpročius, beveik išvis nekalbėjo, kad tik nereiktų pakelt akių iki jos veido. Kad tik jo ausų nepasiektų jos balsas, bespalvis, infantiliškas. Mat ji manė, kad vaikiškas švebeldžiavimas ir vaikiškų kvailysčių imitacija daro ją žaismingą ir koketišką.

Kornelijus dažnai vengdavo grįžt po darbo namo, į urvą su patele, nežinia kaip sugėrusia į save visą blogiausią ir primityviausią moteriškos civilizacijos patirtį. Kartais jis norėdavo negrįžt išvis. Negrįžt niekada. Palikt tą moterį Nešvarių Lėkščių Ir Suplėšytų Kojinių oloj, nesuprantančią, kad ji palikta, kad ji vienui viena dieną, savaitę, mėnesį, metus.

Jis prisiminė savo buvusią žmoną, kuri buvo kitokia, visai kitokia, visuomet įsitempusi iki virpesio, spindinčiais plaukais, lygia veido oda, protingomis akimis, pastebinčiomis kiekvieną smulkmeną. Taip, prisiminęs žmoną, jis norėdavo pabėgt nuo dabartinės savo moters. Tačiau žinojo, kad niekur nepabėgs. Buvo per silpnas atsispirt patelės kūno kerams. Tuščias darbas menkint kūno reikšmę.

Šis kūnas puikus, juslingas, pilnas miglotų pažadų, geidulių, ilgesio ir panašių dalykų. Kornelijus negalėjo išeit ir palikt hipnotiškai siūbuojančių krūtų su dideliais rudais matiniais speniais, balto stipraus kaklo su melsvom kraujagyslių linijom, stangrių kumelės strėnų, šlaunų ir švelnaus lygaus pilvo. Ji buvo moteris iš „Tūkstančio ir vienos nakties". Jos kūnas pančiojo Kornelijų tvirčiau už formalią santuoką, tvirčiau netgi už neturėjimą kur eiti, kur dėtis

išėjus, ir vos pagalvojęs apie pabėgimą, jis jau žinodavo, kad niekad negalės to padaryt, neįstengs ištrūkt iš moters kūno vergijos; žinodavo, kad šios moters kūno vaizdas visados liks atminty ir persekios visur, kur tik jis beatsidurtų. Kornelijus pyko ant savęs už tai, bet moters kūno poveikis buvo stipresnis už jo valią. Tokiom valandėlėm jis prisimindavo savo žmoną, prisimindavo, kokios nervingos buvo jos rankos, kokia sausa kalba, ir pagaudavo save mąstant apie ją su užuojauta.

Jeigu Kornelijus susierzindavo dėl kokių išmėtytų daiktų, gulinčių ant grindų kiauras dienas, jis nukreipdavo akis į žmonos chalato iškirptę ir užmiršdavo netvarką, nešvarą, dirginančias smulkmenas. Visa tai tapdavo nesvarbu, nereikšminga, ir jis be ypatingo vargo surasdavo savy jėgų gyvent kurį laiką kaip gyvenęs ir siekt tikslų, kuriuos sau būdavo iškėlęs.

Valandėlę jis stebėjo debesų lenktynes žvaigždėtam danguj. Laukė, gal išnyks ūmai kilęs alkis. Tarsi kas nors būtų įkišęs šaltą chloroformuotą ranką į šiltus jo vidurius, suradęs pirštais skrandžio maišelį ir skaudžiai sugniaužęs kumšty.

Vėjas pribloškė pro langą medžių lapų, peteliškių, vikšrų, sausų šakelių. Visas kambarys buvo jais nubarstytas.

Kornelijus nusitraukė antklodę ir atsisėdo. Nekreipė dėmesio į pagiežingus kušetės priekaištus. Kiek pasėdėjo, nuleidęs kojas ant vėsių grindų, klausydamasis, kaip šlama sujaudinti medžiai, paskui nuėjo į virtuvę. Susirado gabalą pavytusio sūrio, butelį alaus. Ėmė valgyt. Tiesiog rijo, kimšo, sprogo, čepsėjo, šliurpė alų iš stiklinės.

Staiga pasigirdo ūkimas, švilpimas, dundėjimas ir stiklų virpesys. Naktinis, trečios valandos ekspresas nugarmėjo į prarają.

Kornelijus krūptelėjo, užspringo, ėmė kosėti. Išspjovė apčiaumotą kąsnį į saują, tada apsidairė, kur čia išmetus. Su sūrio ir seilių košele delne perėjo virtuvę, sumetė į kibirą po

prausykla. Rudu skalbimo muilu nusiplovė rankas. Tada pasižiūrėjo į veidrodį.

Jeigu kartais išsipildytų Evangelijos pranašystės ir Paskutinio Teismo dieną visi prisikeltų iš numirusių su kūnu, tai būtų didelė niekšybė, pagalvojo Kornelijus. Jis nekentė savo kūno, bjaurėjosi juo ir neturėjo jokio noro atgimt su juo. Vis dėlto jis tikėjosi, kad toj didžioj sumaišty, kuri neabejotinai kils, kai vienu metu iš žemės ims lįst milijardai numirėlių, jam užteks vikrumo. Ir tada jis stos prieš Teismą su kokio nors gražaus kvailio elastingu kūnu, stovės apšviestas raudonų gaisrų, o jo pilvas bus kaip skalbimo lenta, jo bicepsai kaip špižiaus rutuliai, kulkšnys ir riešai ploni kaip lenktyninio žirgo ir tokie pat stiprūs. Jo kaklas bus kaip stiebas su gyslų ir raumenų laivavirvėmis. Jo ilgų kojų raumenys virpės, nekantriai laukdami šuolio į amžinybę.

Veidrody atsispindėjo masyvus vyras, riebus kaip kiaulė. Du pagurkliai. Mažos užgriuvusios akutės. Rusvų šerių šepetėlis panosėj. Nudribę skruostai. Didelis, minkštas, nepasotinamas pilvas. Šlaunys kaip plakta grietinėlė.

Kornelijus sumurmėjo veidrodžiui:

— Viešpatie, viešpatie, kam aš gimiau, kam tu mane sukūrei!

Veriančios nevilties akimirka. Beprasmybės suvokimas, ryškus kaip žaibas.

Jis stovėjo virtuvėj prieš veidrodį, kabantį virš prausyklos, trečią valandą nakties, ir galvojo: jeigu pasauly gyvena tokie kaip jis, tada galima padaryti dvi išvadas. Pirma, teks pripažint, kad jis, Kornelijus Jedermanas, tam pasauliui reikalingas (nors neaišku kodėl ir kam konkrečiai). Antra, demiurgas taip pat yra netobulas ir nelaimingas subjektas. Ir tada viskas, kas gražu ir gera, viskas, kas suteikia ramybę ir džiaugsmą, yra nebūtina ir atsitiktina.

Vilnius, 1986

DEVYNIOLIKTOJO AMŽIAUS KULTŪRINĖS TRANSFORMACIJOS

VYTAUTAS KAVOLIS

Tai, ką vadiname tautiniu atgimimu, nėra vien lietuvių kalbos sugrįžimas į viešąjį gyvenimą ir individų pastangos atgaivinti kolektyvinę savigarbą. Tautiniai atgimimai (jų laikotarpis nėra pasibaigęs) — simbolinės pasaulio organizacijos ir žmogaus psichologijos kaitos dalis. Šiuos lietuvių tautinio atgimimo XIX amžiuje aspektus ir norime panagrinėti.*(1)*

Siekdami kultūros kaitos procesą suvokti analitiškai, išskirstysime jį į elementus, kurių nerandame ankstyvesnėje, barokinėje Didžiosios Lietuvos XVIII amžiaus lietuvių kultūroje. Svarbiausiais naujais kultūros elementais laikome, apytikre jų išryškėjimo eilės tvarka: pasaulietišką sąmoningumą, istorinę nostalgiją, novatoriškumo džiaugsmą, socialinę kritiką, judraus žmogaus atsiradimą, tautos aktyvėjimą.

Pasaulietinė kultūra

Aštuonioliktojo amžiaus „literatūra lietuvių kalba" Didžiojoje Lietuvoje buvo skirta „išimtinai religiniams reikalams".*(2)* Pasaulietiški reikalai tvarkyti arba „beraštėm ir basom" liaudies tradicijom, arba svetimų kalbų raštais, skatinančiais lietuvius tapti kitų kultūrų galios įrankiais savo pačių mąstymo procesuose.

Ankstyviausius pasaulietinius impulsus lietuvių rašto kultūron atneša politinis pasipriešinimas. Po trečiojo Lietuvos-Lenkijos padalinimo Lietuvą okupuoja rusų kariuomenė. Užverda sukilimas prieš okupantą. Pasirodo atsišaukimai ir lietuvių kalba.*(3)* 1794 m. kun. Mykolas Karpavičius išspausdina pamokslą lietuvių ir lenkų kalbomis, skirtą žuvusiems sukilėliams pagerbti: „brangesni buvo wolnostys [laisvė] žemės, nekaip gyvenimas".*(4)* Šie bajoriškos kilmės į kovą skatinantys žodžiai — lietuvių pasaulietinės kultūros pirmasis šaltinis.

Nors ir nestipriai Apšvietos amžiaus įspinduliuojama, pasaulietinė kultūra skverbiasi ir į kasdieninį gyvenimą. Tame pačiame dešimtmetyje, 1797 m. parašytame kun. Ciprijono Lukausko pamokslų rinkinyje „Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka" atsiranda keli skyriai pasaulietiniais klausimais: „Ape Pawinastes [prievoles] Gaspadoriszkas", „Ape Graziby", „Ape priezastes Ligu Kiemoniszkusy Zmoniesy". Patarimai grynai praktiški:

> Tie wisy, kurie daboia, tarnauia, apweyzdzia Ligonius, essuncius prisimetunciosy Ligosy, turia drobinius rubus nesioty, tunkiey skaru uksusy mirkitu Weyda szluostity, tunkiey wiedinties, rukities, smilkities metilomis, sausays sakays pusineys, arba sieru. Didziu ratunku yr pagalbu ira tiems, kurie pri tokiu Ligoniu wisados ira, pipkas kurinimas yr krauju leydimas.*(5)*

Pasaulietiška sfera Lukauskui yra palyginti maža religinės kultūros — pamokslų rinkinio — dalis, bet ji jau tvarkosi savo pačios, ne religiniais dėsniais.

Kunigo Antano Strazdo 1814 m. išleisto poezijos rinkinio *Giesmės svietiškos ir šventos* vardas liudija pasaulietiškos kultūros plėtimąsi. Ne tik „svietiški" ir „šventi" dalykai jau minimi paraleliai, kaip dvi atskiros sąmoningumo sferos, „svietiški" dargi įvardinami pirmiau „šventųjų". Knygos

pasaulio reprezentacijoje „svietiškumo" daugiau negu „šventumo": devyni eilėraščiai, dvi religinės giesmės.

Strazdo poezija lokalizuojasi pasaulietiškoje erdvėje, neprarasdama galutinio ryšio su religija. „Gegužėlė" — gamtiškas modelis žmogui. Ją „aprėdė pats gimimas", ji yra „valnia [laisva] paukštelė", neturinti „ant savęs pono", ir ji žmones moko:

„Gyvenkit, kaip mes, paukšteliai;
Nebus tarp jums žėdnų zdrodų [jokių barnių],
Prapuls visi neprieteliai".

Gamta moralizuoja — ne taip kaip Donelaičio gamta — savo pačios autoritetu, ne Dievo vardu. Bet „Strazdas", irgi žmones mokydamas, nurodo jo patarimų klausymo pasekmes. Jeigu kruopščiai dirbsi, turėsi ką valgyti.

„Papenėsi vaikelius,
Pakviesi kaimynėlius,
Linksmindamas Dievą garbinsi".*(6)*

Gamta ir socialiniai santykiai užpildo didžiausią sąmoningos patirties dalį. Bet viso to, ką žmogus šiame pasaulyje veikia, tikslas yra garbinti Dievą. Sekuliarinė sfera nuo XVIII a. pabaigos smarkiai išsiplėtusi, ir tik galutinėje jos paskirty tematome jos tarnybą religijai.

Pasaulietiška kultūra galutinai nuo religinės tradicijos atsiskiria 1822 m. Simono Daukanto Lietuvos istorijoje ir 1823 m. kun. Kiprijono Nezabitauskio išleistoje pirmojoje praktinių ūkinių patarimų knygutėje apie bičių auginimą.*(7)* Tik trečiajame XIX amžiaus dešimtmetyje, daugiausia kunigų pastangomis, įsitvirtina autonomiška pasaulietinė sfera. Jos įtaka kol kas nykštukiška.

Istorinis jausmas

Trylika metų po Lukausko knygos užtinkame antrąjį tautinio atgimimo kultūros elementą. 1810 m. Dionizo

Poškos eilėse „Pas Ksaverą Bogušą, lietuvį, ir Jokimą Lelevelį, mozūrą" pirmą sykį Didžiojoje Lietuvoje lietuviškai prabyla geresnės praeities ilgesys.

Ta praeitis — nebe Donelaičio kaimo „barzdotos gadynės", kada samdiniai klausė šeimininkų ir lietuvininkai vokiškai nemokėjo (t. y. gal XVII amžius), bet kunigaikščių (kada lietuviai kaip tik skutosi barzdas, tuo atsiskirdami nuo rusų) ir dar senesni, priešistoriniai laikai. Apie šią praeitį dar niekad lietuviškai nebuvo *rašyta:* raštingo lietuvio santykį su savo istorija iki tol kontroliavo, Daukanto žodžiais, „svetima kalba, svetimą tiesą sakanti".

Poška pradeda iškovoti lietuvių kalbai lietuvių istorinio kelio supratimo galią. „Šlovės dievaitė" (bajoriška garbės samprata — pirmasis istorinio jausmo atgimimo postūmis) jam pasakoja apie senovės lietuvius:

Tarkit, kaip kitą kartą jie mušė rymionis,
Skitus, gudus, kryžiokus, totorius pagonis,
Kaipo anie mylėjo savąją tėvynę,
Kaipo šarvuoti gynė savo karalystę.*(8)*

Viso to — garbės, savimi pasitikėjimo, tėvynės meilės, narsumo — trūksta šiandieniniams lietuviams. Praeities prisiminimas turįs išbudinti prarastąsias savybes.

Poškai svarbiausiais dalykais buvo garbė ir tėvynės meilė. Simonas Daukantas 1822 m. *Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių* pirmon vieton stato „liuosybę [laisvę] mano bočių prabočių" — laisvė šiam caro biurokratijos valdininkui tampa tiesiog obsesija, ir ji jam reiškia ne vien tautinę nepriklausomybę, bet ir ekonominės vergovės bei tikėjimo prievartos atsikratymą — ir tai, kad senovės lietuviai „mylėjo dorybę, o neapkentė nedorybės". Kalbama neišvengiant istorinių haliucinacijų ir apie senovės lietuvių galią: jie, Daukanto nuomone, „valdė ant galo 14 metų pačią Romą. . ."

Bet jei senos giminės bajorui Poškai garbė kilo iš karinių žygių tradicijos, kurią jau galima tik muziejuje prisiminti, tai iš kaimo atėjusiam inteligentui, modernesniam žmogui Daukantui „mokslas ir gudrybė giminės yra... *visų didžiausia* garbė", kurią dar reikia kasdieniniu darbu užsitarnauti.*(9)*

Etiškieji istorinės nostalgijos elementai vėliau suplauks į Vinco Kudirkos himną. Mažiau tuomet įtakingas istorinės nostalgijos tekstas — Daukanto senovės lietuvių religijos evokacija.

> Kiekvienas žino, jog tautos, gyvendamos vienoje vietoje nuo neatmenamų amžių, taip tenai išsikeri, jog kalnai, upės, lieknai ir visas kraštas, kuriame žmonės ir jų dievai gyvena, yra mažne, sakau, ne vien su tikyba sukibę, bet su žmogaus būdu taip stipriai suaugę, jog tenai *kas žemingas, o kas dievingas yra, nebegali išskirti.* Kas buvo kitose tautose, tas pats nutiko su lietuviais, kalnėnais ir žemaičiais, kurie, gyvendami nuo neatmenamų laikų vienoje vietoje, turėjo savo dievus, kurie, jų lieknuose ir giriose gyvendami, rūpinosi laime, skalsumu ir gausumu žmonių, kurie, *nieko nestokodami ir laimingai gyvendami,* džiaugėsi ir godojo juos it ynus savo geradėjus ir užtarytojus... Teisingai tarė išmintingas vyras, jog tikyba senovės lietuvių buvo džiaugsmas, o džiaugsmas — tikyba.*(10)*

Kadangi žmonės buvo laimingi, jie neskyrė savęs nuo savo dievų, o gal atvirkščiai: buvo laimingi, kadangi gyveno prigimtosios nuodėmės dar nepertrauktoje vienybėje su dievais. (Tai vienintelė šiek tiek šviežesnė religinė mintis visame lietuvių XIX amžiuje.) Čia jau nebe praeities valstybinės didybės, o dar senesnio, pagoniško nekaltumo, dvasios ir kūno harmonizacijos gamtiškoje aplinkoje ilgesys.

Ši praeities samprata, ignoruojanti kiekviename empiriniame obuolyje šeimininkaujantį kirminą, buvo, žinoma, iliuziška, bet iliuzijų dvasiškai suskurusiam to laikotarpio lietuviui reikėjo labiau negu duonos. Iliuzijomis išsikovojama

galvojimo erdvė, kurioje formuojasi utopinės galimybės ir kritiniai standartai. Bet iliuzijų reikia tik tada, kai jų turima per mažai (ir tik tiems, kurie jomis neapdovanoti).

Vėlesniame, 1845 m. „antropologiniame" veikale *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* Daukantas tiesiog sutapatina senovės lietuvius su gamta, jų miškais. Prasideda istorijos natūralizavimas, analogiškas Donelaičio ankstesniam krikščioniškos religijos natūralizavimui. Šį vyksmą vėliau tęs Antanas Baranauskas, 1858 m. *Anykščių šilelio* ankstesnėje puikybėje įžvelgdamas paralelę su istorine Lietuva, o jo sunaikintoje dabartyje matydamas tuometinės Lietuvos materialųjį atitikmenį.*(11)* Maironis 1892 m. šioje gamtos ir istorijos sintezėje pajus pavasario galimybę. Gamtoje kartojąsi mirties ir atgimimo, vakaro ir ryto ciklai valdo ir istoriją. Jie atneš neišvengiamą ir lietuvių tautos prisikėlimą.*(12)* Mažoji Lietuva XVIII amžiuje natūralizavo tik religiją. Didžioji Lietuva XIX amžiuje natūralizavo tik istoriją.

Tautinio atgimimo panašumą į gamtinį vyksmą gerokai prieš Maironį buvo pastebėjęs jau 1862 m. kun. Juozapas Želvavičius:

> . . . nugi atsimainė visa, ir kiek norint verčiame savo gi tėvų liežuvį, niek nelaukiant persekiojimo ir išdėliojimo. Šiandien, it kaip pavasarį nuo sniego myniot paliauta žolelė, praded anas žaliuot, palauk, ir turės pražyst, o vaisius sukrauti.*(14)*

Vos už poros metų atėjo „nelauktas persekiojimas": uždrausta lietuviška spauda lotyniškomis raidėmis. Bet prasidėjusio „pavasario" (t. y. tautinio atgimimo virtimo „natūralia jėga") datavimu Želvavičius gal perdaug ir neklydo. Daukantui 1845 m. lietuvių „pavasaris" dar buvo senieji, daugiausia pagoniški laikai, dabartis — „žiema", kurioje tik kurnekur inteligento darbo kambaryje spinksi naktinis žiburys. Dabartis pradėjo pavasarėti tarp 1845 ir 1862, gal bent kiek ir 1846-48 m. „tautų pavasario" (ne tiek jo realių pasekmių, kiek jo atneštos simbolikos) įtakoje.*(15)*

Būtų galima net tiksliau specifikuoti: tarp 1858 m. *Anykščių šilelio* ir 1862 m.

Istorinė nostalgija, kilusi negausių pasauliečių rašytojų vaizduotėje, negreit pasieks platesnius žmonių sluoksnius. 1861 m. išleisto kun. Kajetono Aleknavičiaus poezijos rinkinio ***Pasakos, pritikimai, veselijos ir giesmės*** įvade rašoma:

> Iš tiesų keistas reiškinys — lietuvis valstietis, paklaustas apie Lietuvos istoriją, apie kunigaikščius, apie lietuvių karus, apie senovės santvarką, apie politikos įvykius, visiškai nieko nežino; atvirkščiai, apie pagoniškąją mitologiją žino labai daug, vardais vadina dievaičius, pasakoja įvykių, nutikimų, tiki ir bijo dvasių. Moka pirmykščių žmonių maldą ir kartoja žodžius, kurie būdavo tariami, šokinėjant per griovelį: „Tai tau, Dieve, tai man, Dieve". Kartu priduria, kad tada buvę geriau ir laisviau, kol žmonės šitokiu būdu Dievą šlovinę, tai yra, kad buvę nekalti arba, kitais žodžiais tariant, nežinojimu būdavę išteisinami prieš Dievą ir neturėdavę šių dienų nuodėmių.*(16)*

Paskutinėse eilutėse apie pirmykštį nekaltumą kalba greičiau kunigas autorius negu nemokyta liaudis. Bet tai daugiau negu kunigo perspektyva, nes panašų švaresnės praeities motyvą jau esame užtikę ir Daukanto raštuose. Tad gal būta, inteligentų tarpe, ir plačiau paplitusio poreikio praeitimi apsivalyti nuo „šių dienų nuodėmių", svetimų įtakų suterštos dabarties. Blogis eina iš kitų; lietuviams priskiriama tik moralinė silpnybė, blogiui neatsparumas.

Aleknavičiaus tekstas liudija, kad apie XIX amžiaus vidurį praeities nostalgija gyva ir liaudyje. Remiasi ji vienok ne istorija, kaip inteligentijoje, o kasdieniniame kaimo gyvenime tebedalyvaujančiais pagoniškosios mitologijos fragmentais. Nors apgriautas, mitologinis sluoksnis tebefunkcionuoja. Istorinis, tapęs bajorijos, vėliau inteligentijos nuosavybe, liaudžiai dar svetimas.

Vis dėlto liaudį ir pasauliečius rašytojus — nors pastarųjų žodis kaimą vos vos pasiekia — jau gana anksti XIX amžiuje

pradeda jungti galvojimas, kad praeityje „buvę geriau ir laisviau". Ši „laisvės ir gerovės" nostalgija — pirmasis moralinio solidarumo tiltas tarp kaimo ir naujosios šviesuomenės.

Kiek anksčiau prasidėjusi pasaulietinės kultūros autonomizacija turėjo padėti vystytis istorinei nostalgijai. Religinėje kultūroje būtų sunkiau prieiti išvados, kad pagoniškais laikais „buvę geriau ir laisviau" negu įvedus krikščionybę. Kultūros sekuliarizacija paruošė dirvą istorinei nostalgijai.

XIX a. lietuvių kultūros modernėjimas prasidėjo ne kaip kova prieš daugelio branginamą tradiciją, tapusią inertiška našta (kaip XVIII a. Prancūzijoje ar XIX a. pabaigos Kinijoje), bet kaip pastangos atgauti prarastą tradiciją, užmirštus jos šaltinius. Stengiamasi tradiciją pagilinti, išgryninti, aprašyti, net, jei reikia, išrasti.*(17)*

Novatoriškumo džiaugsmas

Beveik tuo pačiu metu kai Poška atidengia istorinės praeities „šlovę", kun. Antanas Strazdas savo 1814 m. knygos *Giesmės svietiškos ir šventos* pradžioje įrašo: „Ecce nova sunt omnia" (Štai viskas nauja).*(18)* Pirmojo autoriaus pasididžiavimo yra ir Daukanto *Darbų* (1822) pratarmėje:

> Dėltogi viliuosi, jog man taikūs skaitytojai, kaipo *pirmam rašytojui* toje kalboje, dovanos visus mano apsirikimus; ant galo, jei jie mane lygins su romėnų Papiriusu, aš ir tuo džiaugsiuos ir linksminsiuos, jog *pirmasis* tarp lietuvių gudresniems vyrams, norintiems rašyti, kelią praskyniau.*(19)*

Žvilgsniai nukreipiami ir giliau į praeitį, kurią reikia atminčiai atgauti, ir drąsiau į naujovę, kurią užsimojama kurti. Tačiau novatoriškumo džiaugsmas palieka mikroskopiška lietuvių kultūros savybe palyginus su monumentalia praeities nostalgija.

Naujovės, kuriomis didžiuojamasi — šviežesni požiūriai interpretuojant kolektyvinį lietuvių gyvenimą. Jose maža ir

individualios saviraiškos, ir universalių tiesų ieškojimo, žmogų apskritai paliečiančių įžvalgų.

Socialinė kritika

Ponų elgesį su savo baudžiauninkais kritikavo jau Donelaitis XVIII a. antroje pusėje. Didžiojoje Lietuvoje paskutiniojo XVIII a. trečdalio valstiečių sukilimai liudija spontanišką liaudies radikalizaciją. Bet tik XIX a. antrajame dešimtmetyje socialinė kritika tampa matoma ir „aukštojoje", lietuviško rašto kultūroje. Jei istorinio jausmo atgimime pirmauja inteligentija, tai socialinę kritiką lietuviškai pradeda liaudis.

1816 m. parašytame „Mužike žemaičių ir Lietuvos" Dionizas Poška kartoja jau Donelaičio keltą klausimą: „Mužike! kurs pasaulio esi geradėju, / Dėl ko gi tave niekin, kaip dulkes tarp vėjų?" Savo atsakyme mužiko vardu dėl žemdirbių niekinimo ir išnaudojimo Poška kaltina nebe individualius ponus ir bendrą pasaulio pagedimą, kaip Donelaitis, bet specifines religinio galvojimo ir politinės struktūros savybes.

„Manų sopulių, vargų nieks nereg, negirdi:
Viešpatį, kurs yr danguj, visi šaukiam dievu,
O ciesorių karalių vadiname tėvu, —
Pirms did aukštai, o antras did toli gyvena,
Dėl to nedaein verksmai mužiko nei vieno,
Dėl to ani nežino mūsų raudojimų
Ir baisiausioj nelaisvėj sunkių kentėjimų".

Nors Poškos autorinė persona, užjausdama kaimiečių vargus, atsisako aktyviai juos užtarti („Nes bajorui ant ponų pikts žodis nedoru"),*(20)* vis dėlto lietuvių rašto kultūron įneštas socialinio protesto motyvas. Dėl neteisybės pasaulyje atsakinga paskelbiama visų trijų pripažintų autoritetinių sistemų — valstybės valdžios, luominės visuomenės ir krikščioniškos religijos — hierarchinė struktūra. Visa tai

turbūt neperdaug nutolę nuo tuometinių liaudies galvojimo radikalesniųjų elementų. Apie tai kalbėdamas Poška ir pats naudojasi liaudies idioma („Pirms did aukštai, o antras did toli").

Autoritetų kritiką tęsia Daukantas 1822 m. *Darbuose.* (Istorinės nostalgijos reiškėjai yra ir pirmieji socialiniai kritikai: nostalgija aktyvuoja kritiškumą.) Už krikščionybės atstovų kritiką Daukantas jaučia reikalą pasiaiškinti. Tai neįprasta tema (kritiškos tradicijos Didžiosios Lietuvos lietuvių raštuose dar apskritai nėra), nors panašiai netrukus rašys ir katalikiškiausi autoriai.

> Ne vienas skaitytojas, skaitydamas mano raštus, rūgos, jog aš anuos [pagonis] lietuvius ir žemaičius daugelyje vietų giriu, o darbus ir karus [prieš juos kovojusių] krikščionių peikiu, kaipo neteisingai daromus. . . Aš tam nekaltas, jei krikščionys tų amžių buvo užmiršę tą prisakymą Viešpaties išganytojo: „Mylėk artimą savo kaipo patsai save".

Senųjų lietuvių patirtis su juos krikštijusiais vakariečiais — konkrečioji ankstyviausios religijos kritikos medžiaga. Daukantas vaizduoja legendarinį krivių krivaitį raginantį į kovą prieš kryžiuočius tokiu, gana tiksliu pramatymu, ką atneša jėga peršami nauji tikėjimai:

> Atėjo jau žmonės, . . . kurie, norėdami jums liuosybę [laisvę] išplėšti ir amžinai pavergti, visaip jus vilios. Mokys jus sekti išmintingus ir protingus įstatymus, bet anie patys jų niekuomet nepildys. Linkės jums mylėti artimą savo it patį save, vienok patys gers jūsų kruvinas ašaras ir kruviną prakaitą. . . Jūs, dieną ir naktį dirbdami, nepakakinsit turtų ir gėrybių tiems kraugeriams, kurių kalbos nesuprasite. . . Paneigs anie jūsų bočių prabočių išmintingą tikėjimą, įstatymus ir apsiėjimus, nebeleis rašyti skaityti jūsų kalba, ant galo, išplėšę jums tą paskutinę priviliją, paskaitys jus pačius tarp savo gyvulių, dovanos, mainys, pardavos vienas kitam it bestijas. . .*(21)*

Daukanto kritika nukreipta ne prieš krikščionybės esmines idėjas ir ne prieš jos reikšmę XIX amžiaus

visuomenėje, kaip bus vėliau radikaliojoje religijos kritikoje, bet išimtinai prieš ankstyvesniųjų krikščionių prievartą Lietuvoje.*(22)* Daukantas kritikuoja ir baudžiavą, pasidavimą svetimų kultūrų įtakoms, deformuojantį autentišką lietuvių gyvenimo būdą. Jo kūryba apskritai kyla ir iš („romantiško") autentiškos kolektyvinės egzistencijos formos ieškojimo, ir iš Apšvietos amžiaus pastangų duoti praktinės pagalbos žmonėms realiose jų gyvenimo situacijose. Jame sukaupta tautinio atgimimo ankstyvosios fazės programa. Kiek maža joje to, ko šiandien norėtųsi, kad nebūtų buvę!

Įtakos XIX a. pirmoje pusėje nei Poškos, nei Daukanto kritika nedaug galėjo turėti, jau vien dėl to, kad cituotieji jų raštai tik daug vėliau tebuvo išspausdinti. Po 1831 m. sukilimo atsiranda griežtesnių pasisakymų ir prieš rusų valdžią, ir prieš vietinę aukštutinę klasę. (Bet, religijai pačiai tapus persekiojimų auka, aptyla religijos kritika.) Kun. Kiprijonas Nezabitauskis-Zabitis 1835 m. egzilyje, Prancūzijoje rašytame, nespausdintame poezijos rinkinyje:

Juk ne vieną gali atrasti tokį,
Katras žmones moko ieškoti teisybės,
Ieškoti teisybės ir su ja liuosybės. . .
. . . . . .
Žinau, ir bajorai pakils prieštarauti,
Bijodamies *darbo, kad neprakaitauti,*
. . . . . .
Bet zdraicoms [išdavikams], neg carui nepasikloniosim! . .
. . . . . .
Nukris jų karūnos po jų pačių kojų,
Nebus viešpataičių, lygus bus artojas!*(23)*

Kažkada XIX a. pradžioje sukurta anonimiška, anksčiau Antanui Strazdui priskiriama daina „Varnas":

Nebeilgos jau adynos [valandos],
Aš jum tas nešu navynas [naujienas]:
Jau prikalta daug yr plieno,
Nebetoli jau ta diena,
Kai iš jų nebus nė vieno".(24)

savo autentiškiau liaudiškomis intonacijomis gal liudija, kad revoliucinės nuotaikos nesiribojo vienu kitu rašto žmogumi. Bet ne rašto žmonės liaudiškąjį radikalumą kurstė. Tasai spontaniškas radikalumas kilo iš gyvenimiškos patirties anksčiau už radikaliuosius, jo šiame laikotarpyje beveik nepalietusius lietuviškus raštus.

Jau prieš 1825 metus lietuvių rašytinėje literatūroje randame keturis naujojo amžiaus elementus: pasaulietinę kultūrą, istorinę nostalgiją, novatoriškumo džiaugsmą ir socialinę kritiką. Visa tai dar tik užuominos siauručio rašto žmonių ratelio tarpe, bet šiek tiek, bent Strazdo poezija ir ūkinių patarimų knygutės (t. y. pasaulietinės kultūros autonomijos tekstai) tai pasiekia ir platesnę liaudį.

Judrusis žmogus

Antras žingsnis į naują kultūrą žengiamas trečiajame XIX amžiaus dešimtmetyje. Atsiranda visai naujas žmogaus vaizdas (šį sykį jau populiariojoje literatūroje) ir prasideda tautos judinimas kolektyviai veiklai.

Antrajame ir trečiajame XIX amžiaus ketvirtyje per lietuvių literatūrą nusrūva ištisa banga knygų apie žmogų (visada vyrą), keliaujantį po pasaulį, stebintį, kaip žmonės gyvena ir kitus ko nors pamokantį ar iš kitų išmokstantį. Anksčiau abejota, dabar priimama, kad kun. Juozapas Rupeika 1822 m. iš lenkų kalbos išvertė Jan Chodzkos veikalą *Jonas iš Svisločės, krominykas vendravojąs.* Trunka trisdešimt metų, iki atsiranda originalios šios rūšies didaktinės literatūros. 1853 m. kun. Petras Gomalevskis išleidžia *Aplankymą seniuko,* Mikalojus Akelaitis 1860 m. vertimą *Kvestorius po Lietuvą važinėdamas, žmones bemokinąsis,* kun. Juozapas Silvestras Dovydaitis 1860-64 m. *Šiaulėniškį senelį.* Ir pagaliau šios literatūros viršūnė — vyskupo Motiejaus Valančiaus *Palangos Juzė* (1869).

Keliaujantys pirkliai, savo ūkius sūnums atidavę senukai, vienuoliai, renką vienuolynams išmaldą, amatininkai — gana

įvairi po pasaulį keliaujančių, prie savo žemės nepriristų žmonių skalė — daugiausia kunigų pastangomis pripildo skaitančiosios liaudies vaizduotę, duoda ir praktinių, ir moralinių patarimų, propaguoja blaivybę, amatus, pasakoja, kaip kitur žmonės gyvena.

Tai mažiau civilizuota negu ankstyvesnioji, be istorinės gelmės, neliberali, gruboka, bet gyvesnė (ar bent gyvenimiškesnė), neapsišvietusio skaitytojo realybę pasiekianti literatūra. Ar ji tokia todėl, kad jau nuslūgusi radikalaus romantizmo banga; ar dėl to, kad joje stengiamasi vadovauti kasdieniniam liaudies gyvenimui; ar dėl to, kad pats tas gyvenimas, artėjant baudžiavos užbaigai, pradeda realiai keistis ir todėl, šią literatūrą rašančių kunigų nuomone, reikalingas griežtesnio vadovavimo?

Su šia populistine literatūra iš pat pradžių atsibrauna stipri žydų kritika, kurios nebuvo šimtmečio pradžios bajorų, kaip Poškos, ir intelektualų, kaip Daukanto, labiau „elitinėje" kūryboje. Jei Donelaitis XVIII amžiuje kritikavo žydus nei mažiau, nei daugiau kaip kitas tautas, tai dabar žydai iš kitų išskiriami kaip vienintelė grupė, „kuriems tikėjimas jų prisako neapkęsti katalikus ir anuos apgaudinėti prileidžia".*(26)* Citata iš Chodzkos, kuris viename veikale vaizduoja tris žydų išvarymus iš Baltgudijos kaimų kaip vienintelį įmanomą būdą išvengti degeneracijos. Lietuviškai rašantieji nekaltina žydų tikėjimo ir nesiūlo jų tremti, bet visvien vaizduoja juos visuotiniais apgavikais. „Normalaus", doro ar skriaudžiamo žydo vaizdo, koksai atsiras Šatrijos Raganos ar Vinco Krėvės prozoje, šimtmečio vidurio literatūroje nė su žiburiu neužtiksi.

Kun. Dovydaitis ar ne anksčiausiai lietuvių kalba 1861 m. pateikia davatkų — socialiai nepriklausomų, religiniam gyvenimui atsidėjusių moterų — kritiką. Davatkas jis kaltina, kad, užuot dirbusios darbą, vaikšto iš atlaidų į atlaidus, „nuo vieno kunego prie kito", visus juos „perkratydamos";

pletkauja; „balamūtija [apkvaišina] jaunas mergaites", net atlieka „mažų vagysčių". Įdomiausia jo psichologinė analizė:

> Pačios jos ne kartą dyvijas [stebisi], iš kur tas užkietėjimas širdies pasidarė; . . . susimaišius susibuvus, spaviedojas [atlieka išpažintį] ir krinta į tuos pačius griekus [nuodėmes], nespakaina [nerami], nedora pati savęs neapkenčia. *O tai dėl to, kad prieš valią Dievo pametė stoną slūžbelnykės [samdinės luomą], o atsisėdo ant savęs.(27)*

Pagal Dovydaitį, davatkų charakterį gadina jų socialinis nepriklausomumas (neturi nei vyro, nei šeimininko) ir tai, kad savo darbu neužsidirba pragyvenimo. Tai ir jo išmintingu laikomo Šiaulėniškio senelio savybės. Bet tai, kas tinka senam vyrui, netinka bet kokio amžiaus moteriai. Moteris, net labiau negu maldinga, turi būti socialiai pririšta.

Keliaujančio žmogaus literatūros autorių vertybės konservatyvios, knygos skatina klusnumą įsisenėjusiems autoritetams, konvencionalių prievolių nekritišką vykdymą. Dovydaitis vaizduoja kylančią samdinių nepasitenkinimo bangą (kurią Donelaitis buvo pastebėjęs jau šimtmečiu anksčiau Prūsų Lietuvoje), ir ragina visus savo šeimininkams paklusti, iš jų nieko nereikalaujant: truputį samdinius pagraudenus, „socialinis klausimas" ir išspręstas! Tuo pačiu principu susitvarkoma su šeimos problemomis: uošvėms leidžiama lazda mušti marčias, marčioms reikia viską tyliai priimti — jei pakritikuotų uošvę, Dievas bausiąs jas ir jų vaikus. Iš savo kelionių Dovydaičio pasakotojas tėra išmokęs, kad (žemutinėms klasėms ir ypač moterims) keliauti neverta:

> Užtat saugokitės, sakau, perėjūnų ir jūs, samdinykai, nebėgiokit iš vieno valsčiaus į kitą, jei gerais ir viežlybais [padoriais] norit būtie, asablyvai [ypač] mergaitės. Kiek tai jaunuomenės į niekus pavirto dėl to, kad iš savo gimtinės išėjo, kad nuo tų asabų [asmenų], iš tų vietų atsitolino, kur savo pirmas gražias dieneles pergyveno!*(28)*

Valančiaus (rašančio jau baudžiavai pasibaigus) pasakotojas per pasaulį keliauja kaip etnografas, kuo tiksliausiai

aprašydamas visų Lietuvos vietovių, kurias aplanko, papročius. Išmoksta jis ir naujo amato, tačiau tik tam, kad galų gale (vis dėlto šviesesniu tapęs) sugrįžtų į tradicinį ūkininkišką gyvenimo būdą. Keliaujančio žmogaus santykis su pasauliu dvilypis: ir tvirčiau įsitikinama senųjų tiesų (kad klusnumas ir darbštumas dorybės, alkoholis — didžiausia nelaimė) visuotiniu galiojimu, ir išmokstama, kuo žmonės skiriasi. Taip 1860-70 metais galėjo atrodyti Lietuvos liaudis, taip buvo stengiamasi, konservatyviojoje programoje, stabilizuoti jos ateitį.

Šioji literatūra, ypač *Palangos Juzė*, vis dėlto plečia, judina ligi tol sėslių žmonių (bent vyrų) akiračius. Tai pirmoji populiari lietuvių kalba naratyvinė literatūra apie gyvenimą šiame pasaulyje. Jos padažnėjimas dešimtmetyje prieš ir dešimtmetyje po baudžiavos panaikinimo (1861) turbūt siejasi su judriau, bent savo vaizduotėje, gyvenančio žmogaus atsiradimu Lietuvos kaime.

1842 metais Liudvikas Jucevičius aprašė ankstyvesnį sėslųjį XIX amžiaus pirmosios pusės kaimo lietuvį:

> Žemaičių kiemionis labiau nei viską myli savo namus, dėl jų jis įmanytų bet kuriuo atveju galvą paguldyti; niekad jis ir neapleidžia jų: šis jo prisirišimas prie gimtosios pastogės yra *mažo prekybos išplitimo priežastis;* žemaičiui atsiskirti per keliasdešimt mylių nuo namų yra tas pats, kaip išvažiuoti į pasaulio galą, į atšiaurio ledynus, iš kur retas kas besugrįžta. . . . Nenuostabu, kad, šitaip užsidaręs gyvendamas, jis *mirtinai nekenčia kito krašto ir kito tikėjimo žmonių.* Kito tikėjimo žmogui niekad prie vieno stalo su savim valgyti neleis.*(29)*

Kaimo žmonių sėslumas galėjo saugoti pastovų, ribotos vaizduotės charakterį, atsparumą komiškam iš kitur ateinančių įtakų mėgdžiojimui, bet kartu slopino ekonominį veiklumą ir skatino lokalinį bei religinį uždarumą. Lietuvos kaime įsitvirtinusį galbūt nuo XVII amžiaus. Keliaujančio žmogaus literatūra turėjo bent kiek paruošti psichologinę dirvą ekonominei iniciatyvai, migracijai, skatinti susidomėji-

mą pasauliu už savo parapijos ribų.*(30)* Šios literatūros gausumas ir populiarumas leistų galvoti, kad ji užregistruoja realų XIX amžiaus platesniųjų lietuvių sluoksnių vaizduotės pakitimą.

Pirmą kartą naujoji lietuvių kultūra — nebe kelių žmonių reikalas. Keliaujantys (visada etiškai rimti, ne šelmiai) literatūriniai personažai pradeda formuoti būsimąją nelegalios literatūros ir laikraščių skaitytojų masinę auditoriją.

Ankstyvesniąją romantiško radikalumo nuotaiką, kritinės tradicijos kūrybos bandymus pakeičia intelektualiai ribotesnė, bet į dabartį, į socialines problemas atkreipta, masiškesnę auditoriją surandanti XIX a. vidurio konservatyvios modernizacijos programa.

Tautos aktyvėjimas

Tautos aktyvavimas taikingai kolektyvinei pastangai prasideda kartu su pirmąja knyga apie keliaujantį žmogų. Simono Stanevičiaus 1823 m. „Šlovėj žemaičių" džiaugiamasi kilusiu patriotiniu sąjūdžiu:

Šlovė visus sujudino
  Gera tėviškei daryti,
Ir ką amžiai pagadino,
  Čėsas yra sutaisyti.

.....

Tarp žemaičių vis atgijo
  Garbė tėvų ir liežuvis,
Meilė tarp jų išsiliejo,
  Prasidžiugo ir lietuvis.*(31)*

Bet tai dar vyksta mažame, regionaliniame kelių dešimčių rašytojų rately. Platesnių tautos sluoksnių tai tuomet beveik nepasiekta.

1831 m. sukilime dalyvauja tūkstančiai ir lietuviškai kalbančių valstiečių. Tačiau jis greit caro valdžios užgniau-

žiamas. Ištvermingesnis šešerius metus ištvėręs vyskupo Motiejaus Valančiaus 1858 m. pradėtas blaivybės sąjūdis paliečia šimtus tūkstančių žmonių.*(32)* Nors irgi caro valdžios represuotas, sąjūdis formuoja ir psichologinius įgūdžius,*(33)* ir socialinius ryšius vėlesniam, po 1863 m. sukilimo užslopinimo, to paties Valančiaus pirmiausia (1867-1870) organizuotam nelegalios literatūros skleidimui. Bet dar prieš jį knygas buvo griebę gabenti komerciniai kontrabandininkai.

Politinių mokslų terminija kalbant, blaivybės sąjūdis Didžiosios Lietuvos lietuviams duoda pirmąjį taikingą masių mobilizacijos modelį (religinį savo turiniu, tautinį savo forma, būtent, ekskliuzyviu lietuvių kalbos jame naudojimu). Kaip ir visose masių mobilizacijose, jame nemaža ir moralinės prievartos, bendruomenei bandant įtikinti nepaklūstančius individus. Antialkoholinėje literatūroje su pritarimu aprašoma, kaip kaimynai geriantį gaspadorių priverčia bažnyčioje atgailauti, berną — atiduoda į rekrutus.

1863 m. sukilime, kuriam Valančius nepritarė, dalyvauja keliasdešimt tūkstančių lietuvių valstiečių, jų būriuose apmokymas vyksta ir komandos duodamos lietuvių kalba. Nors ir trumpas proveržis, sukilimas negalėjo nepalikti be išliekančio poveikio Tumo-Vaižganto žodžiais, „lietuvių, tinginio žmonių, gyvenimo sraigių, temokėjusių šliaužioti per amžius ištrintais takais",*(34)* charakterio aktyvavime. Nes tai didesne dalimi liaudies sąjūdis, kai kurie būriai net valstiečių vadovaujami. Daugiatautis savo apimtimi, jis vis dėlto atneša daugiau į tautinį sąmoningumą apeliuojančių elementų negu blaivybės sąjūdis. Sukilimas aktyvina kolektyvinei veiklai, įgyjančiai jau nebe luominį, bet tautinį, ir ne literatūrinį ar religinį, bet politinį charakterį. Akumuliuojasi modernaus tautinio sąmoningumo patirtinė žaliava.

Sukilimai prieš valdžią ir uždraustų knygų platinimas — XIX a. lietuvių tautinio ritualo tekstai, savo išliekančia simboline reikšme *visiems* pakeičią ankstyvesnio laikotarpio

stebuklų istorijos epizodus. Tautos savivoka praturtėja moderniomis sakramentalinėmis aukomis: miestų aikštėse pakartieji sukilėliai, į Sibirą tremiamieji, kaip išliekantys tautinės patirties simboliai, tampa ne vien veiksmų, bet ir reikšmių istorijos dalimi. Viso šito Daukanto jaunystėje — apie 1825 metus — tautinio sąmoningumo inventoriuje dar nebuvo. Tada jis savo simboliniu krūviu skendo tolimoje praeityje. Dabar savo prasmių svorį galima pajusti jau ir savojo amžiaus tikrovėje.

Išskyrus šiuos tikros istorinės dramos momentus, XIX amžiaus atgimimas Lietuvoje neteatrališkas, nevizualus. Iš dalies tai dėl politinės priespaudos ir neturto, bet gal ir dėl nedramatiškų žmonių, nuo Daukanto iki Kazio Griniaus, vadovaujančios reikšmės. (Šio laikotarpio psichologinės raidos uždavinys — savitvarda, ne saviraiška). Pirmieji „tautiniai festivaliai" — kluono teatras — išnyra tik XIX a. pabaigoje; pirmieji XIX amžiuje pastatomi „tautiniai monumentai" — kuklūs antkapiai („Cze Guli Kunas Symona Daukąta Rasztininka Warga Pieles. . . ." — 1864).*(34a)*

Nenutrūkstantį tęstinumą tautos aktyvavimo pastangom užtikrina tik apie laikraščius, nuo 1883 m. pasirodžiusios *Aušros*, susibūrę iš kaimo kilusių inteligentų sąjūdžiai. Tuo pačiu metu pagausėja ir nelegalios spaudos platinimo organizacijos, kuriose dalyvauja (ir dėl to nuo caro valdžios nukenčia) daugiausia valstiečiai ir amatininkai,*(35)* pirmoji karta subrendusi po baudžiavos panaikinimo. Su jais vieną, kunigų centralizuotai tvarkomą, knygų platinimo organizaciją pakeičia gausūs (žinomi 25), spontaniškai įvairiose vietovėse susibūrę, daugiausia „paprastų žmonių" kolektyvai — decentralizuotas ir todėl sunkiau valdžios sunaikinamas sąjūdis. Viena iš tokių grupių ištveria nesusekta 10 metų.*(36)*

Carinės valdžios persekiojimai nebuvo lietuviškai kalbančiųjų visuomeninio aktyvumo pradinis impulsas ir iki 1864 m. spaudos draudimo jį tik slopino (Vilniaus universiteto uždarymas 1832 m.), o ne provokavo. Spaudos draudimas,

kaip ir 1893 m. Kražių skerdynės, žymia dalimi įžiebė stipresnį pasipriešinimą todėl, kad atrodė (ir, žinoma, buvo) nukreipti prieš liaudies katalikybę.*(37)* Bet tautos suaktyvėjimą XIX a. antroje pusėje turbūt tik mažesne dalimi galima išaiškinti kaip *reakciją* į politinės priespaudos paaštrėjimą. Priespauda galėjo paskatinti politinio kritiškumo — neklusnumo valdžiai — nuotaiką platesniuose liaudies sluoksniuose, bet ne patį tautos suaktyvėjimą.

Spaudos draudimo kaip tautinį aktyvėjimą *pagreitinusio* veiksnio reikšmę dar 1903 m. iškėlė Aleksandras Dambrauskas-Jakštas:

> Tikrai, jei rusiškoji valdžia nebūtų nusitvėrusi *niekingo* projekto užmesti lietuviams graždanką, Lietuvos žmonės nė jokiu būdu nebūtų galėję taip išsilavinti taip trumpu laiku, kaip tai regime dabar. . . Įsiskaitymas per 20 metų į lietuviškus laikraščius išimtinai patrijotiškai-tautiškos pakraipos, rusiškos cenzūros neapkarpytus, — vis tai padarė, jog lietuviai per paskutiniuosius 20 metų savo išsilavinime žengė daug toliaus, neg kitose aplinkybėse būtų galėję žengti vos per visą šimtmetį.*(38)*

Bet spauda buvo uždrausta keturiasdešimt metų prieš Jakšto pareiškimą, o jo minimoji reakcija prasidėjo tik prieš dvidešimt metų. Reikšmingesniu dalyku tad čia tenka laikyti ne spaudos uždraudimą, o naujos, iš baudžiavos išlaisvintos, daugiau savimi pasitikinčios, todėl stipresnį laisvės poreikį pajutusios kartos atsiradimą. Šie žmonės būtų buvę labiau aktyvūs ir be spaudos draudimo. Bet gal jie būtų konservatyvesni, lėtesni atsiliepti į naująją kultūrą skelbiančiųjų iniciatyvą, tapę panašesni į Mažosios Lietuvos gyventojus, apie kuriuos 1869 m. Otto Glagau rašė:

> Ir iš tiesų, lietuvininkas yra ne tik ištikimas valdinys, bet ir lengvai rikiuotės išmokomas kareivis. Dėl savo nuolankaus ir klusnaus, kone bevalio būdo jis yra tokia muštravavimo medžiaga, kad geresnės nė nenorėk. . . .*(39)*

Kad šitokios evoliucijos galimybių būta ir Didžiojoje Lietuvoje, liudija Stasys Matulaitis: „Aš kartais visai be pagarbos pasisakydavau prieš carą ir jo politiką. Tėvas į tai man šiurkščiai atkirsdavo: 'Jūs mulkiai! Ciesorius davė mums žemę! Jis gali elgtis su mumis, kaip nori!' " Bet tai, bent Matulaičio šeimoje, neilgai tvėrė: „dar po metų ant sienų kabančiose caro ir jo šeimos fotografijose buvo išbadytos akys, ir pagaliau jos visai išmestos".*(39a)* Suvedžiojimo mechanizmas pasirodė per kvailas, kad paverstų lietuvius „muštravavimo medžiaga".

Religinės jėgos tautos aktyvavime buvo svarbiausios pirmajame masių mobilizacijos laikotarpyje, nuo maždaug 1850 iki 1882 m. Galima šiame laikotarpyje, ypač iki Valančiaus mirties 1875 m., įžvelgti kultūriškai konservatyvių katalikų bandymą, pasinaudojant pirmojo liaudies vyskupo galios pozicija, savo rankose konsoliduoti kultūrinės modernizacijos (kuri nuo 1864 m. virsta ir priešinimusi prieš rusifikaciją) projektą. Išsiskiria aktyvistinis, ir medžiaginės žmonių gerovės kėlimu rūpinęsis Valančiaus sparnas (tradicijos modernizatoriai), ir Baranausko rezignacinis, iš visų pasaulietiškų aspiracijų į vienintelį saugų Bažnyčios prieglobstį šaukiąs balsas (kategoriški antimodernistai, kurie tuo metu galėjo atsirasti tik religijos sferoje).

Baranausko „Pasikalbėjime giesmininko su Lietuva" (1859) ieškančios dvasios inteligentui tautinis kolektyvas — jį tuomet dar galima įsivaizduoti kaimo močiutės pavidalu — atsako, kad jis nieko nesitikėtų nei iš praeities gaivinimo pastangų („Prikelsiu senovę iš amžino miego"), nei iš mokslo pažangos („Viso svieto mokslus lietuviams paduosiu") ir apskritai ribotų savo aspiracijas:

Tu netrokšk, sūneli, daug didelio turto,
Didi turtai ištvirkina ir padaro vaidą.
.....
Tu netrokšk, sūneli, daug didelės laisvės,
Kur daug laisvės, nėr vienybės, tenai trumpas galas.

.....
Tu netrokšk, sūneli, daeit visų mokslų, —
Ką tau padės visi mokslai, jei blogai gyvensi:
.....
Tu netrokšk, vaikeli, žemėj daugiau nieko,
Tiktai Dvasios, tiktai meilės, gyvenimo gero.
.....
Tu negausi meilės nei moksle, nei sviete,
Tik Bažnyčioj iš altoriaus ir dvasiškam darbe.*40)*

Baranauskas pirmasis pajunta lietuviškai kalbančio modernizuojančio inteligento grėsmę Lietuvoje įsitvirtinusiai bažnytinei tradicijai. Neišvengiama *failure of nerve,* nes kas grėsė branginamai tradicijai, buvo jo paties jaunystės impulsai.

Baranausko programa perdaug stingdė ir jį patį, ir jau pradėjusią dinamiškėti visuomenę, kad galėtų laimėti kelrodžio aureolę. Bet kurį laiką atrodė, kad Valančius turėjo galimybę XIX-me amžiuje įtvirtinti homogenizuotos Lietuvos konceptą.*(41)* Savo užmojo horizontais jis lygintinas tik su Radvila Juoduoju, XVI-me amžiuje siekusiu prastumti Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją į moderniųjų valstybių avangardą. Radvila buvo ir pliuralistas, ir pažangesnis XVI-me amžiuje (ir net originalesnis teologas) negu Valančius XIX-ajame. Tik kunigaikštis nekalbėjo, kaip vyskupas mokėjo kalbėti, nei į liaudį, nei lietuviškai.

Konservatyviojo modernizacijos projekto šaknis pakerta caro valdžios aktas — baudžiavos panaikinimas (nukreiptas ne prieš Katalikų bažnyčią, kaip eilė kitų jos veiksmų, ir juo labiau ne prieš konservatizmą, bet prieš lenkų įtaką Lietuvoje). Baudžiavinės sistemos likvidavimas sudarė palankesnes sąlygas nelabai gausioje, bet kritiškai reikšmingoje tautos dalyje formuotis moraliniam charakteriui, ne taip lengvai kaip anksčiau pasiduodančiam „galingesniųjų" vadovavimui, nebe tiek moraliai inertiškam. Šį charakterio pokytį, kurio pradžią matėme jau Donelaičio „savavalninkuose", vėliau aprašys kan. Juozas Tumas-Vaižgantas. Ir po baudžiavos panaikinimo:

vergija. . . . tebesireiškė tėvelio nejučiomis tebesilaikomo ir kitiems tebepatariamo dėsnio: lenkis, kad ir tau nekliūtų. Manęs tai nebejtikino; manęs nebeėmė noras lenktis, ir aš paskui nebesilenkiau, daug kam galingesniam prieštaraudamas. Išdygęs laisvas, augau laisvas, galop apsisprendžiau laisvas, laisvą savo sumetimais sudaręs savo valstybę. Man buvo nebepakenčiami bet kurie pančiai, ne tik išnykusi baudžiava.*(42)*

„Bet kurių pančių" nebepakentimas reiškė kintantį santykį ir su religine tradicija. Tai, kas anksčiau buvo kolektyvinis paveldėjimas, pradėjo tapti asmeninio apsisprendimo reikalu. Tokia religija jau nebegalėjo būti nei tautybę apgaubianti kategorija, nei universaliu visiems priimtinos etikos pagrindu. Pasaulėžiūrinį individualizmą tautinio atgimimo sąjūdyje įteisina Vinco Kudirkos 1893 m. formuluotas principas:

. . . . tikėjimas, tai ne prievartos dalykas, o sąžinės. Kad norite tikėti — tikėkite! . . . , o tik žiūrėkite, kad jūsų darbai būtų geri! Kad nenorite tikėti — netikėkite! . . . . Tik žiūrėkite, kad jūsų darbai būtų geri!

Tik XIX a. gale individualizmas pradeda įgyti kultūrinį autoritetą net ir rūpinantis, Kudirkos žodžiais, „tik kelti lietuvybę, ginti tautos teises".*(43)* Tik tada lietuvių kultūra įsirašo į „moderniosios ideologijos" pasaulį.*(44)*

Šių pokyčių psichologines ribas vaizduoja kun. J. Lindė-Dobilas savo piešiamame 1905 m. kaimo inteligento — jo nuomone, vienintelio visame kaime giliau galvojančio žmogaus — portrete:

. . . . ir jis tas minkštaširdis ir geraširdis kartu begalo jautrus ir nerangus, giliai tikįs, vergiškai nužemintas prieš tuos, kurių žinioj pavesti jo augščiausieji idealai, bet vis dėlto savo neprigulmingą [nepriklausomą], o taip gražią, taip prakilniai graudingą nuomonę turįs lietuvis, ant galo, ir jis prisivienijo prie visuotino kaimo ramumo. Prisiglaudęs prie pačios, miegojo jis lyg užmuštas. . . .*(45)*

Baudžiavos įpliektais polinkiais buvo skundžiamasi dar nepriklausomos Lietuvos paskutiniais metais. Bet vis dėlto po baudžiavos panaikinimo vyko kitimai šia linkme.

Po 1883 metų dauguma nelegalios literatūros platinimo tinklų yra pasaulietinės orientacijos. Ne caro valdžią ramstydami, bet pajutę lietuvių tarpe realią grėsmę savo autoritetinės kultūros įtakai liaudyje, nemaža konservatyvių kunigų prieš nelegaliąją spaudą kovoja, ją bažnyčiose iškeikdami, naikindami, kai kada jos platintojus net įskųsdami valdžiai. Bergždžios, kontraproduktyvios pastangos. Pasaulietinės ir religinės literatūros proporcijos, spaudos draudimo laikotarpiu, vis kinta pirmosios naudai. 1865-1882 m. leidinių tarpe pasaulietiški — 24%; 1884-95 m. — 60%; 1895-1904 m. — 70%.*(46)*

Šiek tiek paradoksiška, kad pradžioje religiškai inspiruotas pasipriešinimas spaudos draudimui paskatino masinį kaimo žmonių dalyvavimą taikingo politinio protesto veikloje — t. y. smarkiai praplėtė lietuviškos pasaulietinės kultūros atramą liaudyje. Kas prasidėjo kaip pasipriešinimas prieš *religijos* persekiojimą, suteikia masinę bazę *sekuliarinei* politinei XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios (iki 1905 m.) kultūrai.

Bet tautos aktyvumas liko daugiau krizinis reiškinys, kada išorinės grėsmės akivaizdoje susimobilizuoja masinis veiklos sąjūdis. Žymiai mažiau buvo suaktyvėta nuolatinei pastangai, asmeninei iniciatyvai, savitam (ne kolektyviniam) sąžinės balsui.*(47)* Tai bus problema ir vėlesniuose lietuvių istorijos laikotarpiuose: po kolektyvinio entuziazmo fazės nuolat traukiamasi į asmeninį ištižimą, po drąsių užmojų į nuosaikų konservatizmą.

Šias tendencijas šiek tiek balansuoja ištikimybės, to, kas laimėta, saugojimo polinkis. Gal dėl to kultūros istorija lietuviams — ne vien istorikų, o visų rūpestis.

IŠNAŠOS

1 XIX a. Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūra — labiau negu XVI amžiuje ar XVIII a. Mažojoje Lietuvoje — vystėsi Rytų ir Centrinės Europos patirčių ir modelių rate. Nei studijuojama Vakaruose, nei intensyviau naudojamasi „moderniausiais" (t. y. anglų, prancūzų ir vokiečių) modeliais, nors, aišku, jų įtakų patiriama.

2 Jurgis Lebedys, *Lietuvių kalba XVII-XVIII a. viešajame gyvenime* (Vilnius: Mokslas, 1976), p. 21.

3 Mažojoje Lietuvoje pirmieji žinomi atsišaukimai lietuvių kalba buvo Prūsijos hercogo išleisti 1578 m., 216 metų anksčiau negu ir biurokratijos, ir pasaulietinės kultūros plėtotės atžvilgiu vis labiau atsiliekančioje Didžiojoje Lietuvoje. Būdingas skirtumas, kad pasaulietinė rašto kultūra Mažojoje Lietuvoje prasideda valdžios įsakymu, Didžiojoje Lietuvoje sukilimu prieš valdžią.

4 Cituota iš Bronius Genzelis, „Etinės idėjos Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje", *Etikos etiudai-8: Dorovė ir tradicijos* (Vilnius: Mintis, 1984), p. 138. Pasipriešinimas okupacinei valdžiai ir vėlesnis, jį pratęsiąs senosios Lietuvos istorijos atidengimas buvo pirmieji žingsniai, kuriais Didžioji Lietuva pradeda pralenkti iki tol kultūriškai pirmavusią Mažąją Lietuvą.

5 Lebedys, *op. cit.*, p. 49-51.

6 *Lietuvių literatūros chrestomatija. XIX a. pirmoji pusė* (Vilnius: Mokslas, 1986), p. 58, 61. Toliau trumpinama: *Chrest.*

7 Mažojoje Lietuvoje pirmas pasaulietinis veikalas J. Šulco verstas Ezopo pasakėčių rinkinys — pasirodo 1706 m., 117 metu anksčiau negu Didžiojoje Lietuvoje. Pirma praktinių patarimų knygutė — Gotlibo Danieliaus Zetegasto *Naudingos bičių knygelės* — išleista 1801 m.

8 *Chrest., op. cit.*, p. 37-38.

9 Simonas Daukantas, *Rinktiniai raštai* (Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955). *42, 43, 45-57.* Mano pabraukta.

10 *Op. cit.,* p. 93, mano pabraukta.

11 Antanas Baranauskas, „Anykščių šilelis", in J. Aistis ir A. Vaičiulaitis, *red., Lietuvių poezijos antologija* (1951), p. 216-217, 214.

12 Maironis, *Pavasario balsai* (Vilnius: Vaga, 1976), p. 14.

13 Šis religijos ir istorijos suliejimas su gamtiniais reiškiniais galėtų būti laikomas originaliausiu, bent lyginant su Vakarų Europa, lietuvių XVIII ir XIX a. kultūros modernizacijos aspektu, ypač turint galvoj, kad ir Donelaitis, ir Maironis ten panaudoja ne „evoliucinį", bet „ciklinį" gamtinio proceso modelį. Ir šiomis savybėmis, ir kai kuriais (pavyzdžiui, metafizikos ar erotikos) trūkumais ankstyvasis XIX amžius užspaudė savo antspaudą visai moderniajai lietuvių kultūrai. „Trūkstamosios" temos atskiria ją ne tik nuo Vakarų, bet ir nuo Rytų Europos (lenkų, rusų) kultūrų. Žymia dalimi visas šias jos savybes galima paaiškinti tuo, kad ji buvo kuriama (1) ūkininkų vaikų, (2) turinčių istoriją, kurios nereikėjo gėdintis.

14 *Chrest., op. cit.,* p. 214.

15 Vincas Trumpa, "Tautų pavasaris ir Lietuva",*Metmenys,* nr. 55 (1988).

16 *Chrest., op. cit.,* p. 208-209.

17 Apie tradicijų išradimus apskritai, bet ypač XIX-XX amžiuje ž. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

18 *Chrest., op. cit.,* p. 157.

19 Daukantas, *op. cit.,* p. 46.

20 *Chrest., op. cit.,* p. 30, 32, 34.

21 Daukantas, *op. cit.,* p. 45, 56-57.

22 Lietuvių krikščionių elgesio kritikos daugiau yra vyskupo Valančiaus 1848 m. pasirodžiusioje *Žemaičių vyskupystėje,* kuri baigiasi pastaba, kad XIX amžiaus „klebonai nenorėjo suostis nei rūpintis pavargėliais". Motiejus Valančius, *Raštai,* II (Vilnius: Vaga, 1972), p. 396.

23 *Chrest., op. cit.,* p. 110-111, 113.

24 *Op cit.,* p. 107.

25 Jonas Lebedys, *Simonas Stanevičius, Monografija* (Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955), p. 143, V. Vanagas, *red., Lietuvių didaktinė proza* (Vilnius: Vaga, 1982), p. 11.

26 Cituojama iš *Jono iš Svisločės*. Vanagas, *op. cit.*, p. 163.

27 Vanagas, *op. cit.*, p. 319.

28 *Op. cit.*, p. 313-314. Mano pabraukta.

29 L. A. Jucevičius, *Raštai* (Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959), p. 444-445. Mano pabraukta.

30 Kitas keliaujančio žmogaus variantas — misionieriai — Mažojoje Lietuvoje skatino susidomėjimą ir tolimesniu, egzotišku pasauliu. „Pirmąsias žinutes iš Kinijos ir Japonijos atsiuntė į lietuviškus laikraščius protestantų misionieriai. 'Ji turi 400 milijonų gyvatninkų [gyventojų], tarp kurių didžiausioji dalis tirštai tamsioje pagonystėje ir bjauriausioje balvonystėje kyšo', — rašoma apie Kiniją". („Atkeliavimas į Kiną", *Nusidavimai apie evangelijos praplatinimą tarp žydų ir pagonių*, 1883, Nr. 6). Citata iš Vytautas Kubilius, „Poetai žvelgia į Rytus", *Poezijos pavasaris 1981*, (Vilnius: Vaga, 1981), p. 225.

31 *Chrest., op. cit.*, p. 83. Atkreiptina dėmesys į XIX amžiaus patriotizmo intelektualinės struktūros tęstinumą: ir Stanevičiui 1823 m., ir Kudirkai Lietuvos himne šimtmečio pabaigoje *garbė* („šlovė", „didvyrių žemė") ankstyvesnė už *meilę* (nors Stanevičiaus labiau asmeninė „meilė tarp jų" Kudirkai konsoliduojasi į nacionalinę „meilę Lietuvos"). Mylima ne tai, kas sava, bet tai, kas savame gerbtina.

32 Atkreiptina dėmesys į disproporciją tarp Katalikų bažnyčios pajėgumo, ypač sustiprėjusio XIX a. antrojoje pusėje, mobilizuoti liaudį socialinei veiklai, ir jos idėjinio inertiškumo: niekas joje per visą XIX amžių neturi jokios šviežesnės religinės idėjos. Kunigai kūrybiški literatūroje ir istoriografijoje, bet ne teologijoje. Tokį pat santykį su savąja teologija vėliau pakartos lietuviai marksistai.

33 Blaivybės sąjūdžio pasekmių išliko ir po jo represavimo. Eilė ankstyvųjų lietuvių autobiografų (Šliūpas, Kairys — ateistų ir socialistų vadai!) aprašo savo tėvus visą gyvenimą laikiusius Valančiui duoto įžodžio vengti alkoholinių gėrimų. Gal tai įtakojo ir jų sūnų savitvardą. Ar, sustiprinęs vidinę discipliną,

Valančius negalėjo — visai to nenorėdamas — paskatinti ir moraliai autonomiškesnio žmogaus atsiradimą?.

Mažosios Lietuvos gyventojai nebuvo taip lengvai blaivybės sąjūdžiams mobilizuojami. ". . . . blaivybės draugijos niekur nesutiko tokio didelio pasipiktinimo ir niekur nerado tiek mažai pasekėjų, kaip lietuvininkų tarpe. ‚Ar 1814 metais mes būtume nuėję be šnapso iki Paryžiaus?' — klausia jie". 1869 m. rašo Otto Glagau. *Lietuvininkai* (Vilnius: Vaga, 1970), p. 249. Tas skirtumas turbūt siejinas su labiau hierarchine katalikų bažnyčios tradicija, kurią aktyvavo vysk. Valančius, sugebėjęs energingai vadovauti liaudžiai artimu stiliumi.

34 Vaižgantas, *Pragiedruliai. Vaizdai kovos dėl kultūros*, I (Vilnius: Vaga, 1969), p. 81.

34a „Žmonės kalbėjo, kad šį paminklėlį nusikalęs pats velionis, beliko įrašyti tik mirimo datą". Vytautas Merkys, *Simonas Daukantas* (Vilnius: Vaga, 1972), p. 299. Lietuva šiuo atžvilgiu neįsivaizduojamai toli nuo pritrenkiančių festivalių ir monumentalių erekcijų XIX a. didžiųjų Europos valstybių oficialiajame nacionalizme. Ž. George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York: New American Library, 1977). Tik XX amžiaus Lietuvoje sukrusta vytis gal ir ne pačius siaubingiausius šios rūšies pavyzdžius.

35 V. Merkys, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje* (Vilnius: Mokslas, 1982).

36 Vytautas Merkys *et al., red., Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*. (Vilnius: Mokslas, 1987), p. 125.

37 „1832-1892 vien Žemaičių vyskupijoje [caro valdžios] uždaryta 46 vienuolynai su bažnyčiomis. [Bet tik] Tytuvėnuose 1864 ir Kęstaičiuose 1886 tikintieji tam masiškai pasipriešino . . . . didžiausias susirėmimas įvyko Kražiuose 1893". *Lietuvių enciklopedija*, XIII, p. 38-39. Apie Kražius ž. Paulius Šležas, „Kražių įvykių reikšmė tautiniam susipratimui", *Židinys*, XII (1933), p. 506-510.

38 Cituota iš Vytautas Bagdanavičius *ir kt., red.; Kovos metai dėl savosios spaudos* (Chicago: Lietuvių Bendruomenės Chicagos apygarda, 1957), p. 24-25.

39 *Lietuvininkai, op. cit.*, p. 242. Prūsų Lietuvoje apskritai, turbūt Apšviestojo despotizmo ir pietistinio sąjūdžio įtakoje, buvo įsitvirtinusi labiau disciplinarinė kasdieninio gyvenimo laikysena negu Didžiojoje Lietuvoje. XX a. pradžios prisiminimuose Ieva Simonaitytė rašo, kad žemaičiai, atvykę į Prūsų Lietuvą, „be galo girdavo vokiečių tvarką, baisiausiai neapkęsdavo Liuterio ir labai mokėdavo šokti. . . . Mes, šio krašto mergaitės, nemokėjome šokti [tautinių šokių]. . ." Ieva Simonaitytė, . . . *o buvo taip / ne ta pastogė / nebaigta knyga* (Vilnius: Vaga, 1977), p. 494. Pažiūra, kad šokiai — „griekas" buvo tvirčiau įsišaknijusi Prūsų negu Didžiojoje Lietuvoje.

39a Stasys Matulaitis, *Atsiminimai ir kiti kūriniai* (Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957), p. 50.

40 Aistis ir Vaičiulaitis, *op. cit.*, p. 224-225.

41 Valančiaus vadovavimo būdas — autoritetinis, hegemonistinis, neatsižvelgiąs į kitaip galvojančius, tautines ir religines mažumas — galėjo turėti neigiamų pasekmių vėlesniam demokratinės kultūros Lietuvoje vystymuisi. Plg. iš Valančiaus *Paaugusių žmonių knygelės* (parašyta 1865) ir *Pasakojimo Antano tretininko* (1872): „Toj gadynėj [XIX a. pradžioj] mažne visi prancūzai buvo pakleidę [praradę] tikėjimą ir [todėl] tapę it galvijais"; „Žinodamas be tikėjimo katalikų negalint būti išganytu, veizėsi į vaikus savo, liuteriais auginamus, kaip į pragaro kamščius" [taip sakoma religiškai mišrios šeimos tėvui]; „Nelaimingas žmogus, kurs žydu ištiki!" [apie žydus visada blogai]. Motiejus Valančius, *Raštai*, I (Vilnius: Vaga, 1972), p. 176, 190, 399.

42 Cituota iš Kostas Korsakas, *Literatūros kritika* (Vilnius: Vaga, 1982), p. 456.

43 *Vinco Kudirkos raštai* (Memmingen: Tremtis, 1953), p. 309.

44 Louis Dumont, *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective* (Chicago: The University of Chicago Press, 1986).

45 Dobilas, *Bludas arba Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete* (Tilžė: J. Dobilas, 1912), 397-398.

46 Merkys *et al.*, *Lietuvių nacionalinio, op. cit.*, p. 99-100, 102, 104.

47 Plg. Vytautas Kavolis, „Lietuviai, komunizmas ir tautinis charakteris", *Metmenys*, nr. 2 (1960), p. 124-140.

JONAS DOVYDĖNAS

„1985 m. keliavau į Afganistaną du kartus. Tuo metu partizanai išgyveno tamsiausias dienas. Po šešerių metų žiauraus karo jie neturėjo stiprios organizacijos, neturėjo tinkamų ginklų, sovietai juos spaudė iš visų pusių, o Maskva dar nebuvo nusivylusi „tarptautine broliška pareiga". Pakistane buvo trys milijonai pabėgėlių, beveik penkta dalis afganų. Pats irgi būdamas karo pabėgėlis, norėjau susitikti su šiais žmonėmis. Be to, norėjau sužinoti, ar galima lyginti mudžehedinus su Lietuvos pokariniais partizanais.

Keliaudamas su Afanistano partizanais, susipažinau su jų nuostabiu atsparumu. Atrodė, kad jie suprato vieną didelę tiesą: melo negalima sutaikyti su gyvenimu.

Šių metų vasario mėnesį buvau prie Samarkhelo, kur po trumpos kovos mudžehedinai buvo užėmę rusų įsteigtą pavyzdinį ūkininkystės mokslo institutą. Jie ruošėsi pulti Džalalabadą. Tą savaitę iš Kabulo pasitraukė paskutiniai Raudonosios armijos daliniai. Užpuolę nepriklausomą šalį, dešimtį metų žudę gyventojus, išdraskę ir nusiaubę visą kraštą, sovietai paliko dar vieną nežmonišką dovaną — pilietinį karą.

Šios fotografijos sudaro ilgesnės serijos dalį iš dar nebaigto darbo."

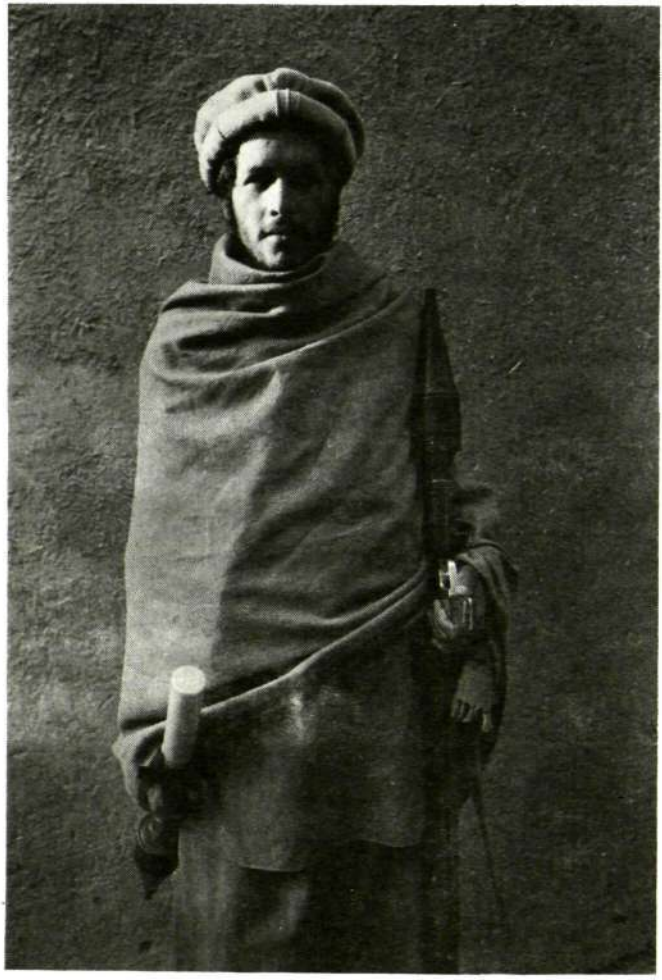

Jaunas mudžehedinas su RPG 2 ginklu

Grupė su 14.5 mm kalibro kulkosvaidžiu, Nangarhar provincija.

Ant kalno tako, Nangarhar provincija

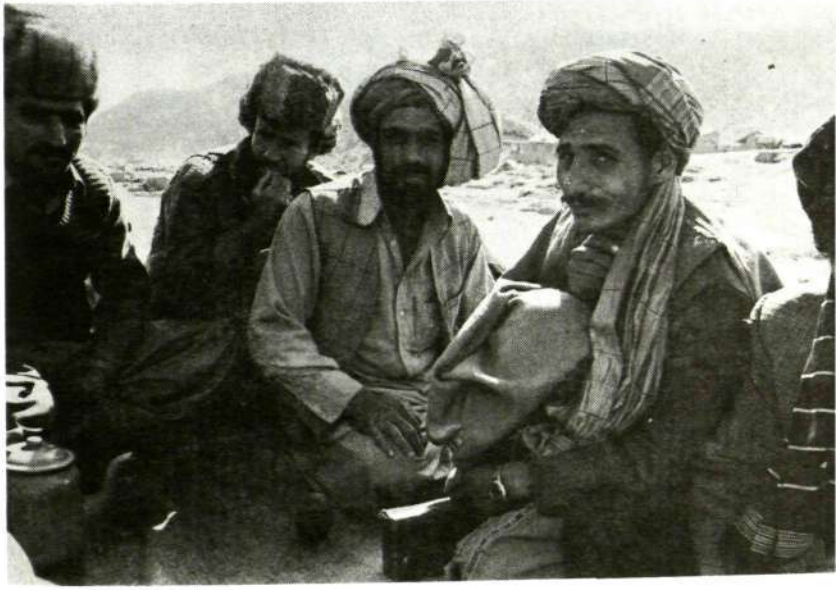

Arbatos metas, Teri Mangal

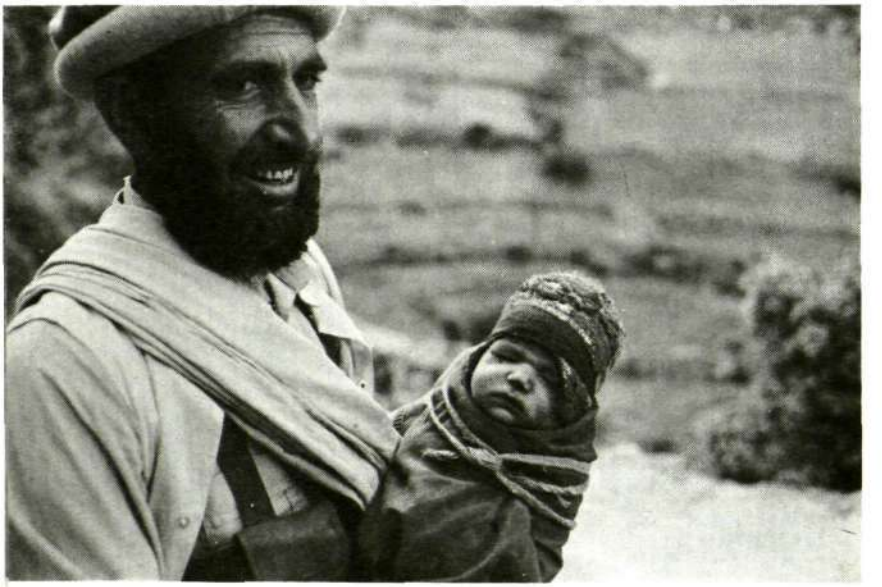

Mudžehedin su kūdikiu, Kunar provincija

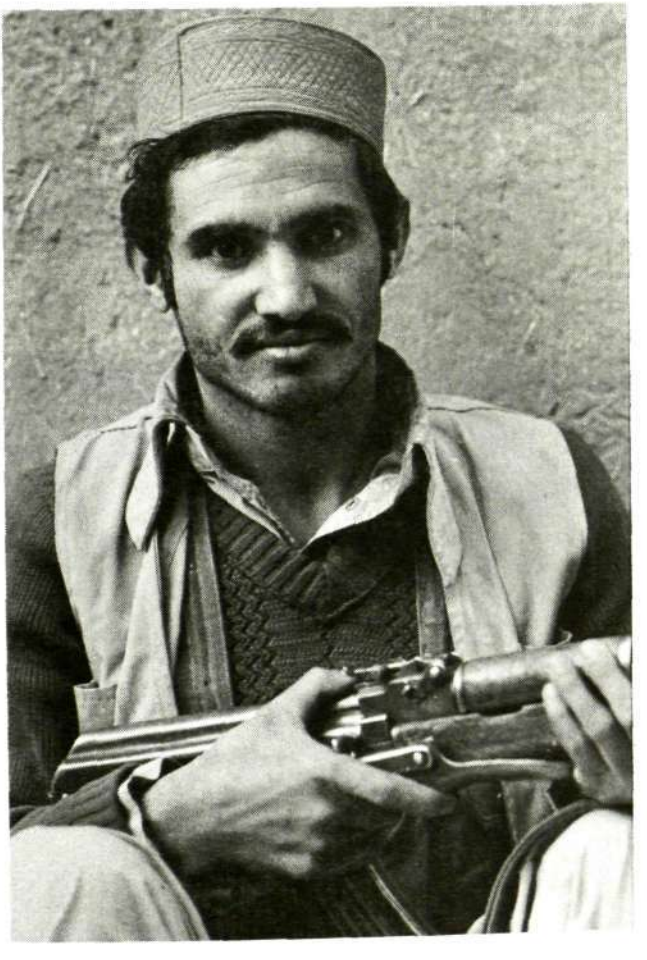

Mudžehedin su kalašnikovu

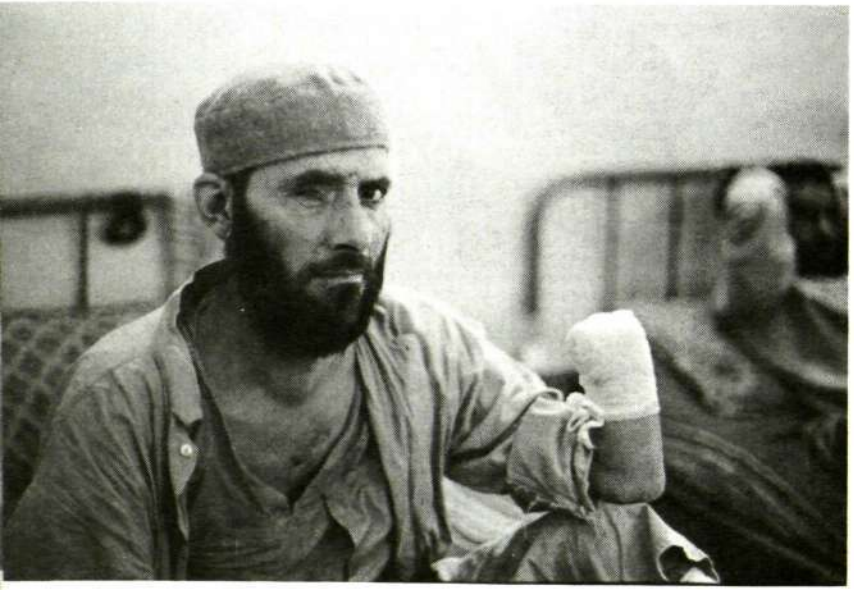

Sužeistasis, Pešavar

Mudžehedinai, Kunar provincija

Mudžehedin, Kunar provincija

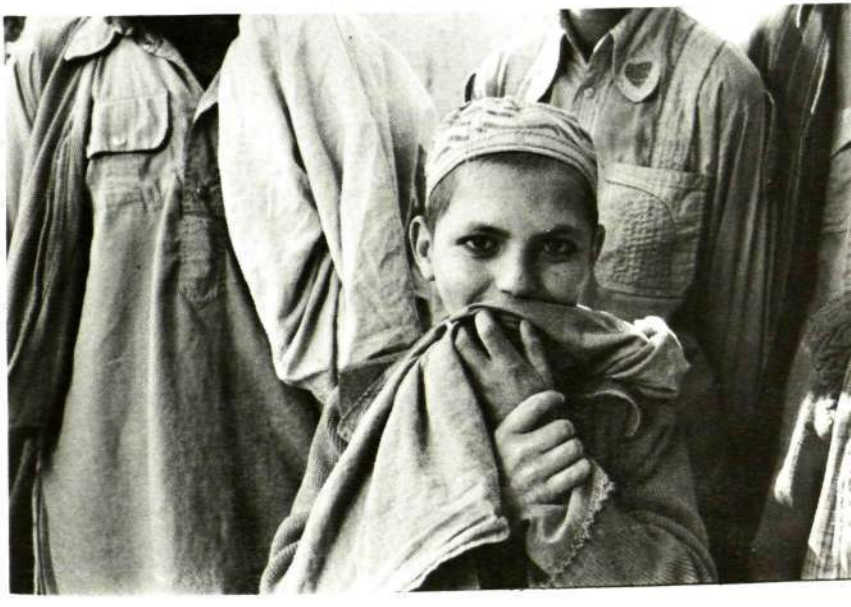

Berniukas, Nasser Bah stovykla

IŠ JAPONŲ HAIKU POEZIJOS

SÔGI

Aštrūs vėjo gūsiai.
Dar nesakykit vyšniai,
Kad vasara jau čia.

ARAKIDA MORITAKE

Nukritęs žiedas
Aure vėl grįžta į šakas. —
Ne, tai drugelis.

YAMAZAKI SÔKAN

Rankas atrėmus
Į žemę, deklamuoja
Savo eiles varlė.

MATSUO BASHÔ

Esu Kyôto,
Bet gegužei kukuojant
Ilgiuos Kyôto.

*

Vasaros žolė:
Tai visa, kuo išlieka
Kareivio sapnas.

*

Žiogelio balsas, —
Ir vis dar jokio ženklo,
Kad greitai mirs.

*

Senas tvenkinys.
Į ramų jo paviršių
Pliumpteri varlė.

*

Dievo tolybė.
Prie tuščio namo kaupias
Nuvytę lapai.

*

Paukščiams ir drugiams
Nepažįstamos gėlės;
Rudens dangus.

*

Nuo ledo naktį
Plyšo vandens ąsotis,
Ir aš nubudau.

*

Sniegas, į kurį
Žiūrėdavom kadais, ar jau
Iškrito šįmet?

MORIKAWA KYOROKU

Šiąnakt miegojau
Didžiūno pily, bet ir ten
Man buvo šalta.

OCHI ETSUJIN

Baigėsi metai;
Turėjau slėpti nuo tėvų
Žilstančius plaukus.

TACHIBANA HOKUSHI

Sudegė viskas;
Bet, mano laimei, gėlės
Buvo nužydėję.

ENOMOTO KIKAKU

Laimingas vargšas!
Jo vasariniai rūbai —
Dangus ir žemė.

MUKAI KYORAI

Šūkteli gegutė,
Ir broliai pasižiūri
Į vienas kitą.

*

Aš surikau: Prašau!
Bet už snieguotų vartų
Beldimas nesiliovė.

YOSA BUSON

Žydintys narcizai! —
Kaip dailios moteriškės
Skaudančiom galvom.

*

Pavasario kruša.
Kalbėdamiesi eina
Lietpaltis ir skėtis.

*

Koks džiaugsmas bristi
Vasarvidy per upę
Su batais rankoj!

*

Trumpa naktis;
Seklumoje teliko
Mėnulio skiautė.

*

Žiemos vidurnaktis.
Iš tolo girdis pjūklo
Burzgimas. Skurdas.

*

Kalnų šventovė.
Rytą mano rašalinėj
Sušalo tušas.

*

Žiema ir lyja.
Mano arfos stygomis
Perbėga pelė.

KOBAYASHI ISSA

Kur tu keliauji,
Ir dar per tokį lietų,
Mažyte sraige?

*

Pavasario lietus;
Maža mergytė moko
Savo katę šokti.

*

Kai aš numirsiu,
Būk mano kapo sargas,
Žiogeli mažas!

*

Aš išeinu:
Mylėkitės ir džiaukitės,
Trobelės blusos!

*

Baigėsi ruduo;
Nutolstant jam mojuoja
Aukšta žolė.

*

Blusos! Aš manau,
Kad ši naktis net joms
Turbūt prailgo.

*

Pirmasis sniegas.
Didžiausias mano lobis —
Senas naktipuodis.

*

Pakvaišęs tarnas!
Jis vagia net ir mano
Kaimyno sniegą.

MASAOKA SHIKI

Už kiemo vartų
Aš pats tampu keleivis.
Vakaras. Ruduo.

Vertė Andrius Sietynas ir Megumi Sato

P.S. Haiku — populiariosios japonų lyrikos forma, išsivysčiusi iš vad. tankos, — yra 17 skiemenų pagrindu sudarytas 3 eilučių (5+7+5=17) eilėraštis, kurio būdingiausia savybė — emocinis bei intelektualinis trumpasakiškumas. Tai lyg ir savotiška poetinės chemijos formulė, išreiškianti didžiulį žmogaus, gamtos ir kultūros santykių kompleksą metų laikų ritme. Versta visų pirma bandant atsekti emocinės haiku slinkties niuansų liniją ir dešifruoti aliuzijas bei insinuacijas, t.y. daugiau kokybiškai negu kiekybiškai; todėl ne visur griežtai laikytasi originalo skiemenų skaičiaus.

NAUJIEJI LAIKAI IR SENIEJI MITAI S.T. KONDROTO KŪRYBOJE

AUDRONĖ BARŪNAITĖ WILLEKE

Sauliaus Tomo Kondroto prozoje vyksta netikėti dalykai: iš keturiolikmetės mergaitės Rakelės kūno pradeda pūsti stiprus vėjas; žmogus, staiga sumažėjęs iki dujų molekulės, atsiranda savo motociklo motore; prosenelio pagaminti milžiniški baldai nepasiduoda niekaip sunaikinami; kunigaikštis ir jo žmona iš baimės pavirsta driežais; valstietis sutinka prie mėsinės vitrinos savo mirusį brolį; žmogus įsigyja saulėlydžių kolekciją; jau miręs romano pagrindinis veikėjas kalbasi su savo mirusiu sūnum; kito romano personažas, Dievo pamirštas, negali numirti, nes jau kartą buvo per klaidą palaidotas.

Per šiuos ir kitus fantastiškus įvykius mums Kondroto kūryboje atsiveria pergyvenimų plotmė, kurioje atsispindi neaiškumai, atsitiktinumai, staigūs likimo posūkiai. Ši žmogaus egzistencijos plotmė nesuprantama vadovaujantis įprastais logikos dėsniais. Čia negalioja kasdieniniai priežastiniai ryšiai. Tačiau realus, materialinis gyvenimas jokiu būdu nepaneigiamas. Šioje prozoje ypač svarbią vietą užima daiktų išvardinimai, pavyzdžiui: motociklo savininkas, įsiurbtas į motorą, pateikia tikslius techninius duomenis — cilindro apimtį, suspaudimo laipsnį, karbiuratoriaus tipą ir t. t. — lyg tai šių faktų suminėjimas užtikrintų ir groteskiškų įvykių

patikimumą. Arba romane *Žalčio žvilgsnis* senolio mėnesiais tęsiamos, pusiau pagoniškos šermenys prasidėjo su atsisveikinimo puota. Pasakotojui svarbu suminėti visus valgius ir gėrimus, kuriais maitinosi susirinkusi giminė. Štai dalis to patiekalų sąrašo, kuris užima beveik visą knygos puslapį: „Buvo čia ir sandokas su kiaušiniais, ir troškinta vėgėlė, ir bastučių su žuvies kamšalu, ir šparagų su vėžiais, ir labai skanių pūstinių virtinių. Buvo serbentų, agrastų ir aviečių su sirupu ir be sirupo, obuolių vyno, cikorijos, kavos ir sūrių — čekiškų ir šveicariškų — ir karčių sūrelių, ir dar daug visko, ko aš šiandien nebeprisimenu"*(25)*.

Kaip tik toks nepaprastai smulkmeniškas daiktų išvardinimas, dėmesingumas detalei, kaip pastebėjo recenzijoje R. Granauskas,*(1)* nejučiomis pereina iš tikrovės plotmės, tampa siurrealistinis, fantastiškas. Žmogų supantys kasdieniniai daiktai, jo paties kūniškumas, gaivališkumas, aistros duoda pajusti, kad jo gyvenimas turtingesnis, platesnis, sudėtingesnis už šio gyvenimo protinį supratimą. To platesnio pasaulio prasmė logiškai neapčiuopiama, tačiau ji nujaučiama asociacijų, simbolių ir analogijų būdu. Pirmosios Kondroto prozos rinktinės pavadinimas, *Pasaulis be ribų*, atrodo tiesiog programinis ir jo tolimesnei kūrybai*(2)* — tai bandymas išplėsti kasdieninės patirties ir racionalizmo susiaurintą gyvenimo vaizdą. Kritiko Aleksandro Krasnovo žodžiais, S. T. Kondrotas „fantastinėmis konstrukcijomis, išplėstomis metaforomis kaip tik ir bando suardyti pertvarą, kurią tarp mūsų ir pasaulio sutvėrė pojūčiai, ir pažvelgti į tai, kas galėtų būti už pasaulio ribų".*(3)*

Polemika su racionalizmu, su juo pagrįsta pažangos idėja, su „naujuoju žmogum" sudaro pagrindinį konfliktą Kondroto kūryboje. Daugumoje apsakymų šis konfliktas išreiškiamas netiesiogiai, jau minėtais būdais išplėčiant logiškojo pasaulio ribas. Tačiau neretai polemika su racionalizmu pasirodo ir pasakojimo paviršiuje, sudaro pagrindinę arba vieną iš pagrindinių jo temų. Pavyzdžiui, apsakyme „1892

metų progreso idėja" *(Įvairių laikų istorijos)* Kaune įrengiamas tramvajus, o ponai steigėjai kalba apie gražią žmonijos ateitį: „kad gyvenimas dabar ims bėgti šuoliais, pažanga žymu visur, žmonės laisvesni, turės daugiau laiko ir galės daugiau galvoti apie dorovę" *(95)*. Valstietis Gudukas, tramvajaus vežėjas, taip pat tikėjo, kad nauji laikai bus lyg sugrįžimas į prarastą rojų, kai žmogus kalbėsis su medžiais, žeme, vandeniu, oru, kai pranyks mirtis, „kai žmogus bus dievas ir karalius ir jam nereikės lieti kraujo" *(93)*. Tačiau tramvajaus įvedimo pasekmės pasirodė visai kitokios: didelių pajamų sugundyti konduktoriai pradėjo sukčiauti, o kai žmonės pakliuvo po tramvajaus ratais, Gudukas nusivylęs naujais laikais atsigulė į lovą ir numirė. Vietoj įsivaizduoto rojaus, miestą užgulė biblinė bausmė, skėriai.

Apsakyme „Kabantis namas" *(Įvairių laikų istorijos)* tėvui atrodė, kad žmogaus siela tapusi „šalta ir kaulinė". Jis nuolat skundėsi apie „niekam tikusį naujųjų laikų protą — aiškų, tikslų, mašinalų, logišką ir nuoseklų" *(130-131)*. Šis tikėjimas į savo ir į pasaulio racionalumą yra prietaras, tėvo nuomone, dešimt kartų žalingesnis už senuosius. Prieš šį modernų prietarą arba klaidingą „Naujųjų Laikų" mitą Kondroto prozoje pastatomi senieji mitai, kurių dauguma pasisavinti iš lietuvių tautosakos ir iš biblijos. Senieji mitai skiriasi nuo „Naujųjų Laikų" prietaro savo požiūriu į istoriją: Naujųjų Laikų žmogui istorija tai dėsningas kelias vedantis žmoniją į šviesų rytojų.*(4)* Iš „pažangios" dabarties Naujasis Žmogus arogantiškai atmeta „tamsiąją" praeitį, nutraukia su ja ryšius. Kita vertus, mitinis požiūris remiasi cikliniu arba spiraliniu istorijos modeliu. Pavienių asmenų ir kartų gyvenime jis pabrėžia tęstinumą ir kartojimąsi. Mito sąvoka literatūroje yra kritikų įvairiai apibrėžiama. Šios analizės rėmuose mito terminas reiškia pasinaudojimą literatūroje įvaizdžių, simbolių ir veiksmo struktūrų, kurių prototipai susiformavo mūsų kultūros senovėje. Kritikas Walter Wetzels savo antologijoje *Myth and Reason* aiškina mitologinės

medžiagos naudojimą literatūroje „naujos patirties senais pramatymais" ("old prefigurations of new experiences").*(5)* Per archetipinius veikėjus, jų veiksmus ir santykius, praeities kontūrai išryškėja dabartyje.

Mitologinių užuominų Kondroto prozoje galima atrasti daug. Čia bus aptariami keli svarbesni pavyzdžiai — žlugimo ir prisikėlimo bei pirmosios nuodėmės, nusikaltimo mitai — su tikslu išsiaiškinti, kaip šioji mitologinė medžiaga įjungiama į tekstus, originaliai perkuriama, ir koks jos pagrindinis vaidmuo Kondroto kūryboje.

Mitologinė struktūra aiškiausiai pasirodo dviejuose apsakymuose, „Kaip mano prosenelis grįžo į doros kelią" ir „Pilkieji akmenys, baltosios šaknys: mirties nugalėjimas" *(Įvairių laikų istorijos),* kurie kartu sudaro vientisą pasakojimą. Veiksmas seka tipišką mirties ir prisikėlimo mitinį modelį: herojus nugali pabaisą-slibiną, blogio simbolį, tuo grąžindamas gyvybę ir gerovę savo nykstančiam kraštui.*(6)* Apsakymas „Kaip mano prosenelis grįžo į doros kelią" sudaro šios išganymo legendos įvadą. Pirmojo asmens pasakotojas žino iš šeimos istorijų apie savo keistuolį prosenelį, kuris troško nemirtingumo. Per visokias piktadarybes bei nematytus užmojus jis norėjo save įsiamžinti ateinančių kartų atmintyje. Senatvei artėjant prosenelis griebėsi paskutinio ir keisčiausio sumanymo: jis pagamino sau naujus, didžiulius baldus — stalus, krėslus, lovas. Kaimas juokėsi iš mažiuko prosenelio sėdinčio milžiniškuose balduose, tačiau prosenelio pokštas turėjo netikėtas, rimtas pasekmes. Svečiai atėję pas prosenelį ir pasodinti į tuos gigantiškus krėslus patys pasijusdavo didesni, vertingesni. Neužilgo visi kaimynai pasidarė panašius baldus, o jų savigarba nebeleido jiem girtuokliauti, muštis, piktžodžiauti. Dvasiškai atgimęs kaimas išrinko prosenelį seniūnu. Po jo mirties našlė papasakojo vaikams prosenelio paslaptį: jis pasigamino didžiulius baldus tam, kad jo palikuonys manytų, kad tai buvęs milžiniškas žmogus. Gigantiškai padidinti

kasdieniniai daiktai pasakojime tampa siurrealistiniais įvaizdžiais — jie rodo už logikos ribų gilesnę psichologinę tiesą, kuri iš esmės paradoksali. Prosenelio vaikiškas noras apgauti, atrodyti didesniu negu buvo, iš tikrųjų pakeičia jo paties ir kitų žmonių savijautą. Jie tampa garbingesni ir tuo pačiu geresni. Prosenelio subjektyvi fantazija, jo kūrybingas „melas" išugdo savigarbą, kuri sudaro pagrindą asmeniškam orumui ir visuomeninėms vertybėms.

Pasakojimo antroje dalyje, „Pilkieji akmenys, baltosios šaknys", veiksmas persikelia iš siurrealistinės į mitologinę plotmę. Proseneliui mirus, kaimas kurį laiką gerbė jo atmintį ir laikėsi tų pačių vertybių. Tačiau atėjo nauja karta, kuri nenorėjo niekuo tikėti. Skelbdami, kad prosenelis esąs tik mitinė būtybė, jie išmetė laukan didžiuosius baldus, atsisakė tradicinių dvasinių vertybių. Nuo tada įsigalėjo kaime pikta dvasia, pavadinta Dodas, ir prasidėjo fizinis bei dorovinis žlugimas. „Jaunimas ėmė garbinti aklą jėgą, kūno geidulius ir juoduosius gėrimus" *(12)*. Žmonės ir gyvuliai pradėjo nykti, žemė pasidarė nederlinga, ir net pats kaimas nusmuko nuo kalvos žemyn į slėnį. Kai svetimieji, dauguma nusikaltėlių ir raupsuotų, pradėjo užplūsti kaimą, visiems atrodė, kad Dodas laimėjo. „Bendruomenė, netekusi praeities ir ateities. Pasmerkta" *(13)*. Liko iš praeities tik išmesti prosenelio baldai, kurių sunaikinti niekas negalėjo.

Nors atgimimo mitas turi daug variantų, jo veiksmas paprastai susideda iš sekančių dalių: senasis valdovas miršta arba tampa bejėgis, o pikta dvasia/pabaisa naikina kraštą. Atsiranda herojus, kuris nugali pabaisą ir grąžina kraštui gerovę. Toks herojus Kondroto pasakojime yra žvejas Nikodemas. Jis klausydamas vidinio balso randa upės vandenyse išganymą nuo Dodo. Ši pranašo ir išganytojo figūra rodo visą eilę analogijų su Biblija ir su graikų mitologija. Kaip augmenijos dievas Dionysas, kurio pasirodymas pradeda naują gamtos ciklą, Nikodemas atneša kaimo žmonėms ir laukams atgimimą. Pasipriešinimui jėga ateina iš

upėje rastos stebuklingos dėžutės su paslaptingu įrašu. Dėžutė tampa naujo tikėjimo branduoliu. Kaimas jai pastato bokštą, bet atsiima kartu ir senojo tikėjimo baldus. Grįžta šlovė, savigarba ir dorovė.

Jei pirmoje dalyje kaimiečių tikėjimas išsivystė iš kūrybingo prosenelio melo, tai naujasis tikėjimas išaugo iš klaidingo dėžutės užrašo supratimo. Mito ir tikėjimo turinys čia nereikšmingas, jis gali būti net klaidingas. Svarbi pati mito funkcija — ji išugdo žmonėse pagarbą praeičiai, o tuo pačiu savigarbą ir dorovę.

Pasakojimas parodo moralinį žlugimą ir atsinaujinimą kaip universalią, žmonijoje atsikartojančią įvykių raidą. Tačiau į galą apsakymas įgauna ir specifinę, nacionalinę reikšmę. Ligšiol bevardžiams kaimui ir upei duodami vardai: tai Seredžių miestelis ant Dubysos kranto. Devyniolikto amžiaus romantiškos legendos pasakoja, kad kaip tik Seredžiuose romėnų vadas Palemonas įkūrė pirmąją Lietuvos valstybę. Kondroto universalus atgimimo mitas tampa kartu ir nacionalinė legenda, kuri išreiškia praeities didybę, dvasinį nuosmukį ir atgimimo viltį.

Abiejuose Kondroto romanuose randame panašų konfliktą tarp mitinės pasaulėžiūros, kuri išsaugoja visa tai, kas žmonijos per amžius patirta, ir „Naujųjų Laikų" racionalizmo. Romane *Žalčio žvilgsnis* Rektorius aiškina Vyskupui, kas yra Naujasis žmogus: „Naujųjų Laikų Žmogus turi šį tą iš Judo Iskarijoto: toks žmogus gali prireikus išduoti tai, ką jis labiausiai myli. Mat Naujųjų Laikų Žmogus labai racionalus. Ir tatai yra jo silpnybė" *(102)*. Tokių žmonių romane atsiranda keli: Grafui Emiliui, pramintam Pipiru, svarbiausia žmonijos istorijos pamoka — tai visų vertybių reliatyvumas. Gėrio ir blogio sąvokos istorijos tėkmėje jam pasirodo tik kaip laikini papročiai, kurie beprasmiškai tramdo individo laisvę ir polinkius. Dėl to, jausdamasis įžeistas, jis griebiasi žiauraus kerštо — užpuola iš vestuvių grįžtančius jaunavedžius. Kristupą Meižį pririša prie pakelės kryžiaus, o jo jaunąją

žmoną Pimę išprievartauja. Kitas Naujasis Žmogus, seminaristas Pelužis, myli žmoniją ir nori jai tarnauti. Tačiau ši abstrakti meilė lengvai tampa neapykanta, kai jis susiduria su tikrais, netobulais žmonėmis. Trečias ir svarbiausias Naujasis Žmogus — caro kariuomenės kapitonas Uozolas, kuris pasirodo romano antroje dalyje, praėjus dvidešimčiai metų nuo minėtų įvykių. Uozolas suvokia pasaulį „kaip tam tikrą protingą sistemą, sutvarkytą pagal harmonijos taisykles" *(176)*. Jis atmeta viską, kas prieštarauja šiai sistemai, net savo jautrų, gaivališką sūnų Anusą. Priešindamasis netikėtumų ir aistrų valdomam pasauliui, Uozolas bando įrodyti sau ir sūnui, kad vien proto gudrumu jis sugeba sutramdyti jaunąjį plėšiką Meižį. Už savo apgavystę Uozolas užsitarnauja, panašiai kaip Judas, 3,000 rublių. Žaisdamas su kito žmogaus likimu, jis parodo savo sąžinės moralinį silpnumą. Romano epiloge tėvas Uozolas laiške sūnui aiškina, kad sąžinė, subjektyvus kaltės pajutimas, yra pasenusios, moderniam pasauly nebereikalingos sąvokos. „Pernelyg painu būtų kiekvienam žmogui atskirai nustatyti jo atsakomybės ribas. . ." *(248)*.

Kapitono Uozolo plokšti, savanaudžiai samprotavimai priešpastatomi Meižių šeimos istorijai, kuri apima maždaug penkiasdešimt metų (1863-1910). Šioje valstiečių šeimoje devyniolikto amžiaus gale išlikę nė tik pagoniškų papročių, prietarų, bet išsilaikiusi ir pagoniška pasaulėjauta. Jų pasaulis valdomas nesuprantamų gamtiškų jėgų, kurioms priklauso ir žmogaus kūniškumas, jo aistros. Jeigu šis lemties ir nelaimių pasaulis turi kokį tikslą arba planą, kaip mano kapitonas Uozolas, Meižiai tos harmoningos sistemos nemato — jiems lieka tik kentėti ir fatališkai priimti savo likimą.

Aistrų ir nusikaltimų grandinė tęsiasi per visą Meižių istoriją, o grandinės pradžia — romano pavadinimas — tai pirmojo nusikaltimo mitas. Aiškiausia šio mito aliuzija pasirodo Meižių istorijos pabaigoje, kai paskutinis šeimos

narys, jaunas plėšikas Gaurusis ankstį rytą išvedamas į kartuves. Jis sušunka savo palydovui: „Žaltys! Žiūrėk, senuk, žaltys į mus žiūri!" Jo paslaptingasis palydovas ramina: „Ten saulė, Meiži, vaikeliuk. Patekėjusi saulė". Bet Meižis tebemato danguje žalčio akį: „Jis sugundė pirmąjį žmogų. . . Jis mus visus sugundė. Jis valdo mus kaip jam patinka, o jo žvilgsnis pragaištingas" *(326)*. Saulė/žalčio akis, centrinis romano simbolis, sujungia į vieną įvaizdį krikščioniškos ir lietuvių pagoniškos mitologijos užuominas. Pagoniški gyvybės ir gerumo simboliai — saulė, žaltys — įgauna pagundos, blogio prasmę. Romane žmogaus natūralus vitališkumas, kūniškumas tampa deformuoti, nes Naujųjų Laikų dvasia nepripažįsta pilnos žmogaus prigimties.

Pati romano struktūra prieštarauja Naujojo Žmogaus samprotavimui, kad pasaulis „protinga sistema". Romanas susideda iš trumpų vidinių monologų arba dialogų, kurie perteikia daugybės personažų subjektyvius pergyvenimus ir pažiūras. Tarp šių mozaikinių epizodų nėra nei jungiančio pasakojimo, nei įvertinimų, nei aiškių priežastinių ryšių. Skaitytojas priverstas spėlioti, daryti savo išvadas. Pabrėžiant tęstinumą tarp praeities ir dabarties, romanas skiriamas „atminimui visų protėvių, kurių kraujas teka mumyse"*(5)*. Panašiai kaip legendoje apie milžiniškus prosenelio baldus, pagarba praeities vertybėms leidžia atsispirti prieš žmogų menkinantį racionalizmą.

Sekančiame romane, *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*, tolimesnė Naujojo Žmogaus evoliucija priveda prie totalitarizmo. Romano antrinis pavadinimas galėtų būti „Diktatoriaus išsivystymas". Kaip ir pirmajam romane, Kondrotas naudoja biblinį nusikaltimo mitą išryškinti įvykių prasmę, tik šį kartą pirmosios žmogžudystės — Kaino ir Abelio istorija.

Romano veiksmas vyksta Sniegovijoje, mažame miestelyje, ant upės kranto. Miestelis apibendrintas, susideda iš kelių dalių — turgaus, krautuvės, karčiamos, prostitučių namų. Veiksmo laikas taip pat lieka neaiškus, atrodo lyg po

Pirmojo pasaulinio karo, nors totalitarizmo įsiviešpatavimas greičiau primins skaitytojui Antro pasaulinio karo pasekmes Lietuvoje. Vietos ir laiko specifikos stoka sustiprina romano universalią, simbolinę reikšmę. Pagrindinis veikėjas, keistuolis klajūnas ir filosofas Magnus Etana, atvyko į Sniegoviją. Čia apsistojo ir vedė vietinę moterį. Kai už poros metų žmona jį paliko, jis su dviem vaikais nusikėlė į trobą už miestelio ir pats augino posūnį Dovydą ir savo sūnų Konradą.

Buvęs seminaristas Etana augino vaikus be religinio tikėjimo, bet bandė įskiepyti jiems etinę dorovę. Jis atpasakojo jiems Kaino ir Abelio istoriją, pritaikydamas ją dabarčiai. Pagal Etanos aiškinimą, Kaino tikrasis nusikaltimas, ar gal ir nuopelnas, buvo „žemės įdirbimas, išdrįsimas aštriu peiliu, noragu pjaustyt ir raikyt žemės kūną savo tikslais" *(I, 70)*. Toks žemės „išprievartavimas" išardė santaiką tarp žmogaus ir gamtos. „Kainas pastūmėjo mus į pažangą — į meną, į prabangą, į turtus, į tai, kas glosto jusles, į apčiuopiamą medžiaginę laimę" *(I, 70)*. Vietoj laikęs save gamtos dalimi, kaip piemuo Abelis, Kainas privertė gamtą jam paklusti. Kainas nužudė brolį norėdamas įrodyti savo arogantišką drąsą prieš gamtos tvarką. Už jo išdidumą turėsim mes atsakyti, aiškino vaikams Etana.

Šio mito interpretacija išsipildė abiejų brolių gyvenime. Dovydas, sekdamas tėvo pavyzdžiu, nuolankiai priėmė gyvenimą, tokį, koks jis yra. Santykiuose su žmonėmis jis rodė meilę ir kantrybę. Konradas tapo „Naujuoju Kainu", kuriam pasaulis ir kiti žmonės tik instrumentai pasiekti savo tikslui. Konrado nuomone, dorovė tai primityvių taisyklių santrauka, kuri negalvojančiai masei atstoja protą, bet šiaip protingam žmogui nereikalingi pančiai *(I, 100)*. Būdamas jaunuolis, Konradas bandė kurti poeziją, tačiau suaugęs suprato, kad tikroji „poezija" yra valdžia, nes ji suteikia neribotas kūrybos galimybes. Valdant žmones, pasinaudojant jais, galima sukurti visai naują visuomenę, naują gyvenimą —

„Poemą, surimuotą iš gyvų žmonių" *(II, 61)*. Konradas įstoja į kažkokią elitinę organizaciją pavadintą Sąjunga, kuri žada žmonijai pažangą. Jis tampa Sniegovijos komendantu ir pradeda įgyvendinti savo naujo pasaulio planus.

Konradas racionalistas, kaip ir *Žalčio žvilgsnio* „Naujasis žmogus", sugeba išduoti tuos, kuriuos jis myli. Jis klasta priveda brolį Dovydą prie savižudybės. Atsipalaidavęs nuo visų meilės jausmų, kurie jį riša su praeitimi, Konradas tampa Sniegovijos diktatorium. Iš baimės sustingęs Sniegovijos miestelis ištuštėja, nes nei gyventi, nei mirti jame nebegalima. Diktatūros išmuštas iš normalių vėžių gyvenimas tampa, R. Šilbajorio žodžiais, „pūvanti nemirtis".*(7)* Konradas, laisvas kurti savo idealų projektą, nutaria išgriauti senąją, netobulą Sniegoviją ir jos vietoje pastatyti naują. Kaip ir Etanos atpasakotame „Naujojo Kaino" mite, Konradas nusikalsta savo proto išdidumu, arogancija. Jis atmeta praeitį ir realų dabartinį gyvenimą, siekdamas įgyvendinti savo tobulos ateities viziją. Sniegoviją išgelbsti tėvas Etana, paklusdamas vidiniam balsui ir užmušdamas sūnų. Lyg koks mitologinis herojus, šventas Jurgis *(II, 149)* arba legendos Nikodemas, jis sunaikina pabaisą ir išgelbsti bendruomenę iš pražūties. Tačiau šis „mesijas" miršta beviltiškai nusigyvenęs, bendruomenės apleistas.

Romanas prasideda palyginimu gyvenimo su didžiuliu rūmu, turinčiu begalę kambarių, kamarėlių, slaptų koridorių — lyg klaidus labirintas be žinomo plano. Pats romanas yra vaikščiojimas po Etanos gyvenimo labirintą, ieškojimas to gyvenimo prasmės. Kadangi pasakojimo pradžioje Etana jau miręs, jo nugyventas laikas tampa lyg erdvė, lyg tas rūmas, pro kurį galima judėti pirmyn, atgal, aukštyn, žemyn, nepaisant laiko chronologijos. Toks laiko „suerdvinimas" — gyvenimas čia ne laiko tėkmė judanti viena kryptim, o užbaigtas pastatas — padaro romano struktūrą nepaprastai sudėtinga. Komentatoriaus-pasakotojo balsas taip pat „suerdvintas" — jis sutapatinamas su vietove, su pačia

Sniegovija. Tačiau kelio iš labirinto, Etanos gyvenimo prasmės jis neatskleidžia. Nors Etana sunaikina bendruomenės priešą, jis netampa tikruoju mito herojum, neatneša kraštui dvasinio atgimimo kaip Nikodemas, nes jis pats neturi tvirto tikėjimo.

Atsakydamas į klausimus, kurie jam buvo keliami 1982 metais Lietuvoje, Kondrotas rašė, kad jo nuomone, „esmingas rašytojo bruožas yra sugebėjimas išsivaduoti nuo stereotipų, nuo žmogui būdingos mąstymo ir jausmų inercijos. . . sugebėjimas išsiveržti už sveiko proto ribų. . ." Jis baigė komentaru apie lietuvių literatūros perspektyvas: „Norėčiau, kad rašytojai būtų drąsūs. . . Tiesa apie pasaulį, o ne vyraujanti nuomonė yra svarbiausia". Nors kai kurie kritikai yra jam primetę „idėjiško kryptingumo"*(8)* stokos, tokią drąsą parodė Kondratas romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* atvirai analizuodamas totalitarizmo bruožus: „Vertybių sistema, paklūstanti totalitarizmui, totališkai valiai, atmetančiai žmogų dėl abstraktaus žmoniškumo, dėl valstybės idėjos, taip skiriasi nuo visų įprastų sistemų, kad su ja pirmąsyk susidūrusiam žmogui neįmanoma jos permanyt" *(II, 76)*.

Kai paskutiniu laiku Lietuvos rašytojai savo kūriniuose bei žurnalistikoje pradėjo atvirai ir drąsiai nagrinėti totalitarizmo sistemą ir jos konkrečias pasekmes, gali kilti klausimas, ar Kondroto simbolinis, istoriškai nekonkretus šių problemų pristatymas išliks efektingas. Dokumentinė medžiaga — pavardės, skaičiai, datos, atskiri likimai — dabar viešai skelbiama, aptariama, ir tai labai svarbu. Vienkiemių naikinimai, ekologinės problemos ir kiti totalitarinės sistemos žalingi sprendimai rašytojų karštai diskutuojami. Tačiau Kondroto svarstymas šių istorinių ir dabartinių problemų lieka svarbus: jis ieško atsakymo į klausimą „Kodėl" ne ekonominėse ir istorinėse aplinkybėse, bet žmogaus psichologijoje. Totalitarizmo šaknų išryškinimui jis žvelgia į devynioliktojo amžiaus racionalizmo ir pažangos

pasaulėžiūrą. Šiam „Naujųjų Laikų mitui" jis priešpastato senuosius žmonijos mitus, kuriuose pasaulio ir žmogaus prigimties supratimas neapsiriboja logika, o atsiskleidžia per simbolius, asociacijas ir analogijas, jungiančius praeities patirtį su dabartim.

IŠNAŠOS

1 Romualdas Granauskas. „Nei ties riba, nei už jos. . . ir apie vienintelį 1977 metų prozos debiutantą", *Pergalė,* 1988, IX.2, 108-112.

2 Prieš pasitraukdamas 1986 metais į Vakarus, S. T. Kondrotas išleido ketvertą knygų: apsakymų rinktinę *Pasaulis be ribų* (Vilnius: Vaga, 1977); romaną *Žalčio žvilgsnis* (Vilnius: Vaga, 1981), išverstą į vengrų kalbą 1986; apsakymų rinktinę *Įvairių laikų istorijos* (Vilnius: Vaga, 1982); romaną *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą,* 2 tomai (Vilnius: Vaga, 1985).

3 Aleksandras Krasnovas, „Istorijos, kurios plečia pasaulį", *Pergalė* 1983, nr. 3, 172.

4 „Naujojo žmogaus" sąvoka būdinga ne tik pokario kritiniam realizmui, bet ir vokiečių ekspresionistams, kurie vylėsi, kad iš Pirmojo pasaulinio karo pelenų iškils „ein neuer Mensch" (pvz. Georg Kaiser, *Die Bürger von Calais).*

5 *Walter D. Wetzels, „Introduction". Myth and Reason: A Symposium,* ed. W. Wetzels (Austin and London: University of Texas Press, 1971), 12.

6 Joseph Campbell savo knygoje *The Hero With a Thousand Faces* (Princeton: Princeton University Press, antra laida, 1968) apibūdina šį pagrindinį išganimo mitą, pavadindamas jį „monomyth" (35).

7 Rimvydas Šilbajoris, „Gyvenimas kaip klaidus labirintas", *Akiračiai,* 1987, nr. 10, 5.

8 Alfredas Guščius. *Kintantis prozos pasaulis* (Vilnius: Vaga, 1985), 102. Neigiamai įvertina romanus ir Albertas Zalatorius — jam atrodo, kad Kondrotui eksperimentavimas tapęs savitikslis („Žalčio žvilgsnio šaltis ir sugestija", *Pergalė,* 1982, nr. 2, 133-142; „Už tamsaus lango blykčioja žaibai", *Pergalė,* 1986, nr. 9, 169-173. Kritikai Vakaruose romanus pasitiko palankiau: J. Aleksandravičius, „Nauja žvaigždė prozos sietyne", *Akiračiai,* 1983, nr. 5, 3-6; Ilona Gražytė-Maziliauskienė, *Žalčio žvilgsnio* recenzija, *World Literature Today,* 1984, nr.1, 140-141; Rimvydas Šilbajoris anksčiau minėtoje recenzijoje.

TRIUKŠMINGOS UVERTIŪROS

ALDONA VEŠČIŪNAITĖ

tai
šitais mėnesiais
išbėga
tūkstančiais
į miesto parkus
ir šaudo
pavasario patrankom
į erdves
griaudžiančiom
triukšmingom
uvertiūrom
o aš sakau
lietuviškai
tai jie
ievų žydėjimo
gegužėje
nežino

MIESTAS AUGA

stebiu kaip miestas auga
rytais
pratrūksta — plyšta gatvės
ir lipa
aukštais, plečiasi
betonais, vamzdžiais
išraustais uoloje
požeminiais aukštais
beldžiasi
trenksmų nenuramins
švelniausios muzikos,
skaidriausios Telemano
sonatos
aukštai klarnetais besiliejančios,
net Šuberto Piemenaitės dainos
lyrišku sopranu,
nuklystančios
iki užmiesčio kalvelių,
nubyrančios — nušokinėjančios
nuo medžio iki medžio
plačiųjų sodų ūksmingiausiose
šakų-šakelių pynėse,
raibuliuojančiose žalių
žaliausiuose
pievutėse ir pievose sklindančios

sutrenks diena tirštėjančiam
judėjime
staigiais susidūrimais, svoriais
susikirtimais
metalinių grąžtų aiktelėjimais
o žmonių veidai — figūros
tolsta
ištremiami griežtų betono sienų

AUKŠTAS JO ŠUOLIS

Už lieknų medžių
liemenų,
Už vilnijančių
kalnų
Aukštoj miško
pievelėj
Užmirštas vienaragis
ganosi.

Aukštas jo šuolis
Blykčioja saulėj,
Vainikais pinasi,
Žėri šakos.

Girioj
Karalaitė bežadė.
Už gilaus vakaro,
Už nakties sapno
užmiršo
Pasakos pabaigą
ir kelio neberanda
žemėn.

Žmonės užmiršo pasaką.

PILIAKALNIS

Septyni knygoj randas.
Aštuntas — kaip puokšte
rožių pasipuošęs,
kalbina debesis

viršūne lyg pasišokinėjęs
vis auga — tebeauga
krūmokšniais pasikeldamas,
akmenis saulėn paberdamas.

Gerai jis tarp debesų derinas.

Jis nesuardomas
nedalomas,
stovėjęs amžiais
dienų tiršta žole
apaugęs
tebeskelbia
tvirtumą aisčių žemės.

TEN KALA ŽALVARĮ

Kepuraitė audeklinė papuošta
žalvariniais spurgeliais,
karolių apvara su kabučiais
žalvario
plokštinė rombo pavidalo segė
užraitytais dobilo lapais
ir ragas
įmantriais ornamentais

tai ten dar kalbas lietuvaičiai
gal devintam amžiuj
gal prieš tūkstančius metų
žemdirbių gentys dainuoja
aria,
eina per tviskančią žemę.
Meistrai kala žvilgantį žalvarį.

TRYS EILĖRAŠČIAI

EGLĖ JUODVALKĖ

* * *

moteris
sudrėkusiais plaukais
ir jo veido atspaudu
ant pirštų
pabunda rytą
pamato ant apkloto
spindinčią naktį
ir paslėpusi ją
marškinių kišenaitėje
ilgai šypsos

* * *

pradedu priprasti prie džiaugsmo

susimąstau apie tai
važiuodama
taksi rudenėjančio Anglų sodo
periferija
jo blyškus žalumas
rudumas
jo kaulėti medžiai sukelia
man šypsnį

palaukiam kol šuo perbėga
kelią
šį kartą mintyse nesukuriu unkščiančios
kraujo ir kaulų masės
šį kartą
neaikčioju įsivaizduodama
metalo laužus suluošintus
praeivius juoką ištystantį riksmu
per laiką ir erdvę

šį kartą mums
sukant pro ežerą
man akyse blyksteli
kažkas balto

gulbės

laimingos dienos
laimingas ženklas

juokiuos

bavaras taksistas
skundžiasi orais

lapkritis

dangus
pilkos begalybės spalvos

* * *

raginu svečius valgyti
jie šypsosi
ir siekia
raudono vyno stiklų

jaučiu artėjančią grėsmę

parengiu druską
ir maitinu šunį duonos rieke

skulptorius geria ir geria
bučiuodamas man ranką

skaičiuoju lašus
krentančius ant lietuviško lino
ant motinos padovanotų marškinių

tvardausi

šuo pasišlaistęs kieme
primina purvo ant kilimo
man pykti nevalia

Pavelas suleidžia dantis man į delną
negiliai
ir klastingai puola ant kelių

ką man daryti

stalas linksta
nuo pajuodusio žalvario galvos
svorio
liūto galvos
Beethoven biusto
tuščia akiduobe
iš kurios pats skulptorius
išplėšė akį Lenkijoje

diena skyla į mažus nemalonumus
šunį minią napoleonų
sekioju skulptorių
druska trindama jo
pėdsakus

jis kalba apie apokalipsę
aš negaliu atitolti nuo kasdienybės

kam tai svarbu klausia jis
kam atsakau

JĖGOS FILOSOFIJA

ALGIS MICKŪNAS

Šiaurės Amerikos filosofijoje išvis nėra veikalų, tiesiogiai nagrinėjančių jėgą. Atrodo lyg sutarta, kad Platono argumentas prieš Trasimachą nustelbė ir panaikino jėgos įtaką.*(1)* Ciniškai kalbant, reikėtų teigti, kad aukštoji logika magiškai panaikina įvykius ir pakeičia juos į nepavojingas išraiškas. Tiksliau teigiant, toks pakeitimas išreiškia ir tuo pačiu užtušuoja moralizuotojų bei vertintojų troškimus, sudarančius Vakarų filosofijos metafizinius pagrindus. Šie troškimai nepastebimai sutapatina *būtį* su *verte.(2)* Prileidžiant šį sutapatinimą, pasidaro gan lengva nugalėti gyvenimo išraiškas argumentais, kurie priverčia Trasimachą arba priimti būtį kaip vertę, arba nutraukti pokalbį. Norom nenorom Platono pergalė parodo logika, bet ne vertinimo galia laimėjusiojo veidą. Čia pasirodo pirmoji jėgos ciniškumo paslaptis. Mes šią paslaptį norime iškelti į paviršių įvairiose jėgos išraiškose.

Prieš pradedant jėgos savokų nagrinėjimą, reikėtų paminėti skirtumą tarp galios ir jėgos sąvokų. Nors kasdieninėje kalboje didelių skirtumų nėra, griežtesnė galvosena leidžia išskirti dvi plačias plotmes: pirma, galia, kurią turint, nėra reikalo jos pavartoti; antra, jėga, kuri veikia tiesiogiai. Anglų kalboje irgi yra tokios dvilypės

sąvokos: power ir force, o vokiečiai atskiria Kraft nuo Macht. Diskusijų patogumui, o vėliau dėl teoretinių reikalavimų, mes išskirsime galią ir jėgą, power ir force, Kraft ir Macht: pirmieji terminai nurodys būties stovį, o antrieji — sudarys to stovio veiklą. Toks skirtumas pasirodys ir kitose, kaip, pavyzdžiui, jėgos logikos, ontologijos ir įteisinimo plotmėse. Aišku, toks išskyrimas yra vien kalbinis ir nebūtinai pateisinamas visose, ypač moderniose ir postmoderniose ontologijose. Vėliau gali paaiškėti, kad net dabarties moksluose bei politinėje plotmėje šis skirtumas yra išvis pradingęs ir nebereikšmingas.

Jėgos pirmenybė

Nuo ankstyviausių išraiškų, nuo žmogaus atsigręžimo į save, į savo būties bei veiklos sąmonę, galia ir jėga pradeda įvairiomis formomis dominuoti žmogaus pasaulio ir savo paties sąvokose. Jau Kautilya savo darbe *Artašastra* pataria:

> Yra tik vienas įstatymas: siek jėgos, nes viskas priklauso stipriam. Jėga yra virš teisės; teisė seka jėgą ir be jėgos teisė nėra įsakymas. Teisė yra jėgos rankoje, ir kas plaukia iš jėgos yra gryna. Apskaičiuok kaip lapė savo naudai, pulk kaip liūtas, būk kaip vilkas, sekdamas auką, ir esant reikalui, pabėk kaip kiškis, bet be atodairos kelk savo jėgas, vaidindamas geradarį, ir tuo pražudyk kitus.*(3)*

Gerai žinome iš *Vedantos*, kad tiesos sąvoka yra praktika, o ne vidinė sąmonė, būties stovio pasiekimas, kuriame išmintingas žmogus laikomas turinčiu teisę į autoritetą, jėgos bei kitų valdymo vietą. Bet tokia išmintis yra pavojinga ir turi būti paslėpta nuo daugumos akių; ji tinka tiems, kurie moka ją pajungti ir ja naudotis. Jei išmintis yra aukščiausia jėga, ją reikia perduoti atsargiai. Toks aukščiausios jėgos išsaugojimas tarp tų, kurie pasiduoda praktiškai disciplinai, tęsiasi per Indijos istoriją iki pat Kautilyos. Nepaisant įvairių

krypčių — jainizmas ar budizmas —, išsiskiria viena tema: išmintis yra jėga, skirta keletai išrinktųjų. Bet taip pat nepaisant skirtingų sąvokų, tie, kurie turi išminties praktišką jėgą užnugaryje, nebeturi nieko, kuo ją pateisintų. Šiuo atveju Rytai neslepia jėgos ir supranta jos tiesioginį vaidmenį.

Nors yra įvairių bramanizmo sąvokų, turinčių mistinį bei religinį vaidmenį, iš esmės Brahman yra šventas, nes jis yra jėga. Šaknis *brah* sutinkama trumpesnėje šaknyje *brh,* o abi formos — vediškoje dievybėje *Brhas-Pati.* Įvyksta ritualinių jėgų suasmeninimas. *Pati* reiškia viešpatį ir potentatą, turintį galią vartoti *Brh,* jėgą. Kautilya sugebėjo sujungti šias sąvokas su patirtimi įvairių absoliutinių viešpačių, turinčių viešą autoritetą.*(4)* Imperijos išlaikymas jėga reikalauja visapusiško jai pasidavimo ir beatodairinio jos vartojimo, nepaisant žmonių bei aplinkos gerovės. Net galima spėti, kad kita Indijos srovė, ieškanti išsilaisvinimo, išeities iš atgimimo ratų, tegali būti suprasta iš gyvenimo imperijos rėmuose.

Rytų mąstytojai apie jėgą skelbė, kad tik viena valdymo forma yra tinkama: aristokratija. Jos įteisinimas yra vien aristokratiškų šeimų tęsimosi, be daug žalos gyventojams, tradicija. Sun Tzu pateikia keturis šios jėgos įteisinimus. Pirma, nors valdovų interesai savanaudiški, jie daugiausia sutinka su pavaldinių interesais; antra, aristokrato savigarba ir pareigos savo klasei ir savo pavaldiniams; trečia, aristokratijos šeimų tęstinumas ir gan taikus valdžios perėjimas iš kartos į kartą; ketvirta, daug švelnesnis pavaldinių išnaudojimas. Aristokratiška savigarba yra įgimta teisė ir nereikalauja per didelio prabangos arba priespaudos demonstravimo.*(5)* Visai kitaip yra su tradiciškai neįteisintais *progininkais.* Jų tikslas nėra vien užkopti į jėgos viršūnes, bet ir nuplėšti bei sugriebti, kiek galima, ir arba pradingti, arba prievarta išlaikyti savo valdžią. Jie neturi įpročio rūpintis viešąja tvarka, ir jų valdžios tyko tokie pat progininkai, kaip ir jie patys. Aišku, jų jėgos pasiekiamos ir įteisinamos tuo

pačiu būdu, kaip ir aristokratų. Nietzche gan ciniškai užklausė aristokratijos, iš kur pradžioje atsirado jų kilnusis luomas ir, be abejo, turėjo duoti tiesioginį atsakymą: pirmieji buvo žiauresni, godesni plėšikai, kuriems pasisekė pavergti kitus ir pradėti savo valdžios liniją.*(6)*

Kada tokia valdanti linija nusistovi, ji įveda tradiciją ir laiko save aristokratija. Bet jos pradinė esmė yra proginė, kurios garbės bei išdidumo tradicija išsivysto į aristokratišką psichologiją. Pastarosios paneigiamos naujų progininkų, kurie yra savarankūs žaidėjai. Šis tipas pradeda iš nieko ir neturi nieko prarasti. Jis visa suriša su beatodairiu jėgos kėlimu ir siekimu. Modernioje plotmėje šie du tipai pasirodo kaip Apšvietos žmogus, jaučiąs pareigą stropiai sekti savo įstatymus bei tradicijas, ir kaip kapitalistas-komunistas, be atodairos siekiąs sukurti savo imperijas bet kokia kaina. Joks įstatymas, mitologinis arba gamtinis, neturi reikšmės, nebent tik tada, kai jis pajungtas jėgos tikslams. Sukuriamos vienkartinės taisyklės ir, esant reikalui, keičiamos. Visur matomi priešai ir progos juos išnaudoti bei pergalėti. Visur intrigos ir grumtynės, nėra balanso: arba kyli aukštyn, arba žlungi visa prarasdamas. Negalima palikti *ko nors neutralaus*, nes tokiose vietose atsiranda tuštuma, kurią užpildys priešai; turi pats tas tuštumas užpildyti, ir tuo būdu pratęsti savo jėgą. Visi prieš visus.

Pasiekėme progos tironiją, kuri remiasi keleta sąlygų. Pirma, reikia paneigti visas ontologines-gamtines bei bendruomenės tradicijas. Antra, individas turi atsipalaiduoti nuo savo gyvenimo rėmų, nuo visų įsitikinimų, ir tapti ontologiniu laisvavaliu, kosmopolitu, nedavusiu niekam jokios priesaikos bei pareigos. Trečia, pajungimas visų tradicijos sampratų, įstatymų, sąryšių vientikslei veiklai, siekiančiai beatodairiškos sėkmės kurti ir dauginti jėgas. Ketvirta, toks dauginimas reikalauja pajungimo kitų pasirengusių sekti bei kilti šia jėgos siekimo plotme, nepaisant savo bendruomeninės padėties, išminties ir žmoniškumo. Valkatos ir niekšai,

beatodairiškai tarnaują kylančiai žvaigždei, tampa aukštais ministeriais, o kilnūs žmonės iššudomi arba pajungiami jėgos tikslams. Penkta, bendra psichologinė pažiūra, sekanti ženklus, nurodančius, kad gyvenimas yra vertas tik turint jėgos poziciją, ekonominį aukštį, ir kitų išnaudojimo progas. Visi penki elementai remiasi beįstatymine sąvoka.

Aišku, ši logika iššaukia savo pačios priešingybę. Pradžioje jėgos ieškotojo veiksmai atrodo esą be įstatymų, neturį jokios aiškios linijos, bet neužilgo jie atsiranda labai griežtoje struktūroje, kuri turi pramatymo galią ir gali būti pilnai išskaitoma. Toks išskaitomumas sudaro jėgos ieškotojo veiksmų bei *intencijų minkštumą,* reikalaujantį vis naujų būdų tą minkštumą užtušuoti ir paslėpti. Šie būdai gali būti laikomi *refleksyviomis strategijomis,* turinčiomis sąvoką dvigubų, o vėliau ir trigubų bei keturgubų išraiškų. Pirma išraiška sudaro įspūdį, kad veiksmas remsis jėgos logika ar sieks apgauti priešus bei sustiprinti jėgas. Ši tiesioginė išraiška paslepia tikrą veiksmą, turintį klastos ir apgaulės. Bet priešas greit permato pirmąją išraišką ir supranta jos vaidmenį; šiuo atveju jau reikalinga sudaryti vaizdą, kad ta paslėpta klasta yra tikroji veiklos intencija ir tuo pačiu paversti ją klastingu kitų veiksmų bei intencijų slėpimu. Tokia eiga sudaro nepaliaujamą veiklą ir jėgų klastojimą, kur veikia vienas tikslas: laimėti arba pražūti, bet giliai įsisąmoninus, kad laimėjimas gali būti trumpas.

Tas trumpumas parodo kitą, *kosminę jėgą,* Rytuose esančią pesimizmo pagrindu. *Kala — laikas* suardo visus planus. Nepaisant žmogaus kilnumo, jo garbės, jis daug kartų kovojo prieš dvi laiko sąvokas, kurios iš pagrindų susilieja: pirma, jėgų kova vyksta istorinio laiko rėmuose, kuriuose eigos, masiniai sąjūdžiai sužlugdo galingiausius ir net geriausius, ir iškelia tuos, kurie pritinka prie kylančių sąjūdžių ir laimi neturėdami nei gausių jėgų, nei didelės drąsos. Jie tampa iškelti kaip laimėjantys herojai. Net jų drąsos stoka, jų bailumas bus laikoma heroizmu, jų trūkumai

bus paskelbti esą širdies gerumas, jų niekšybės pasirodys kaip išmintingos strategijos, ir veidmainystė bus paskelbta tikru žmogaus gyvenimo bruožu. Jei jų veiksmai sutampa su tikslia laiko samprata, jie laimės. Pats Napoleonas esą pareiškęs, kad atsiradus tinkamam laikui, niekas negalėjo sustabdyti jo kilimo, bet atėjus laikui, vaiko pamestas šiaudas gali sužlugdyti net ir galingiausią imperatorių. Bet kitas laiko jėgos veidas turi dar didesnę įtaką. Laikas nėra sulaikomas, ir jo jėga sugriauna visas iliuzijas: jo akivaizdoje jėgos siekėjas gerai žino, kad jis negali išvis nieko išlaikyti ir kad jis visa praras. Nei dievai, nei bendruomenė neturi jėgų sulaikyti nuo prapulties. Valdovas nuo pirmos dienos esąs sužeistas, ir jo garbė dings dar prieš jam sustingstant.

Vakaruose toks pesimizmas vis buvo slepiamas savo valdovus įteisinant įvairiomis sąvokomis. Valdovai laikyti kosminių bei istorinių planų įkūnijimais, net išreiškus tokius planus banalia evoliucijos teorija. Bet joks įstatymas iš viršaus nepuošia Rytų despoto galvos; jis nėra nešamas jokios misijos, jokios ateities, naujos žmonijos svajonės. Jis gyvena tik sau ir laikinai remiasi tais, kuriuos jis gali papirkti, priversti paklusti ir kuriems turi išteklių užmokėti. Jo nupuolimas yra vien jo ir tų, kurie jam tarnavo. Toks valdovas galėjo būti tironas arba geradarys, bet jis nesitikėjo paramos iš savo pavaldinių. Laikini jėgos remėjai buvo pasamdyti ir pasitikėjimas jais tęsėsi tik iki baigėsi valdovo ištekliai, kuriems sumažėjus, rėmėjai tuojau parduotų savo amatą kitam valdovui. Indijoje viena prarasta kova buvo lygu karalystės praradimui. Artimiausi valdovo tarnautojai buvo laikomi mažiausiai patikimais, nes jie žinojo valdovo silpnybes. Į juos buvo žiūrima su nepasitikėjimu, nes jie turėjo užtikrinti ne tik savo vietą, bet taip pat išnaudoti savo bendradarbius ir valdovą savo naudai. Visa tai yra laikina, ir jei pavaldinys, kaip iždo ministras, pasitaikius progai negriebs, kiek tik gali, jis praras savo galią ir kas nors kitas perims jo vietą. Bet koks atsižvelgimas į kitus pasirodo

silpnybe ir sudaro progą kitiems tą silpnybę išnaudoti savo jėgos stiprinimo tikslams.

Jėgos tipologija

Nors anksčiau nebuvo dar pateiktas jėgos apibūdinimas, vis tik matyti jėgų santykių ir jų pagrindų planas. Pirma, išryškėja du užslaptinti pagrindai: gamta ir jos jėgos bei žmogaus valia. Pirmoji samprata turi šiuos rėmus: Žmogus ir visata yra valdomi dėsnių, nepaisant tų dėsnių išraiškų, ir tie dėsniai turi nepalaužiamas jėgas, prie kurių žmogus turi pritapti. Nekeičiami laiko ratai, valdantys gimimą, gyvybę ir mirtį, reikalauja žmogaus pagarbos. Gyvybės pulsų bei įvairių gamtos eigų sutrikdymas ir pakeitimas, mėginimas pasikelti virš gamtos gresia žmogaus išnykimu . Šioje jėgos plotmėje žmogus taip pat priklauso gamtai ir gali gyventi tik paklusęs jos jėgai. Žemdirbystė, gyvulininkystė, santapa su metų laikais, žemiška gūžta, sudaro gyvenimo būdus tokios jėgos akivaizdoje. Čia žmogaus sąmonė pasako, kad be tokios santapos žmogus negali gyventi. Žmogaus šaknys yra tokiose jėgose. Šios sąvokos įteisinimas yra mitologinis ir gamtiškas; visos mitologinės figūros pasirodo šeimyniškos, kūniškos, giminystę tęsiančios tiesioginiu lytiniu būdu ir tarnaujančios gamtinėms jėgoms. Tokios figūros nepajėgios peržengti gamtos ribų, nors savo jėgomis jos priartėja prie pastarųjų. Tos figūros nėra žiaurios, absoliučios, ir gali būti nubaustos gamtos, o kartais net ir žmogaus jėgomis. Jų išraiškos nuolaidžios ir daugialytės, parodančios gamtos jėgų įvairumą ir daugumą, jėgų, kurios savo susidūrimuose nėra visiškai sunaikintos ir vis lieka viena kitai reikalingomis. Galima teigti, kad šis įteisinimas priima pliuralizmą ir įvairumą. Aišku, visa nėra taikinga, bet taip pat nėra sampratos, kad visi yra prieš visus.

Antroje sampratoje jėgos pagrindas visai skirtingas. Viena iš pagrindinių jo išraiškų yra valia ir valios galia sukurti sau

įstatymus, rėmus, intrigas bei įteisinimą vien tik jėgos išlaikymui. Gamtinė aplinka, kiti žmonės, mitologinės išraiškos turi tik vieną vertę: kaip įrankiai jėgos išlaikymui ir stiprinimui. Ši jėga neturi gamtinių šaknų, bet laiko save esančia virš gamtos, virš gamtinių įvairumų, turinti sau beatodairinę sukurtą teisę valdyti, naudoti ir pajungti visa savo tikslams. Ši jėga yra klajoklinė, neturinti jokių taisyklių. Ji neturi namų, valstybės, tautos, nors reikalui esant, valstybė, savi žmonės ir tauta gali būti naudojami jėgos stiprinimui. Jei viena vieta tampa išsemta, išeikvota, ši jėga keliauja kitur ir sukuria savo naudai taisykles, pajungia kitus ar klasta, ar smurtu, ar mokesčiu, ir be atodairos viską išnaudoja. Ši jėgos samprata laiko savo įstatymus absoliučiais, neleisdama nuo jų nukrypti. Būdama klajoklinė, ji turi pavergti kitus, kurie esą prisirišę prie gamtos ir jos eigos. Neturinti produktyvumo, nieko savo ranka nekurianti, ji išnaudoja ir priverčia kitus savo naudai. Nors absoliutumas turi įvairių išraiškų, ši jėga įveda taisykles, kurios atsiremia vien į jų kūrėjo valią. Visos taisyklės yra absoliučios ir veikia vien per jėgos prievartą. Ypatinga tai, kad, mažėjant įstatymų svoriui, kada jų kūrėjai prarandą jėgą, ši jėga juos prievarta išlaiko. Kitaip sakant, čia susilieja valia, įstatymai ir jėga. Neturėdama kito įteisinimo, ši jėga įteisina save beatodairišku augimu bei kitų išnaudojimu. Jei ji neauga, tai neišlaiko absoliučiai savo sukurtų, nors visada keičiamų taisyklių, ir tuojau praranda bet kokį įteisinimą.

Šis įteisinimas skiriasi nuo gamtinės jėgos mitologinio įteisinimo. Jame randamas *ideologinis* pobūdis, kuriame įkuriamos dievybės, turinčios absoliučią jėgą. Gamta laikoma dievybių valios kūriniu. Šiuo atveju gamta praranda savo reikalingumą ir pasirodo priklausanti valiai, esančiai virš gamtos. Valia sukuria gamtos įstatymus, bet ji taip pat pajėgia juos sulaužyti; vyksta „stebuklai", parodantys ideologinio pobūdžio galią: viršgamtinė jėga sauviliškai pakeičia gamtos eigą ir parodo gamtos nereikalingumą. Vien

absoliuti valia esanti pagrindas. Ši ideologinė samprata atspindi klajoklio jėgos ir valdymo stovį. Jis valdo valios galia, valios sukurtais įstatymais, kuriuos gali kada tik reikia pakeisti, neatsižvelgdamas nei į pasaulį, nei į kitus žmones. Be abejo, yra ir kitokios įteisinimo ideologijos, kurios ne tik įteisina pergalėtojo valdžią, bet ją sutapatina su dievybe. Šitokiu atveju valdovas pasiskelbia save dievybe ir pasidaro tuo pačiu ir valdovas, ir absoliučios valdymo jėgos įteisinimas. Iš šito ir kyla sąvoka, kad net ir dievybės atsisuka į laimėtoją ir nusigręžia nuo pralaimėtojo. Tokio būdo įteisinimas gan gerai žinomas tarp judaizmo, krikščionybės ir islamiškų valdovų.

Atsiranda ir kitokių įteisinimo figūrų. Klajoklinė jėga vaizduojama įvairių gyvūnų pavidalu, kurie, beveik be išimties, atspindi agresyvią ir nepergalimą jėgą: liūtai, tigrai, meškos, ereliai, ir visi likusieji pavaizduoti hiperbolizuotai. Tas perdėjimas ir sudaro ideologinį jų pobūdį. Kartais ideologija sukuriama, suteikiant gamtai žmogaus jau priimtą jėgos stovį. Vyraujantieji turi teisę valdyti ir net vesti, nes jie esą evoliucijos priešakyje, išrinkti paties gyvenimo proceso būti pirmaisiais. Aš esu laimėtojas, nes mane pati gamtos eiga tokiu padarė; jėgos vartojimo atsisakymas būtų ėjimas prieš pačią gamtą. Ši samprata taip pat sutapatina individo stovį su gamtos stoviu, nors, aišku, idealizuotu būdu. Toks žmogus esąs pranašesnis, nes jis įkūnija ilgą ir pajėgią gyvenimo liniją, kuri iškilo ir net sustiprėjo kovose už būvį. Nori ar nenori, jis esąs išrinktas vadovauti. Šita ideologija sudaro rasizmo bei genetinių valdymo pateisinimų pagrindą.*(7)*

Reikia pastebėti, kad klajoklinė jėga, pasiremianti vien valios sukurtais įstatymais, išlaisvinančiais žmogų nuo aplinkos, nėra kas nors jau seniai dingęs praeityje. Atvirkščiai, ši jėga kaip tik daugiausia pasireiškia moderniuose Vakaruose. Nors mes vis laikome save kultūringais ir civilizuotais, reikia pastebėti, kad modernaus Vakarų

žmogaus pagrindas yra valios sukurtas įstatymas, neturįs nieko bendro su gamtinėmis savivokomis. Modernus žmogus, pagrindinai kalbant, vadovaujasi įstatymais, kurie sutampa ne su gamtos eiga, bet su žmogaus pasiryžimu valdyti aplinką savo įstatymais. Jis žiūri į gamtą ne kaip į įvairią ir spalvingą, bet kaip į žmogaus valios tikslams išnaudojamą medžiagą. Ar mes kalbame apie kapitalizmą ar komunizmą, vis atsimušame į tą pačią sieną: valia ir jos sukurtas pasaulis. Aplinką jie ne saugo ir išlaiko, bet stato kaip sąlygą, reikalingą proginiam išnaudojimui. Šiuo atveju gamta yra medžiaga žmogaus jėgų stiprinimui prieš gamtą kaip prieš visa, kas dar nėra pajungta žmogaus valios tikslams. O tie tikslai nėra kas kita kaip beatodairiškas jėgos kėlimas, be atsakomybės aplinkai ir kitiems. Vėliau pasirodys, kad modernus žmogus negalėtų išvis gyventi, jeigu jis savęs nelaikytų klajokliu. Neturįs jokių šaknų, jis siekia valdyti aplinką ir kitus, išeikvodamas abu.*(8)*

Esant abiem — gamtos ir valios — jėgos sampratom, atsiranda ir *lygio* santykis. Gamtos jėga ir žmogus, gyvenąs suderintai su ja, laikomi žemesniais, neturinčiais kultūros ir civilizuojančių rėmų. Šiuo atveju reikia gauti rėmus iš kitos, aukštesnės plotmės ir jėgos. Valia, ontologiškai paremta klajokline jėga, laikoma „laisva" ir civilizuojančia, ir net sudarančia galimybę išlaisvinti žmogų nuo gamtinių jėgų, pajungus pastarąsias žmogaus valios — arba dievybės valios — sukurtiems rėmams, neturintiems jokio kito reikalingumo, išskyrus jų sukūrimą. Bet šis kūrybiškumas taip pat sudaro gamtos eigos ir jos jėgų nereikalingumo sampratą. Susidaro gan aiškus įspūdis, kad valia paremtoji jėga esanti savivališka, arbitrariška. Iš tokio įspūdžio Luhmannas išveda pirmąjį jėgos sąstatą. 1) Nesant jokio reikalingumo valios sukurtose taisyklėse, pastarosios esą arbitrariškos; 2) žiūrint į aplinką kaip į reikalingumo stoką, kaip iš esmės kontingentišką, galima ją perstatyti žmogaus sukurtais rėmais; 3) iš 1 ir 2 išeina, kad jėga yra reikalingumo stoka ir remiasi arbitrariš-

kais, berėmiais veiksmais. *(9)* Mūsų diskusijoje reikšminga tai, kad išryškėja sutapimas tarp valia paremtos jėgos ir kultūros. Kultūra yra aukštesnė už gamtą, ir valdovai, turintys jėgą išsilaisvinti nuo gamtos reikiamybių, esą aukštesni už žmones, kurie lieka prie gamtos. Jie yra kultūringi ir kultūros kūrėjai, neša šviesą, nors šviesa kainuoja daug prakaito tiems, kurie nėra kultūringi, kurie pajungti valios sukurtoms taisyklėms ir turi taip pat būti paklusnūs nužemintai gamtai, be kurios, aišku, paaukštinti valdovai negalėtų išsilaikyti.

Jėgos logika

Iki šiol pokalbis ribojosi jėgos tipologija ir joje rastu įteisinimo būdu. Dabar reikia peržiūrėti logiką, kuri atmeta įvairius argumentus prieš jėgą ir nuveda prie antrojo ir gal net svarbesnio jėgos apibūdinimo. Griežtą jėgos logiką sukūrė Graikijos klasikiniai mąstytojai, kuriems pasisekė atskleisti jėgos plotmę, glūdinčią užnugaryje. Šios logikos pagrindus randame Tukidido raštuose apie Peloponesijos karą tarp Atėnų ir Spartos. Šis karas ne tik sužlugdė graikų klasikinę kultūrą, bet taip pat buvo svarbus ir politiniu atžvilgiu, nes siejosi su pasirašytomis sutartimis tarp įvairių politinių vienetų. Tikra karo priežastis, sudaranti pagrindą jėgos logikai, neiškyla — ją reikia iššifruoti. Paviršutiniškai kalbant, šis karas negali būti suprantamas vien iš diskusijų tarp Spartos ir Atėnų. Diskusijos nutyli tikrąją Spartos karo paskelbimo sąlygą.

Reikia pastebėti, kad nuo karo su Persija Sparta buvo laikoma galingiausia graikų valstybe, kuriai buvo rodoma didelė pagarba. Bet po karo pasirodė kitos rūšies jėga: Atėnų jūros sąjunga. Ji ne tik negalėjo būti puolama žemyne esančios Spartos, bet jos politinė struktūra sudarė jai galimybę plėstis toliau. Ji buvo demokratinė. Viešų reikalų sprendimas buvo visų piliečių reikalas, nepaisant jų luomo.

Bet ši jūros jėga negalėjo būti grėsmė Spartai. Pavojus, spinduliuojąs iš Atėnų sąjungos, nebuvo karinis, bet už jį dar pavojingesnis ir labai erzinantis spartiečius. Auganti Atėnų sąjungos jėga ir reikšmė grėsė Spartos reikšmei. Be jokio karinio grasinimo arba užpuolimo, be jokios suirutės Spartos viduje, garbingoji Sparta pradėjo prarasti centrinę poziciją. Sparta suprato ateinantį savo politinės svarbos žlugimą. Čia buvo tik viena išeitis: savitaiga, ypač kada Sparta sujungė visą savo gyvenimo reikšmę su jėga. Kad patvirtintum save, kaip reikšmingą valstybę, reikia turėti priešą. Kad politinės reikšmės žlugimas yra svarbus taškas, parodo ne tik Spartos samprata, bet ir šiandieniniai įvykiai. Paimkime tik per paskutinius metus pasirodžiusius veikalus, teigiančius, kad dabartinės imperinės valstybės, nors kariškai galingos, pradeda prarasti savo politinę reikšmę ir net gali ateityje pasidaryti gan nereikšmingos. Net stebėtina, kaip valdžios komitetai kviečia tuos rašytojus į pasitarimus, kad išvengtų reikšmės žlugimo. Nepaisant Amerikos ir Sovietų imperijų viešų savo karinių ekskursijų pateisinimų, gal tikresnė pastarųjų priežastis yra užnugarinė sąmonė, kad jos dar reikšmingos ne tik dabar, bet bus ir ateityje. Vienas dalykas aiškus: imperijoms negresia joks karinis pavojus iš tų mažų bruzdėjimų. Nei Afganistanas, nei Iranas negalėjo būti grėsmės; jų grėsmė yra iš kitur: jie paneigė politinę dabartinių imperijų reikšmę. Vien iš Amerikos pusės jau galima matyti, kaip trokštama atgauti tokią reikšmę. Pastebėtina, kad kai Nixonas siuntė dalinius į Kambodiją, jis ne vien pateisino savo įsakymą, bet kalbos pabaigoje pasakė tikrą teisybę: mes negalime atrodyti antraeile jėga. Po to mažo karo pralaimėjimo Reaganas parodė „mūsų" galią. 80% gyventojų labai teigiamai įvertino jo žygį į Grenadą: „mes" vėl stovim aukšti. Tas pats atsitiko ir su Sparta: kylant Atėnų reikšmei, nors kariniu atžvilgiu tai nekėlė jokios grėsmės, Spartai atrodė jos politinės ateities reikšmės praradimu.

Sprendimas pradėti karą daromas tada, kai tikra priežastis yra paslėpta; jei ji būtų viešai pripažinta — baimė prarasti jėgą ir ateities reikšmę — tai jau būtų silpnybės, žemumo bei pralaimėjimo ženklas. Kaip laikomieji stipriausiais ir garbingiausiais galėtų ko nors bijoti? Tik paslėpę baimę, spartiečiai gali paskelbti karą. Nereiškia, kad baimė pradingsta; atvirkščiai, ji persunkia visa ir tuo būdu atrodo, kad jos kaip objekto nėra. Kad suvokus šį stovį, reikia pastebėti, kokie buvo būdai karui „išvengti". Įvairūs nesutikimo tarp Spartos ir Atėnų klausimai negalėjo lemti karo pradėjimo, nes dėl jų buvo galima vesti naujas derybas ir sudarinėti sutartis. Nesutikimai šiuo atveju negali sudaryti pagrindo karui. Bet kai po Persijos karo Atėnų reikšmė tapo Spartai dideliu rūpesčiu, ji davė pagrindą priekabiams dėl nesutikimų. Tie nesutikimai reiškėsi dabartyje ir kaip tik slėpė Spartos ateities nereikšmingumo baimę. Šitie rėmai padeda suprasti, kodėl paviršutiniški nesutikimai atrodo esą karo priežastimis.

Kuo daugiau diskusios siejasi su dabarties nesutarimais bei kivirčais, tuo labiau paslėpiama pagrindinė priežastis. Visi taikos ir laisvės norų šūkiai buvo taip neautentiški tada, kaip kad jie yra šiandien. Ir kuo daugiau visa diskusija remiasi šiuo neautentiškumu, tuo labiau didėja priešingumas ir nesutarimai, ir tuo labiau jie pasirodo reikalaują karo. Sparta, kuri pradėjo karą, buvo klasikinis modelis konservatyvios jėgos, kur viena grupė sutapatina savo egzistenciją su jos valdymo pozicija. Pastaroji yra tos grupės egzistencijos reikšmė, ir tos reikšmės praradimas sutampa su praradimu viso, kas turi vertę. Šitas stovis padeda mums suprasti taikos derybas su Atėnais. Sparta jau nusprendė, kad karas neišvengiamas; nors ji siunčia pasiuntinius deryboms, jie atsineša krūvą sąlygų, kurias atėniečiai turėtų priimti taikai išlaikyti, — žinodami, kad tos sąlygos nebus priimamos ir, jei jos būtų priimtos, tuojau būtų pastatytos kitos sąlygos. Tokiuose reikalavimuose glūdi viena neišreikšta intencija:

visiškas Atėnų jūros sąjungos suardymas ir Spartos sąjungos pirmavimas. Net pats Periklis nesupranta tikrosios Spartos veiksmų priežasties ir visa diskutuoja paviršiuje. Jis pramato, kad Spartos reikalavimai nesibaigs su jų priėmimu. Juos seks kiti reikalavimai, jų patenkinimas bus Spartos suprastas kaip atėniečių karo baimė, ir tai paskatins Spartą statyti daugiau sąlygų. Esant tokiam stoviui, bet kokia lygybė tarp Spartos ir Atėnų išnyksta. Šis stovis parodo vieną iš esminių jėgos problemų: beveik visuomet ji parodo tik savo išorinę pusę. Todėl jėga yra problema ne dėl to, kad ji gali būti nagrinėjimo objektu, bet todėl, kad jėga visuomet pasirodo kuo nors pridengta. Tokį užtušavimą parodė Nietzsches ir jo pasekėjo Foucault darbai.*(10)*

Įvelti į karą atėniečiai neturi išeities: jie turi priimti jėgos logiką. Ši logika pasirodo atėniečių diskusijose su Melos valdovais. 416 m. p. Kr. Atėnai pasiuntė laivyną apgulti nereikšmingą Melos salą. Tuo laiku Melos laikėsi neutraliai Atėnų ir spartiečių kivirčuose. Užuot puolę, atėniečiai pareiškė, kad Melos stovis beviltiškas ir kad meliečiai turi elgtis išmintingai ir pasiduoti be kovos. Šis pasiūlymas abi puses įtraukia į pokalbį. Meliečiai atsiranda prieštaringoje situacijoje: jei pokalbyje jie parodytų esą savo teisių ribose nepasiduoti, tai atėniečiai juos užpultų, bet jeigu jie pralaimėtų pokalbį, tai prarastų savo neutralumą ir nepriklausomybę. Bet atėniečiai pareiškia, kad pokalbio išvados dar nėra įžiūrėtos. Negali būti diskusijos apie esamą stovį: Melos yra apgulta atėniečių jėgų. Tokiu būdu atėniečiai užbaigia bet kokias diskusijas apie praeitį ir reikalauja priimti esamą stovį. Šis reikalavimas taip pat pašalina diskusijas apie teises; teisės diskutuojamos tik tarp lygiųjų. Esant nelygioms jėgoms, stipresnės visuomet vadovaujasi savo interesais. Bet šis reikalavimas tik išreiškia visur priimtus politinius papročius jėgų susidūrime. Ir meliečiai tai gerai žino, nes jų valdovai valdo salą pasirėmę jėga, o ne lygybe. Jie nustato savo bendruomenės eigą pagal jų jėgos interesus. Visokie

šūkiai apie teises esą tušti žodžiai. Šiuo atveju atėniečiai priverčia Melos valdovus priimti esamą stovį ir diskutuoti interesų, naudos ir tikrų sąlygų plotmėje. Meliečių uždavinys pasirodo gan aiškiai: jie turi įrodyti, kad visa, kas yra jų naudai, naudinga ir atėniečiams.

Vykdydami tokį uždavinį, meliečiai teigia, kad esant nelygioms jėgoms, atėniečiai turėtų elgtis teisėtai, nes kada nors ir jie gali prarasti jėgą ir, elgdamiesi teisėtai su meliečiais, jie įvestų mastą, pagal kurį jie taip pat galėtų reikalauti švelnesnio bei teisėtesnio elgesio iš stipresnių. Yra gerai visų žinoma, kad jėgos kyla ir žlunga. Šis argumentas yra bandymas įvesti ateitį į pokalbį ir sureliatyvinti dabarties padėtį. Bet atėniečiai turi atsakymą. Ateitis ne tikra, bet dabartis negali būti pakeičiama, ypač akivaizdoje tų, kuriuos Atėnai valdo. Sutikimas su meliečių argumentu ir atsitraukimas nuo apgulties sudarytų pavaldiniams įspūdį, kad atėniečiai prarado drąsą ir paskatintų pavaldinius sukilti. Lieka viena išeitis: parodyti savo jėgas ir be sunkumų pajungti meliečius. Šis veiksmas būtų naudingas abiems: vieni išgelbėtų savo miestą, kiti neturėtų eikvoti savo jėgų. Visa vėl atsiduria dabartyje. Bet meliečiai klausia: kokia būtų jiems nauda, praradus nepriklausomybę? Tik atėniečiai turėtų naudą, pratęsdami savo valdomą plotą. Atsakymas: miestas nebūtų sunaikintas. Meliečiai kelia kitą klausimą: kodėl jie negali pasilikti neutraliais? Neutralumas nepakenkia atėniečiams ir tuo pačiu palieka buvusį stovį: nesunaikintą miestą. Bet čia meliečiai nesupranta jėgos logikos. Valdymo problema yra pavaldiniuose. Meliečių neutralumas sudaro pavojų atėniečiams. Tikra jėga turi būti pademonstruota ir įrodyta. Kitokiu atveju pavaldiniai pagalvotų, kad ji nusilpusi ir gal dingusi. Jei atėniečiai atsitrauktų nuo salos, pavaldiniai pagalvotų, kad jų jėga esanti nusilpusi arba nepatikima. Aišku, visi žino Melos silpnumą, bet šis silpnumas ir yra pavojus atėniečiams. Jeigu tokia silpna valstybėlė būtų palikta neutrali, tai pavaldiniams pasirodytų,

kad ir jie gali pasitraukti iš sąjungos. Be to, Melos kaip sala yra Atėnų jūros jėgos sferoje, ir atėniečiai turi įrodyti, kad jie viešpatauja jūroje. Jeigu jie neparodytų jėgos savoje sferoje prieš tokią silpną valstybę, tai kiti jūros pavaldiniai suabejotų Atėnų pajėgumu.

Meliečiai prileidžia šią jėgos logiką ir, ja remdamiesi, argumentuoja toliau: Atėnams būtų naudinga juos palikti neutraliais. Jeigu Atėnai pasirodytų nepripažįstą neutralumo, likę neutralios šalys dėl savo neutralumo garantijos turėtų burtis prieš Atėnus. Tai padidintų Atėnų priešų skaičių ir sudarytų Atėnams nenaudą. Nors ši logika yra griežta jėgos atžvilgiu, ji neatsižvelgia į tai, kad dauguma neutralių valstybių yra kontinentinės ir negali jausti pavojaus iš Atėnų jūroje. Bet vaizdas pasikeičia salų atžvilgiu. Jos sudaro Atėnams pavojų, ir ne vien tos, kurios yra valdomos, bet ir tos, kurios dar neutralios. Pastarosios primena pirmosioms, kad galima gyventi ne po Atėnų jėga. Atėnai neturi nieko prieš Melos, bet jėgos logika reikalauja Melos pajungimo po Atėnų jėga. Jei Atėnų sąjungininkai ir pavaldiniai pareikalautų neutralumo, Atėnų jėga žlugtų. Valdymas, paremtas jėga, visuomet yra arba — arba stovyje: arba kelti jėgą, arba žlugti.

Meliečiai vis nepasiduoda; jie teigia, kad jei atėniečiai esą pasirengę eiti iki kraštutinumo jėgos išlaikymui, tas pats galioja ir meliečiams. Pasirėmę drąsa ir garbe, jie turėtų mėginti spirtis prieš atėniečius. Iškyla klausimas, kaip reikia elgtis pasirėmus drąsa ir garbe? Atėniečių atsakymas: taip, kaip dabartinis stovis neturi jokio ryšio su teisėmis, jis neturi ryšio ir su drąsa bei garbe. Pasipriešint atėniečiams šiame stovyje būtų parodymas ne drąsos, bet proto stokos. Pradėti veiksmą, kuriuo lemta pralaimėti, yra neprotinga. Stovyje, kuriame drąsa ir garbė negali nieko pakeisti, reikia pasidaryti protingam. Meliečiai neneigia savo silpno stovio, bet jie pareiškia galį tikėtis pagalbos iš Spartos, turinčios kraujo ryšius su Melos, ir iš dievų, kurie užstotų neteisėtai

užpultuosius. Atėniečiai primena, kad ir dievų tradicijos grindžiamos papročiais, kur visa, net ir dievai, valdo pagal savo jėgų stovį. Sekant šia tradicija, dievai būtų atėniečių užtarėjais. Kiek tai liečia Spartos pagalbą, visi gerai žino, kad savo tarpe spartiečiai laikosi griežtų garbės taisyklių. Bet jų elgesys su kitais esąs visai kitoks. Viskas, kas tarnauja jiems ir jų interesams, yra gera. Šituose rėmuose jie garantavę savo stovį prieš apkaltinimą negarbe. Jeigu meliečių interesai nesutampa su Spartos, tai Sparta laikytų, kad nesuteikimas pagalbos esąs pateisintas. Bet atrodo, kad meliečiai galvoja ką nors kita. Jei Sparta nepadėtų meliečiams, Spartos rėmėjai gali pažiūrėti į Spartą kaip į nepatikimą sąjunginin-ką, atsiradus reikalui. Atrodo, kad toks Spartos elgesys neišeitų jai į naudą. Ciniškai kalbant, jos interesai gali Spartą priversti elgtis garbingai.

Meliečių argumentai geri, bet atėniečiai juos įstato į jėgos tikrovės rėmus. Interesai sutampa su saugumu. Jei valstybė pradeda užsimoti pavojingoms užmačioms vien dėl garbingų pažadų, ji nesielgia savo naudai. Įvelti valstybę vien dėl to gan gražu, bet spartiečiams grožis nerūpi. Meliečiai neparo-dė, kokiu būdu Spartos pagalba sudarytų Spartai saugumą. Atėnai valdo jūrą, Spartos sąjungininkams priklauso žemyno jėgos. Sparta negalėtų sudaryti Atėnams jūrinio pavojaus, ir Spartos sąjungininkai nematytų jokio tikslo veltis į jūros karą su Atėnais; visa būtų Spartos nenaudai ir silpnumui. Viena, kas lieka, tai pasitikėjimas Spartos garbe; bet toks pasitikėjimas, kaip matėme, yra tuščias. Pasirodo, tai tuščias grožis tokių išgalvojimų kaip garbė, teisės, dievai, drąsa bei ištikimybė jėgų susidūrime. Jėga skaitosi tik su esamais duomenimis. Drąsa, garbė, dievai, ištikimybė įgauna reikšmę tik tada, kai jie taip pat gali būti apskaičiuojami kaip reikmenys jėgos išlaikyme arba pakėlime. Šiuo atveju niekas negali įeiti į jėgų apskaičiavimą besąlygiškai: teisės neegzis-tuoja; jas reikia išsikovoti; tradicijos pavirsta vien praeitim, jei jų vaidmuo neturi jokio įnašo į jėgų apibūdintus rėmus.

Atėniečiai, kaip ir kiti, žaidžia šiuose rėmuose, ne dėl to, kad jie priversti kokių nors psichologinių prasimanymų, bet dėl to, kad jie, atsidūrę jėgos rėmuose, nebegali iš jų išsilaisvinti. Jiems kitaip elgtis išvis negalima.

Bet ar ši logika parodė mums jėgos esmę? Kad priartėtumėm prie jos esmės, reikia perkelti diskusiją iš Melos į Atėnus, kur tais pačiais metais Atėnai pradėjo ruošti karinę ekskursiją į Siciliją. Nuostabu tai, kad atėniečiai prisipažino, kad jie nieko nežino apie Sicilijos didumą, jos jėgas bei žmonių mišinį. Eiti į karą nežinant tikro priešo stovio pasirodo priešinga atėniečių diskusijoms apie ryšius su meliečiais, kur buvo išnagrinėti visi duomenys, priešų ir sąjungininkų bei pavaldinių pažiūros ir būdai, kaip geriausia išlaikyti jėgas. Kokia buvo šios ekskursijos priežastis? Atėnų jėgai negresia Sicilija, ir nėra tikslo užpulti nežinomą šalį, vien demonstruojant savo jėgą kitiems priešams. Pastebėtina, kad tuo metu Sparta ir Atėnai buvo pasirašę paliaubas, bet jomis Atėnai negalėjo pasitikėti. Nikias savo kalboje pareiškia šiuos rūpesčius. Anot jo, paliaubos su Sparta nėra patikimos, ir kai kurie Spartos sąjungininkai jų išvis nepasirašė. Nors Sparta laikosi taikingai, kas atsitiktų, jeigu Atėnai skeltų savo jėgas? Be to, Sicilija gali būti per didelė; laimėjus karą prieš ją, ji būtų neapvaldoma. Būtų kvailystė nugalėti šalį, kurios nebūtų įmanoma valdyti. Tikras pavojus yra iš Spartos, kuri tik ir laukia Atėnų klaidų. Geriau būtų leisti Atėnams atsigauti po ilgo karo, įnešus augantį turtą vėl į Atėnų vidaus stiprumą, o ne į nežinomas ekskursijas. Nikias išdėsto Atėnų tikrąjį stovį.

Bet Alkibiadas kalba prieš tokį stropumą ir atsargumą, ir pasiūlo pažiūras, paremtas vien jėgos esme. Anot jo, mes įgavome valdymą, būdami pasirengę padėti kiekvienam, graikui ar ne graikui, kada tik pasitaikė proga, ir tai darėme be ilgų ir išsamių diskusijų. Jeigu būtume sėdėję arba diskutavę kam padėti, mūsų valdymas nebūtų išsiplėtęs ir mes būtume baimės stovyje stipresniųjų akivaizdoje. Žmogus

ginasi nuo stipriųjų ne tada, kai jį užpuola, bet pirmasis juos užpuldamas, ir šiuo būdu išvengdamas užpuolimo. Apsisprendimas valdyti ar ne nebėra mūsų rankose; priešingai, kartą įėjus į šį kelią, mes negalime išvengti jėgos plėtimo ir valdymo; be jų mes statytume save pavojui būti valdomiems kitų. Negalima galvoti apie taiką ir poilsį, jei nenorima apleisti valdymo. Alkibiado nuomone, Atėnų valdymas yra pasekmė pasiryžimo padėti visiems, kurie šaukiasi pagalbos ir tuo būdu išplėsti savo valdžią tiems, kurie prašėsi pagalbos. Čia vėl pasirodo *progininko* išraiška. Bet šiuo atveju jėgos praplėtimas reiškia ne tik būti greitesniam kitus remti, bet ir pačiam pirma užpulti. Visa tai nebepriklauso Atėnų norams ir valiai, nes jėgos tęsimas ir kėlimas reikalauja elgesio, kuris yra valdomas jėgos esmės. *Jėga reiškia jos plėtimą ir kėlimą; jeigu jai nėra pasiduodama, pasekmė yra jėgos žlugimas.*

Įdomiausias įvykis — publikos atsiliepimas. Alkibiado kalba, pasisakanti prieš griežtą jėgos logiką, dar kartą pakartota Nikias kalboje, publiką hipnotizuoja. Ji patenka į jėgos esmės reikalavimus: dideli ekspedicijos planai, dideli apsiginklavimo užmojai, didinga Atėnų dalia būti valdovais paneigia bet kokį protingumą. Nikias, buvęs taikos šalininkas, apkaltinamas nepatriotizmu, tarnavimu priešų interesams, per daug norinčiu pasirodyti savo galvosenos miklumu ir intelektualizmu, kada visa sukasi apie veiklos reikalą, o ne galvosenos. Galvojimo paneigimas pasirodo dar kitame argumente tarp Kleono ir Diadoto. Reikalas eina apie mytilėnų norą išeiti iš Atėnų sąjungos. Diadotas kviečia publiką sekti Atėnų tradicija, sukurta Periklio ir turinčia politinę etiką. Anot Diadoto, Atėnų didybė yra ta, kad jų sukurta sąjunga buvo paremta laisva ir visapusiška diskusija, ir kad sąjungininkai visuomet buvo laikomi lygiais. Bet Kleonas priešinasi visai paneigdamas tokią etiką. Anot jo, noras pravesti bet kokias diskusijas parodo politinio tvirtumo trūkumą ir apsisprendimo valdyti stoką. Tradicinė

laisvė, kurioje sąjungininkai buvo laikomi lygiais, apakina atėniečius. Atėniečiai turi suprasti ir priimti vieną tiesą. Valdymas tegali būti tironija, uždėta ant žemesnių ir nenorių pavaldinių, kurių negalima patraukti visapusišku sutarimu, bet kuriuos reikia priversti beatodairine bei nenukrypstančia jėga. Visuomenės diskusijos nesą reikalingos, nes publika gali pakeisti savo nuomonę, kada yra reikalas laikytis tironiškai ir veikliai. Publika neturi supratimo apie politinius reikalus. Valdžios bei įstatymų reikalai turi būti tvarkomi veiklių vyrų. *Blogi įstatymai, kurie nėra keičiami, esą geresni šaliai negu geri įstatymai be autoriteto; aklas ištikimumas esąs geresnis už galvojantį nepaklusnumą.*

Kleono pyktis krypsta prieš galvojimą; paprasti, negalvojantys žmonės esą geresni ir sąmoningesni, nes jie nesikiša į viešus reikalus ir nekritikuoja savo tikrųjų vadų. Vien tik galvojantys esą pavojus šaliai. Galvojantys dažniausiai tarnauja svetimai šaliai ir turi būti nutildyti; visi geri žmonės dirba savo privatų darbą, palikdami veikliesiems vadams tvarkyti viešus reikalus be jokių intelektualinių įsikišimų. Vadai valdo publikos vardu, ir esant gerai ir paklusniai publikai, jos vardu reikia pašalinti visokias nereikalingas diskusijas. Šita kalba primena prieš pora metų atsitikusius įvykius. Kada Reaganas nutarė siųsti laivyną į Hormuzo sąsiaurį, senatorius Nunn, kaip ir reikalavo jo atsakomybė, pareikalavo, kad šis sprendimas būtų svarstomas viešose diskusijose. Reagano atstovai pareiškė, kad publikai nėra ko kištis į reikalus, kuriuos gali nuspręsti veikla, o ne diskusijos. Vyrauti turi veiklos pasiryžimas bei tvirtumas, o ne viešos diskusijos.

Diadotas norėtų atsakyti Periklio demokratiniu būdu: vieši klausimai yra nusprendžiami viešai pasirėmus teisėmis, lygybe, laisva diskusija, nebijant, kad kitaip galvojantys būtų apšaukti išdavikais bei niekšais, ir viešosios atsakomybės reikalavimu. Bet jis yra Kleono priverstas sumenkinti diskusiją. Užuot teigęs, kad kalba turi būti apie lygias teises,

sutarčių išlaikymą, jis turi priimti Kleono būdą ir argumentuoti prieš žmogų. Lygiai kaip Kleonas, jis išlaisvina žmogų iš politinės etikos, sudarančios, Periklio žodžiais, *demos* esmę, ir argumentuoja žodžiais žmogaus prigimties, baimių, papirkimų, noro būti pranašesniais ir naudoti publiką bei jos iždą privatiems reikalams kaip ginkladirbystei, priklausančiai Kleono draugams. Čia jau pasirodo visiška politinė dekadencija; politika pasidaro įrankiu pasiekti asmeninės garbės ir ekonominio gėrio ir jėgos sau ir savo draugams. Ši dekadencija buvo girdėta per visus laikus, ir be jokio gėdos jausmo pasirodė Nixono žodžiuose: Aš norėjau būti prezidentu, kad galėčiau padėti savo draugams ir atkeršyti savo priešams. Bet jėgos esmės ir publikos hipnozės akivaizdoje šitokie pasisakymai atleidžiami, nes šioje esmėje išmintis ir tiesa sutampa su laimėjimu. Laimėjęs įgauna jėgą ir pasidaro pasisekimo, išminties ir gudrumo mastu. Nėra tokio pasisekimo kaip pasisekimas.

Modernus klajoklis

Anksčiau minėta jėgos tipologija atvėrė dviejų sampratų — gamtinės ir valinės — skirtumą. Nepaisant paviršutiniškų skirtumų, moderniosios jėgos sąvokos remiasi valios, o ne gamtos pagrindu. Šis pagrindas parodys mums paskutinį jėgos apibūdinimą ir įvairias ją apspitusias ciniškas išraiškas. Tarp įvairių principų, grindžiančių modernizmą, vienas iš svariausių teigia, kad „žinojimas yra jėga". Nebegalima kalbėti apie gryną sąmonę, galinčią atverti tikrovę, „kokia ji yra". Moderni sąmonė yra su oda, plaukais, dantimis, nagais ir apsiginklavusi iki akių.*(11)* Bet toks stovis nepriklauso individo norams, net vien dėl to, kad moderni samprata prileidžia tik jėgos ontologiją, paremtą valia.

Nors sudėtingos, tipologinės šios valios sąlygos atveria specifinius rėmus. Pirma, gamta yra supaprastinta į *medžiagą,* neturinčią kokybinių ypatybių. Kiekviena medžiagos dalis

gali būti sumaišyta su kitomis dalimis. Antra, gamtoje nėra regimo metodo; jis esąs žmogaus kūrinys ir gali būti parinktas žmogaus reikalams. Parinkimas priklauso nuo noro pakeisti medžiaginius sąryšius, perdirbti medžiagą į žmogui reikalingą stovį. Trečia, metodas, sutampąs su medžiaginiu gamtos apibūdinimu, esąs kiekybinis, išreikštas matematiškai. Be abejo, pasirodo dvi metodų galimybės — kokybinė ir kiekybinė —, kurios neturi savyje viena už kitą geresnių ypatybių. Gerumas atsiranda, kada valia *įvertina* vieną kaip tinkamesnį žmogaus reikalams. Kitaip sakant, interesai parenka kiekybinį metodą. Ketvirta, supaprastinus gamtą į medžiagą ir vartojant kiekybinį metodą, gamta gali būti pajungta žmogaus numatytiems planams. Kitaip sakant, žmogus gali pakilti virš gamtos jėgų ir, naudodamas savo metodus, įgauti jėgą valdyti gamtą. Kuo daugiau jis pakeičia aplinką pagal savo sukurtus planus, tuo daugiau jis įgauna jėgos pagilinti ir padauginti aplinkos pakeitimą. Žingsnis po žingsnio auga žmogaus jėga tvarkyti visatą savo metodais ir planais. Šis valios sąstatas atveria stovį, kur valia pasidaro įstatymų davėja gamtos eigos pakeitimui. Koks yra įstatymų pagrindas? Anot Finko, šis pagrindas esąs `gryna valios kūryba „iš nieko".*(12)* Jo teigimu, nėra gamtoje kiekybinio metodo, jis esąs formalinis kūrinys, turintis galimybę save pratęsti vien formaline analize. Formalinė analizė leidžia skaldyti struktūras į substruktūras, kurios pasidaro pastovios disciplinos, galinčios apibūdinti medžiagą pagal formalius reikalavimus ir medžiagos pakeitimus pagal disciplinos reikalavimus. Šiuo atveju medžiaginė gamta praranda savo reikalingumą ir jos sąstatas priklauso nuo formalinio jos apibūdinimo ir konkretaus pakeitimo bei perdirbimo pagal formalias taisykles. Sumedžiaginta gamta ir jos perdirbimas seka žmogaus sukurtas taisykles. Atsirandame technologijos stovyje ir jos jėgoje.

Pasirėmęs šiuo stoviu ir jo sukurtomis jėgomis, žmogus neturi gamtinių šaknų; jis gali keliauti visur, vartoti savo

metodus, ir keisti medžiagą pagal savo taisykles. Jis pats pavirsta medžiaga, kuri gali būti perdirbta pagal valios planus ir reikalavimus. Bet kas yra svarbu, tai — gamtos reikalingumo praradimas. Kaip minėjome, anksčiau gamta prarado savo reikalingumą ideologiniu būdu, kada ji buvo suvokta kaip dievybės valios kūrinys; valios, įteisinančios valdovų jėgos stovį. Moderniame pasaulyje sumedžiaginta gamta priklauso valios apibūdinimui ir išlaisvina žmogų nuo gamtinių reikiamybių; pastarosios esą sukurtos žmogaus valios bei darbo. Esant tokiam stoviui, žmogaus interesai linksta į medžiagos perdirbimą ir tuo pačiu į tokios perdirbystės jėgų kėlimą. Kiekvieno interesai esą supaprastinami į medžiaginius interesus, į sukaupimą medžiaginės jėgos, kuri viena garantuoja žmogaus stovį bei pasisekimą. Bet tai įveda į stovį, kuriame kiekvienas stengiasi sutelkti sau daugiau medžiaginės jėgos, ir tas sutelkimas veda į kovą prieš kitus, turinčius tokius pačius interesus. Iškyla medžiaginė visų prieš visus kova. Hobbes yra vienas tarp daugelio jėgos galvotojų, kuris puikiai suprato tokią kovą. Sekdamas šį valios jėgos sąstatą, Marksas nustatė, kad kova yra medžiaginė, tai yra kova už medžiaginės išdirbystės eigos kontrolę. Šioje plotmėje gimsta kapitalizmo ir komunizmo sąvokos. Kova tarp jų yra paviršutiniška, nes pagrindinai jos priima moderniąją valios materialinės jėgos kėlimo sampratą.

Nietzsche buvo paskutinis galvotojas, kuris padarė būtinas išvadas iš modernizmo stovio: *gyvenimas yra valia į jėgą*. Pagal šią valią nereikia suprasti, kad gyvenimas turėtų turėti vieną funkciją, valią, ieškančią jėgos; tai reikia suprasti taip, kad visa, kas yra pasaulyje, yra jėga, kuri neturi kitų funkcijų be jėgos stiprinimo. Iš vienos pusės, galima teigti, kad yra besąlyginis ir beatodairiškas jėgos kėlimas, galintis sudaryti pagrindą begalinės jėgos sąvokai. Tokia jėga buvo sutapusi su įvairių despotų savo jėgos įteisinimu: jie atstovavo begalinei jėgai ir valdė jos vardu. Šis despotizmas dar tęsėsi iki septynioliktojo amžiaus Europos krikščioniš-

kose šalyse, kur imperatoriai bei karaliai ne vien bausdavo nusikaltėlius, bet padarydavo iš jų jėgos spektaklį. Kaip Foucault aprašo, bausmė nebuvo užmokestis už nusikaltimą, bet tiesioginis teroras, išnarinąs, sulaužąs, suplėšąs, suskaldąs, sudeginąs ir į dulkes paverčiąs kalinio kūną ir tuo parodąs, kad tarp imperijos valdovo ir nusikaltėlio yra absoliutus jėgų skirtumas. Karalius su savo dievybe esąs absoliuti jėga, o pavaldinio nusikaltėlio jėga esanti niekas. Ji yra sutrupinta, išblaškyta ir absoliučiai sunaikinta begalinės jėgos.*(13)*

Nietzsche pasisako prieš tokią jėgos sąvoką kaip vienpusę ir neapimančią jėgos esmės. *Nėra jėgos; esą tik jėgos. Jėga atsiranda, esant priešingai jėgai. Išvada: absoliuti jėga nėra jėga, nes ji neturi nieko prieš save.* Esant tik jėgų priešingybėms, ji auga tik prieštaraudama lygiai arba didesnei jėgai. Ši sąvoka sudaro visų gyvenimo eigų *aksiomą.* Nėra pasiekiamo stovio, kuriame būtų galima teigti, kad jėgos vartojimas prieš jėgas gali atsileisti. Toks apgaulingas atvejis gali pasirodyti, pasiekus jėgos viršūnę, pasidarius laimėtoju, galvojančiu, kad esą laikas pailsėti. Bet čia ir yra apgaulingiausia mintis. Kaip tik viršūnėje jėga turi būti aštrinama, šlifuojama ir auginama. *Jeigu jėga neauga, ji mažėja; nekintamo stovio nėra.* Augimas reikalauja priešų; anot Nietzsches geras priešas daug brangesnis negu meilus draugas.

Tokia jėgos sąvoka remiasi modernia ontologija ir sulieja kadaise buvusį kalbinį skirtumą tarp galios ir jėgos. Galia nėra nenaudojama jėga, bet vienas iš jos pasirodymo bei išraiškos būdų. Galia yra jėgos paslėpimas, jos grasinimas, galįs persisunkti per visą gyvenimo atmosferą. Šiuo atveju jėga galios veikloje atrodo lyg neturinti specifinės vietos. Ji pasidaro išraiška, apsiautusi viską, visa kontroliuojanti, bet neabsoliuti. Ji turi ir priešų. Jėga galios būdu pasirodo ekonominėse ir politinėse sistemose. Atrodo, kad niekas žmogaus nemuša, nevartoja jėgos, bet visur yra galia, prieš

apibrėžime, valia sudaro vieną pagrindą, susietą su klajokline jėga. Visi įstatymai esą sukurti jėgos išlaikymui, pratęsimui ir sustiprinimui. Pradžioje jie uždedami jėga, o vėliau pasidaro tradicija ir tęsia valdymo galią be tiesioginio jėgos naudojimo, nors ta jėga glūdi toje galioje ir sudaro tylų ir visa apimantį grasinimą tiems, kurie drįsta veikti prieš tradicijos tęsiamas taisykles, kurios laikui bėgant pradeda būti laikomos natūraliomis, gamtinėmis. Šiuo atveju jėgos įteisinimas galios pavidalu yra *internalizuotas* ir žmogus laikomas išreiškiančiu savo vidinę prigimtį, moralę, idealus bei vertes. Toks internalizavimas sudaro valdovams *jėgos ekonomiją;* jiems nereikia be perstojo rūpintis kaip išlaikyti savo jėgą. Tokios jėgos gali būti nukreiptos į išorinius „priešus", reikalingus ne tik auginti valdovų jėgas, bet taip pat plėsti imperijas, padėti kituose kraštuose savo „draugams" vartojant tokią logiką, kokia buvo aprašyta Tukidido raštuose.

Esant tokiam stoviui, individas sunkiai galėtų priešintis jį valdančioms jėgoms. *Vienintelis jo ginklas yra cinizmas.* Aišku, pastarasis nebūtinai yra tiesioginis ir gali pasirodyti visai nekaltai. Tiesioginis cinizmas turi savo specifinę, nors labai sudėtingą tipologiją. Pirmoji cinizmo forma, kuri sudaro modernizmo mokslinių išaiškinimų tęsinį, yra apsisiautusi nekaltybės skraiste. Žmogaus išeikvojimas, priespauda, įpainiojimas į melus ir niekšišką veiklą, tampa pakelti į „objektyvų stovį", galintį parodyti, kad visi tokie įvykiai ir eigos esą nekaltos medžiaginių sąlygų, žmogaus prigimties ir istorinių reikalavimų išdavos. Šios pažiūros gali sudaryti tikrą sąmonės ir ideologijos kritiką. Visi ideologijos kritikai — įskaitant ir Habermas — priima jau minėtą formalinį metodą ir jo medžiaginę ontologiją, ir pasirėmę ja įteisina visus klaidingus sąmonės išaiškinimus. Pažvelgus iš arčiau, norisi nusišypsoti: savo išaiškinimais kritikai parodo, kad jų „priešai" negali esamomis sąlygomis kitaip elgtis ir galvoti ir todėl negali išsilaisvinti nuo klaidingos sąmonės.

kurią sunku kovoti ir kuri reikalauja apdairumo bei aštrumo. Anot Foucault, visi yra *apimančioje regimybėje,* nepaisant ar tą regimybę sudaro Persijos, Bizantijos, islamiškos ar krikščioniškos imperijos šnipų akys ir ausys, ar be perstojo tobulinamas žmogaus veiksmų matavimas ir jo duomenų kontroliavimas politinėse ar ekonominėse organizacijose. Modernizmas reikalauja, kad visa būtų matoma, ypač matoma tų, kurių interesai reikalauja jėgos išlaikymo. Šioje plotmėje ideologiniai skirtumai sudaro tik strategijas jėgų pratęsimui ir auginimui.

Praradimas skirtumo tarp galios ir jėgos pasirodo kitokiu būdu; esant sampratai, kad visa, kas gyvena, sutampa su jėga, negali būti tokio stovio, kur jėga nėra vartojama ar vienu ar kitu būdu. Kiekvienas veiksmas susitinka su priešingumu, kliūtimis, kurios turi būti nugalimos. Nesant veiklos, pradingus atsparai, jėga, kaip per kliūtis įgyta ypatybė, išdyla. Ši sąvoka pasidaro kritika modernaus technologijos pažado palengvinti žmogaus gyvenimą išradimais bei techninių jėgų kėlimu. Palengvinimas žmogaus gyvenimo panaikina rezistencijas, priešingumus ir tuo pačiu silpnina žmogaus jėgas, atima iš jo reikalavimą būti veikliam ir per veiklą aštrinti ir auginti savo jėgas. Ši kritika tinka kapitalistų ir komunistų pažadams. Tie pažadai yra vertės, uždengiančios jėgą tų, kuriems jos neša medžiaginę naudą bei privilegijas. Kitaip sakant, jos yra ideologiniai ramsčiai apgauti publikai.

Ciniškos pažiūros

Jėga pasislepia už galios ir veikia visa persunkusiu būdu, o pastaroji yra užtušuota įvairių mitologijų, ideologijų bei moralių, kurios sudaro įspūdį, lyg galia esanti paremta aukšta kultūra, jos idealais, kilniais įstatymais bei užsimojimais ir net įteisinimais iš kito pasaulio. Pastebėtina, kad užtušavimai nėra gamtiniai ar net medžiaginiai duomenys, bet valios kūriniai. Kaip buvo minėta jėgų tipologijos

Nesuvokdami sąlygų, priešai formuoja ideologijas ir priima jas klaidingai kaip tiesas. Šiuo atveju kiekvienas saugo savo interesus, klasės stovį ir politines pažiūras; bet nei vienas nepermato viso bendruomenės sąstato ir neįstengia išsinarplioti iš jos sąlygų bei jėgų. Bet ši ir yra problemos širdis. Kada prileidžiama klaidinga sąmonė, medžiaginimas turi būti pratęstas: žmogus turi užlaikyti klaidas savo sąmonėje, kad leistų tęstis valdovų medžiaginei jėgai. Tai ir yra priešiškas „mokslinis" stovis: iš išorės — yra ideologijos, sudarančios klaidingą sąmonę, bet žiūrint iš vidaus, tokios ideologijos būtinos. Mes esame akistatoje su būtina klaidinga sąmone. Kitaip sakant, valdovai ir jų tarnai, pasivadinę save mokslininkais bei „išaiškintojais", įtikina žmogų, kad ideologijos sudaro teisybę, patys žinodami, kad ideologijos yra klaidinga sąmonė, kuri vis dėlto reikalinga jėgų išlaikymui.*(14)*

Mes čia sutinkame *elitinį cinizmą.* Niekas negali praslysti pro sąlygų plyšius, nebent tie, kuriems reikia parodyti kitiems, kad jie esą neišvengiamai sugauti „moksliškai" pateisintame tinkle. Ši elitinė cinizmo forma kartais pasidaro gan juokinga. Ekonomistai teigia, kad žmogaus veikla esanti suprantama vien ekonominėmis sąlygomis; psichologai su tuo nesutinka ir bando aiškinti ekonomistų veiklą bei tezes psichologiniais motyvais. Panašus stovis parodo valdovų ir valdančiųjų ciniška sąmonę, kuri pašiepiančiai siūlo *visiems, kad geriausias gėrimas yra vanduo, nors jie patys geria vyną.* Įvairūs moralistai, skelbdami aukštus standartus, taiko juos tik kitiems, o patys laiko save esančiais aukščiau tų standartų ir gali pasidžiaugti gyvenimo saldumynais. Jų moralėje ir priešingoje veikloje iškyla ciniškas teigimas: mūsų gyvenimui užteks kvailių, kurie mumis tiki ir net dar gerai primoka savo darbo prakaitu. Įvairūs ekonomijos „vadai", politiniai technokratai skatina visus pasišvęsti darbui, teigia, kad geri žmonės gyvena iš darbo ir tuo garantuoja gėrio pažangą, bet elitas, kuris supranta didžiuosius kitų darbo ekonomijos bei

istorijos tikslus, gyvena to darbo prabangoje, vis pasakodami apie kapitalo ir partijos nuopelnus. Tegu sau kvailiai dirba. Ir tie kvailiai laikomi turinčiais klaidingą sąmonę, nes jie galvoja, kad jų veikla esanti jų naudai ir tarnauja kilniems tikslams bei moralėms.

Jeigu kiekviena sąmonė yra taip klaidinga, kaip reikalauja jos vieta vadinamoje objektyvioje eigoje, tada ji turi būti uždara savo klaidingume: reikalingas sąmonės klaidingumas, be kurio elitinė jėga negalėtų valdyti. Šiuo atveju klaidinga sąmonė yra sumedžiaginama ir įtalpinama į objektyvius medžiaginės sistemos jėgos reikalavimus. Klaidingumas yra sistemos funkcija ir yra būtinas medžiaginių sistemos interesų išsaugojimui. Bet ši sąvoka yra ciniškas elitinės ir aristokratinės jėgos, pasivadinusios save „aukštąja kultūra", išsaugojimas. Šie ideologijos kritikai nesudaro nei jėgos kritikos, nei jėgos panaikinimo. Tokia kritika turi kitą ciniška formą. Atsiranda cinizmas iš apačios, iš neidealizuotos, nešvarios gyvenimo plotmės, turinčios visiškai kitokią kalbą, ne ciniško idealizavimo ir jėgos įteisinimo, bet apačioje sąmonės, tarptautinę ir neišvengiamą kalbą, kuriai, nori ar nenori, paklūsta ir susigėdę valdovai.

Kokia yra ši ciniška kalba iš apačios? Ji yra tikrai kūniška, o labiausiai žemiau juosmens kūniška ir iš dalies sutampa su valios paneigtomis gamtiškomis jėgomis. Ji yra seniausia, nors moderniuose laikuose ji buvo atskleista Nietzsches ir jo pasekėjų, kaip antai Foucault, Brenton ir Sloterdijk. Pradedant mandagesnėmis išraiškomis, cinizmas prieš aukštų valdovų jėgą ir tos jėgos kultūrą pasirodo ne iš atitokusios refleksijos, bet iš artimo kūniško pajutimo. Mokslininkų, valdovų, moralistų praneštos pergalės ir milžiniški užsimojimai statyti megalomaniškus paminklus, siųsti raketas į tolimas erdves, tobulinti žmogaus gyvenimą ir sąmonę, yra paneigiami duonos laukiančių eilėse, alkanuose bedarbių veiduose ir prie nugarkaulio prilipusiuose pilvuose, teigiančiuose: *„Štai ką reiškia jūsų didieji užsimojimai ir*

moralės". Jie jaučia užmokestį už tokias pergales ne sąmonėje, bet veide, pilve bei užpakalyje be tualetinio popieriaus.

Sloterdijk net pastebi, kad ši ciniška plotmė visuomet buvo paslėpta po dailiais drabužiais, šūkiais ir įvairiais ženklais, ir buvo laikoma kaip šeimos balta varna, šeimos idiotas, kuris turi būti paslėptas, bet kuris tokio jo paslėpimo rūpesčiais visada parodė savo neapeinamą svarbą. Nuo tokio skandalo negalėjo pabėgti joks valdovas ir joks kilnios sąmonės akademikas. Išaukštintos valdovų galvos, lipdamos ant sosto, vistiek turėjo sėstis soste ant užpakalio, ir daug valdovų elgėsi negeriau kaip toji kūno dalis — norint ar ne.

Perduodant elito ir aristokratijos įteisinamas ideologijas iš vienos generacijos į kitą, vis dėlto reikėjo jas perduoti per miegamojo kambario lovą. Galima prisiminti, kaip 1533 metais, tęsdamas savo jėgos tikslus ir norėdamas sujungti Prancūzijos bei Florencijos jėgas, karalius Henrikas privertė savo sūnų vesti florentietę; šias jungtuves taip pat labai palaikė šventasis tėvas Klemensas VII, kuriam irgi rūpėjo pratęsti savo jėgos įtaką. Kada po vestuvių jaunikliai nuėjo į lovą, Henrikas įslinko iš paskos ir paragino savo nerangų sūnų: „Pirmyn, sūnau, būk kietas ir išpildyk savo pareigas"*(15)* Atlėkė ir šventasis tėvas patikrinti, kaip sekasi pratęsti jėgą per jo visą gyvenimą paneigtą kūnišką plotmę. Kaip Brenton teigia, nepaisant visų moralių, jėga eina per miegamuosius, žemiau juostos. Jo nagrinėjime pasirodo, kad ir krikščioniška mitologija tęsėsi tokioje pat plotmėje, kada kunigai ir vienuoliai, prikalbėję karalių meilužes, plėtė savo ideologijas per tų meilužių lovas. Valdovai visuomet teigė, kad jie buvo netyčia sugundyti ir apkerėti.

Čia ir pasirodo ciniška jėga, kuri nesugriauna valdovų ir jų valios sudarytų ideologinių bei mitologinių įteisinimų, bet parodo, kad jos valdovai negali paslėpti ir kad be jos valdovai negali apsieiti. Ji pasirodo visur ir nepriklauso jokiai moralei bei valstybei. Dar prisimintinas vienas įvykis:

prancūzų partizanų kovose prieš vokiečių okupantus moterys buvo baudžiamos už vaikščiojimą su vokiečių kareiviais. Viena iš jų buvo sugauta ir apkaltinta savo *neprancūzišku elgesiu.* Jos atsakymas buvo gan paprastas: *Mon ceur est français, et mon cul est international.* Pastaroji turi ciniška galią paneigti visus rangus ir moralines ideologijas. Ji yra tikra demokratė, ir jos pažiūromis nėra skirtumo, kur tektų pritūpti: po krūmu, ar po valdovo statula, ar šalia metropolinių paminklų. Galva, pripratusi pataikauti valdovų ideologijoms, gal ir norėtų klausti, kas būtų politiškai tinkamiau, bet užpakalis aiškiai teigtų, kad jam tokie dalykai išvis nereikšmingi, ir jei tik nenori vaikščioti suspaustais keliais, atlik kas reikia kuo greičiausiai.

Toks cinizmas ir jo jėga yra labai artimi nemetafiziškai tikrovei. Kaip Oscar Wilde teigė: nesu cinikas, bet realistas, bet gal jie išvis nesiskiria. Aišku, cinizmas krypsta daugiau į nuogą tikrovę ir turi net savo skirtingą spausdinimo ir savo sampratos skleidimo būdą. Jis aplaisto valdovų paminklus ir tuo viešai paskelbia, ką galvoja apie jų ideologijas, morales ir šūkius. Kaip Diogenas, kuris ne tik dienos metu ieškojo su žiburiu teisingo žmogaus, bet taip pat nemėgo nešioti drabužių ir „spausdino" savo nuomonę, atlikdamas svarbiausius reikalus viešose vietose. Yra gandas, kad Platonui paskelbus aukščiausios gėrio idėjos suradimą, Diogenas atėjo apsidengęs tik sava oda, atliko savo reikalus ir tuo pareiškė, ką jis galvoja apie tobuliausią gėrį. Šiais laikais tai nėra daroma, nes kapitalizmas bei komunizmas esą civilizuoti. Bet vis iškyla klausimas, kodėl susirinkę šlifuotose raštinėse, apsirengę trijų dalių kostiumais, išsikvėpinę ponai pasodina tik beveik vien oda aprengtą jaunuolę reklamuoti ūkiams traktorius. Ar ir čia visa eina ciniškai per plotmę žemiau juosmens? Nors čia nepasirodo gryna sąmonės moralė, bet sąmonė su oda, dantimis ir nagais, vis dėlto ji truputį kultūringesnė, nes turi užtenkamo kilnumo būti nusiskutusi. Sąmonė plaukuota oda nesanti civilizuota. Taigi ir

reklamos esančios švaresnės — su šviesiai nuskusta, ružava oda.

Galima teigti, kad iš esmės ciniškumas sudaro sugrįžimą, nors ir dalinį, į valios paneigtą gamtinę ontologiją, be kurios nei valdovai, nei pavaldiniai negali apsieiti. Užteršta gamta prabyla savo tylia ir ciniška kalba: kaip tu benorėtum paslėpti nešvarumus, pastarieji gali tave užtroškinti. Mirštą miškai nėra begaliniai, ir moderniam valios klajokliui pristigs vietos ieškoti kur nors kitur medžiagų savo jėgos stiprinimui, ypač palikus savo aplinką išeikvotą ir užterštą. Nors žmogus pasidarė valdovu, nors įgavo jam jau nesuprantamą ir nesuvaldomą jėgą, vis dėlto jo beribė valia turi ribas, jei ne savyje, tai ją išlaikančioje aplinkoje. Svarus filosofijos tikslas turėtų pasirodyti ne argumentuose apie materializmą bei idealizmą, bet apie konkrečią, kūnišką ir neišvengiamą gamtą. Galima spėti, kad galvojantis pasaulis būtų labai nustebintas, jeigu staiga pasirodytų veikalas pavadintas *Gamtos filosofija*. Ta filosofija buvo priversta kalbėti kūniška, materialistinių bei idealistinių verčių užslopinta kalba, laikoma per žema. Bet nepaisant ideologizavimų, ši kalba turi konkretų ir neišvengiamą universalumą, didesnį reikalingumą už visus filosofų bei mokslininkų ir teologų sukurtus reikalingumus. Norint nenorint, gamta pradeda prasiskverbti ir prabilti tylia „filosofija" pro valios užburtą jėgos ratą: jei norite būti, turite vėl pradėti sutapti su manim.

Tokie yra ciniški atsakymai į valios jėgą ir jos sukurtus įstatymus bei ontologijas.

BIBLIOGRAFIJA

1 Plato, *The Republic,* I, B. Jowett vert. (London: Encyclopedia Britannica, Inc. 1952), p. 305.
2 Fink, E., *Nietzsches Philosophie* (Stuttgart: Kohlhammer, 1960).
3 Zimmer, H., *Philosophies of India* (New York: Pantheon Books, 1961), p. 80.
4 Ibid., p. 124-5.
5 Sun Tzu, *The Art Of War*, S. Griffith vert. (Oxford: Oxford University Press, 1963).
6 Nietzsche, F., *Werke in Drei Baenden,* II (Muenchen: Carl Hans Verlag, 1956), p. 761ff.
7 Levy, B-H., *L'ideologie française* (Paris: Grasset, 1981), p. 125.
8 Jonas, H., *Das Prinzip Verantwortung* (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1984).
9 Luhmann, N., „Gesellschaftliche Bedingungen und Folgeprobleme des naturwissenschaftlichen Fortschritts", in *Fortschritt ohne Mass,* Loew, H., ed. (Muenchen: Piper Verlag, 1979), pp. 113-132.
10 Foucault, M., *Discipline and Punish,* A. Sheridan vert. (New York: Vintage Books, 1979), p. 32f.
11 Soloterdijk, P., *Kritik der Cynischen Vernunft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983).
12 Fink, E., *Traktat ueber die Gewalt des Menschen* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1974).
13 Foucault, M., *Discipline and Punish*, op. cit.
14 Sloterdijk, P., *Kritik der Cynischen Vernunft,* op. cit., p. 64ff.
15 Brenton, G., *Geschichte(n) aber macht Madamen* (Bern: Scherz, 1970), p. 76.

IŠ MŪSŲ TEATRO PRAEITIES

III. NUO ŽILINSKO — Į „ŽILINSKIUKUS"

JURGIS BLEKAITIS

1. Apžvalgos ribos

Lietuvos teatro istorijoje iki šiol nepakankamai objektyviai ir pilnai nušviesta Andriaus Olekos-Žilinsko era: jo spektakliai, staigiu žygiu iškėlę dramos teatrą į menines aukštumas; jo atneštas gilesnis tiek vaidmens, tiek ištiso spektaklio ruošimo metodas; tuo metodu parengtoji ištisa karta, pratęsusi toli ateitin Žilinsko įtaką savo teatrine kūryba; tos kartos Žilinskui labiausiai gimininga atstovas Algirdas Jakševičius, nes jis taip pat siekė sceniniame žaizdre sulydyti svarią humanistinę idėją su raiškia, teatrališka forma, bet siekė toliau — rasti savo tautai, jos psichologijai būdingą išraišką. Ankstyva mirtis neleido jam įvykdyti šią svarbią misiją, bet jos siekimas aktualus ir šiandien. Todėl atmintinas ir Algirdo Jakševičiaus tragiškai trumpas kūrybinis kelias: jo puikus „Marko milijonų" spektaklis, jo teorinė mintis, jo pedagoginė veikla universitete ir „Vaidilos" teatre su jaunimu.

Visa tai — šio rašinio rėmuose. Anapus jų lieka daugelis lietuvių teatro reiškinių, nesusietų su Žilinsko ir jo palikuonių era: Kauno teatras, atskilus nuo jo vilniškei grupei su žilinskininku Juknevičium priešaky; pradiniai Juozo Miltinio žingsniai Panevėžy; Šiaulių — Klaipėdos teatro veikla ir kitkas. Tai — kitos temos, kurių dalis, priešingai Žilinsko erai, jau gerai išgvildenta.

Mano uždavinys — priminimas: neužmirškim Balio Sruogos bendraminčių ir bendražygių — Andriaus Olekos-Žilinsko, Jaunųjų teatro, Algirdo Jakševičiaus!

2. Po „Šarūno"

Apie tolimus spektaklius, kadaise gyvus ir spindėjusius savo kūrėjų dvasia, o dabar jau daugiau nei prieš pusę amžiaus užgesusius, kalbėti sunku. Niekam neatėjo į galvą juos nufilmuoti, garsinės vaizdajuostės dar nebuvo išrastos. Beliko recenzijos ir aprašymai, kurių tik dalis man prieinama, nekokios nuotraukos senuose žurnaluose, šį tą pasakančios apie scenovaizdį ir kostiumus, bet nieko — apie vaidybą ar režisūrą. Teisingai ragino Balys Sruoga — užfiksuoti spektaklius bent išsamiais faktiškais aprašymais ir pats paliko du stambius rašinius, iš kurių galima geriau spręsti apie Žilinsko statytus Krėvės „Šarūną" ir Dickenso „Varpus". Be jo, kiek žinau, niekas kitas panašaus darbo tada nesiėmė. Ir nelabai buvo kam. Tad tenka vadovautis gana paviršutiniškomis recenzijomis, dažnai dar — šališkomis, polemiškomis, na, ir savo bei kitų asmenų prisiminimais. O tai irgi nepatikima medžiaga, ji keičiasi drauge su mumis, atmintis kaprizingai atsijoja įspūdžius, pasilaikydama tik detales. Kalbi su dalyviais aktoriais — jie dažniausiai prisimena save, savo vaidmenį, savijautą, problemas, retai — bendrą spektaklio pobūdį ir vaizdą. Todėl gerai žinau labai ribotą savo pasakojimo vertę — visų tų atminimų, įspūdžių, kitų žmonių nuomonių kratinio. Ir vis dėlto, kada tiek daug tylos gaubia šią svarbią Lietuvos teatro epochą, ir šie trupiniai gali būti prasmingi. Gal jie bent paskatins kitus prašnekti, papildyti, pasiginčyti su manim, pasidalinti savo žiniomis ir atminimais. Juk dar yra gyvų liudininkų, dalyvių ar stebėtojų! Negalima nutylėti žymiausiojo lietuvių scenos kūrėjo, kai apie mažiau reikšmingus yra parašytos išsamios monografijos.

Meninį perversmą Valstybės teatre Žilinskas įvykdė savo trimis pirmaisiais, didžiaisiais spektakliais: visų pirma — „Šarūnu", o po jo — „Varpais" ir Žulavskio „Sabbatai Cevi". Pastarieji du darbai, sprendžiant iš visų šaltinių, buvo ne mažiau meniški, gal net visuotinesni savo idėjų gilumu, negu herojinė legenda; ypač „Varpai" jaudino savo šviesiu humaniškumu. Bet „Šarūnas" buvo savas, ir jis žymiai labiau pagavo mūsų visuomenę, negu bet kurie kiti Žilinsko ar kitų spektakliai Valstybės teatre. Tik kiek vėliau Žilinsko pastatyta su jaunimu „Dėdės Tomo lūšnelė", jo ketvirtasis meninis šedevras, susilaukė didžiausio pasisekimo plačiuose Kauno ir provincijos visuomenės sluoksniuose.

Pirmieji trys Žilinsko meniniai laimėjimai buvo įvykdyti Valstybės Teatre per maždaug pusantrų metų. Apie „Šarūną" (1929/XII/17) esame kalbėję plačiau. Sekė „Varpai (1930/IV/11) or „Sabbatai Cevi" (1931/II/11). Jei Žilinskas būtų tik režisavęs, galima būtų tarti, kad darbų mažoka. Kitaip atrodys, jei prisiminsim, kad netrukus po „Šarūno" Švietimo ministerija ant Žilinsko pečių uždėjo ne vien dramos, bet ir viso teatro — operos, baleto, orkestro, administracijos reikalų naštą. Tai paaiškina ir didėjančius tarpus tarp premjerų, ir stoką naujų Žilinsko režisūros veikalų.

Šiuose spektakliuose Oleka-Žilinskas dar pilnai remiasi patyrusiais teatro aktoriais, nors jau nuo „Šarūno" įtraukia mažiems uždaviniams ir vaidybos mokyklos auklėtinius. Veteranus jis gerokai papurto, apvalo juos nuo įsisenėjusių įgūdžių, tapusių „štampais", pakelia vaidybos kultūrą, pagerina skonį, o svarbiausia — iš naujo išmoko eiti prie vaidmens kūrybiškai, atsinaujinti ir iš vidaus, ir išorinėmis priemonėmis. Talentingieji aktoriai, kuriems anksčiau tokių reikalavimų nieks nestatė, gerokai paūgėja, pasireiškia sau patiems netikėtomis spalvomis.

Išsamų, autoritetingai profesorišką „Varpų" — veikalo ir spektaklio — aprašymą, tiksliau analizę, davė Balys Sruoga

per du *Vairo* žurnalo numerius. Pradžioje apibūdinama praėjusio šimtmečio Anglijos socialinė struktūra ir paties Dickenso varganos vaikystės patirtis, dėl kurios rašytojas visada likęs skurdžiųjų ir skriaudžiamųjų užtarėjas. Tačiau „Varpų" spektaklyje socialinės nelygybės padėtis tėra fonas: Žilinskui rūpi moralinė problema, nepriklausanti nuo laiko ir vietos sąlygų. Žmoniškumo, moralinės atsakomybės idėją įkūnija pagrindinis „Varpų" veikėjas Toby Vek, turtingas tik savo sielos jautrumu.

„Varpų" vaidybos pobūdį Sruoga vadina kūrybiniu realizmu, kuris nieko bendra neturi su natūralizmu, nes spektaklyje nėra imitacijos, o yra gyvenimo kūrimas. Viskas pagrindžiama iš veikėjų vidaus, jų pergyvenimai yra tikri ir pilni, o aktorių uždavinys — suteikti tiems pergyvenimams regimą sceninį vaizdą. Centrinė spektaklio scena yra Toby Veko sapnas, kuriame jis miršta ir mato grėsmingą ateitį. Sunki vaizdinė statytojo problema — sulieti tikrovę su sapnu. Žilinskas tai išsprendė, niveliuodamas buitį, ištrindamas ribas tarp realybės ir fantazijos, paversdamas jas nedaloma visuma. Perėjimus iš tikrovės į sapną žiūrovui signalizuoja varpų gaudimas, muzika, trumpas šviesos pritemdymas.

Kaip Sruoga pažymi, aktorių judesiai, mostai yra labai įvairūs — jie išplaukia iš charakterio ypatybių. Sruoga aukštai vertina daugumo aktorių vaidybą, ypač — dar Vaičkaus veterano Juozo Stanulio šiltą, nuoširdų herojaus Veko vaizdą. Taipgi vykęs buvo Dobužinskio scenos konstruktyvumas ir klasiškas paprastumas; Gruodžio sukurta muzika parėmė vaidybos ekspresyvumą. Finalinė scena buvo visų dalyvių šokis — džigas, kurį meistriškai sukomponavo baletmeisteris Kėkštas ir kuriame kaip tiktai labiausiai išryškėjo judesių įvairumas bei turtingumas. Anot Sruogos, ši „scena — ne tik visuotinis dvasios pakilimas, bet ir charakterių vaizdavimo vainikas". Sruogos išvada: „ „Varpų" inscenizavimas — didis režisieriaus Andriaus Olekos-

Žilinsko nuopelnas. Tai gyvas įrodymas, kad mūsų dramos teatras yra jau labai aukštai pakilęs, jis jau gali duoti aukščiausios vertės, išlaikytų, meniškai vieningų spektaklių". (Beje, Sruoga tuo nesipuikuoja, bet kiti šaltiniai nurodo, jog jis padėjęs Dickenso kūrinį inscenizuoti.)

Tikrovės ir fantastikos junginį pailiustruoja Henriko Kačinsko vaidmuo „Varpuose". Veko slogutyje jis yra daktaras, o iš tikrųjų — jo mirties laukianti giltinė: bedantė žmogysta kreidiniu veidu, juodai aprengta, su ąukšta skrybėle. Ji sėdi šalia Veko namų ant statinės ir nukarusios rankos krumpliais barbena kažkokį taktą. Iki alkūnės apnuoginta ranka atrodo kaip kaulas. Vienu tarpu žmogysta pakelia akis į viršutinį namų langą, paliauja barbenus — vadinas, baigta — Veko širdis nebeplaka. Baigus savo darbą, giltinė nulipa nuo statinės ir išeina.

Gal tokia, bemaž mistiška simbolika žiūrovams buvo nesuprantama? Spektaklis pasisekimo neturėjo, nors jį gyrė ne vien Sruoga. Štai *Židinio* žurnale (1930 m., nr. 1) trumpoj recenzijoj įvertinamas idėjinis svarumas ir meninė pastatymo vertė, jo kreipimasis į sąžinę, bet nurodoma, jog fragmentiška inscenizacija negali atstoti dramos. Recenzijėlė baigiama tokiais žodžiais: „A. Olekos-Žilinsko pastatymas buvo mums naujas ir įdomus. Vietoj dekoracijų M. Dobužinskio sukombinuoti juodo aksomo uždangalai vertė visą žiūrovų dėmesį koncentruoti į aktorius, kurie „Varpuose" iš tiesų pasiekė tikrų laimėjimų. Ir idealizuojamosios, ir šaržuojamosios rolės režisūros buvo puikiai nustatytos, suderintos, stilizuotos ir lygiai puikiai įgyvendintos".

Deja, tik panašia *Židinio* (1931 m., nr. 2) apžvalgos recenzijėle galiu pasiremti, kalbėdamas apie trečią žymųjį Žilinsko pastatymą Valstybės teatre — Žulavskio „Sabbatai Cevi", nors prisimenu, kad vertinimai buvo palankūs. Tad štai ką bylojo asmuo, pasirašęs Em:

„Sabbatai Cevi" (Mesijo galas), V. Žulavskio 4 veiksmų dramos premjera Valstybės Teatre vasario 11 dieną praėjo su

dideliu pasisekimu. (. . .) Sabbatai Cevi — tariamasai žydų Mesijas, pasigarsinęs 18 šimtmety Turkijoj, sugebėjo sužadinti žyduose daug vilčių, kurios, žinoma, nuėjo niekais, kaip ir pats „Mesijas". Žulavskis iš šios užuominos sukūrė turtingą dramos veikalą, kuriame randame apsčiai individo ir masių psichologijos, vietos ir laiko kolorito, idėjinės prasmės". Kaip toliau Em. pasakoja, asketas, idealistas Sabbatai tikisi priversti Dievą priimti jį savo Sūnumi. Jis ryžtasi iškentėti žiaurų turkų sultono bandymą, tačiau neišsilaiko savo aukštybėse ir nusideda savo pašaukimo idėjai, sugundytas savo žemiškai, realiai mąstančios žmonos. Praradęs pasitikėjimą savimi, net Dievu, jis prisipažįsta sultonui ir žydų miniai, kad jis nėra Mesijas. O kai įniršus minia nori jį čia pat nugalabyti, jis bailiai pagarbina Allachą ir taip pasiduoda sultono globai. Em. rašo: „Žilinsko režisūra parodė šį veikalą kuo geriausioj šviesoj. Masinės scenos buvo stačiai nepalyginamai puikios. Tokios disciplinos, erdvės užpildymo, šviesos efektų, spalvingumo, dinamikos, meniškai sudorotos tikrovės mūsų scenoje dar nebuvome matę. (. . .) Šitokio pastatymo nepakanka žiūrėti vieną kartą, nes tikrai gražūs dalykai nenustoja traukiamosios galios kartą pažinti, bet tą galią tik dar labiau sužadina".

Em. sako, kad pagrindiniai veikėjai Sabbatai-Kubertavičius, jo žmona — O. Kurmytė, sultonas H. Kačinskas, taip pat ir antraeiliai veikėjai, savo roles atliko „visai gerai". Giria jis ir Gruodžio sukurtą muziką chorui ir orkestrui.

Prisimenu skaitęs, kad Kačinskas stebinančiai tikrai vaidino jaunąjį sultoną kaip šizofreniką, kurio ūpas nuolat staigiai keisdavosi: čia jis džiūgavo, čia niršo, čia vėl kvatojo. . . Po daugelio metų paklausiau Kačinsko apie tai, ir jis sakė, jog jam buvo lemta tokio pobūdžio ligonį stebėti iš arti, to jis tačiau viešai neskelbė.

Vėlesnieji Žilinsko spektakliai Valstybės teatre nebeprilygo šiem trim didiesiem. Laiką ir energiją atėmė direktoriaus

pareigos, o nuotaiką bus numušusi pasipylusi jo direktoriavimo kritika spaudoj ir intrigos teatre.

3. Direktorius: žygdarbiai ir vilkduobės

Vincas Krėvė sakydavo studentams, kad viena iš aukštų vietų, į kurią žmogus ateina visų gerbiamas ir pasitikėjimo gaubiamas, o pasitraukia, visų plūstamas ir niekinamas, yra Valstybės teatro direktoriaus postas. Man rodos, žinau, ką jis turėjo minty.

Oleka-Žilinskas buvo paskirtas teatro direktorium netrukus po to, kai „Šarūno" spektakliu jis parodė ne vien menininko, bet ir puikaus organizatoriaus talentą. Rašytojui Jurgiui Savickiui perimant diplomatinį paskyrimą, valdžioje buvo nutarta, kad geresnio direktoriaus nei Žilinskas nėra ko ir norėti. Jam pavesta rūpintis ne vien drama, bet ir mūsų reprezentacijos pasididžiavimu — opera, ir baletu, orkestru ir visais gausiais repertuaro sudarymo ir finansavimo, samdymo ir atleidimo, ir šimtais kitų reikalų. Didžiulį pasitikėjimą Žilinskas priėmė su entuziazmu, nenujausdamas, kad toji geriausiais norais jam skirta dovana taps jo Trojos arkliu, nustelbiančiu menininką.

Biurokratu paverstas, Žilinskas ir čia liko kūrėju. Ne veltui daug pasaulio teatrų matęs ir savo scenovaizdžiais puošęs Dobužinskis rašė, kad per keletą metų Žilinskas pakėlęs Lietuvos teatrą į geriausių Europos scenų lygį.

Jis buvo pilnas didelių užmojų, žvelgiąs į ateitį organizatorius. Jam rūpėjo, kad visos trys teatro šakos taptų prieinamos ne vien Kauno miestiečiams, bet juo platesniems žiūrovų sluoksniams. Aptarnauti šiaurinei Lietuvai jis įsteigė dramos teatro skyrių Šiauliuose, pasiuntė ten būrį ir patyrusių, ir jaunų aktorių; režisieriais dirbo Stanulis, Tvirbutas ir dažnai iš Kauno važinėjęs Dauguvietis. Žilinskas plėtė ryšius su kaimyninių šalių teatrais, organizavo abipuses gastroles pirmiausia su latviais ir estais. Jis nepaprastai pakėlė muzikos vaidmenį mūsų jaunoje kultūroje, kvietė

žymius instrumentalistus, dainininkus, orkestro dirigentus. Organizavo koncertus bei spektaklius įvairioms organizacijoms, kariams, moksleiviams. „Aušros" gimnazistai matėme „Šarūną", girdėjome „Faustą", ir tikriausiai nebuvau vienintelis, kuris pirmą kartą buvau sujaudintas „gyvo" simfoninio koncerto, kompozitoriui Šimkui įžangos žodžiu paaiškinus mums simfonijos struktūrą.

Stengdamasis operos žanrą priartinti plačiai publikai, Žilinskas lengvino jos repertuarą, pats surežisuodamas keletą operečių. Puristai tuo piktinosi, bet murmėjimas nutilo, kai „Čigonų barone" sutiko dainuoti pats nepalyginamasai Kipras Petrauskas. Žilinskui vadovaujant, pastatytos pirmosios lietuviškos operos — Karnavičiaus „Gražina", vėliau to pat kompozitoriaus „Radvila Perkūnas" pagal Balio Sruogos kūrinį. Žilinsko ir Dobužinskio bendras darbas davė puikų „Pikų damos" pastatymą.

Baletui pakelti nuo vien pagalbinio operose vaidmens Žilinskas išsikvietė iš Prancūzijos tris žymius šokėjus, ir jų pastangomis per keletą metų Lietuvos baletas užaugo iki tokio lygio, jog galėjo su pasisekimu gastroliuoti Londone ir Monte Carlo.

Pačiais pirmaisiais vadovavimo metais Žilinskas pravedė kapitalinį Kauno teatro remontą: pristatė erdvų foję, dirbtuvę dekoracijoms. Kitą pavasarį teatro darbui gerokai pakenkė ištikęs gaisras, sunaikinęs dekoracijų ir kostiumų sandėlį. Gautąją apdraudą teko panaudoti patalpoms atstatyti ir būriui dailininkų bei kitų specialistų apmokėti, kurie skubiai atkūrė ar naujai sukūrė dekoracijas bei kostiumus.

Viena pagrindinių problemų Žilinskas laikė savos dramaturgijos stoką. Jis sudarė rimtą repertuaro komisiją (Vincas Krėvė, Balys Sruoga, Vincas Mykolaitis-Putinas, Liudas Gira ir Petras Vaičiūnas). Ji paskatino rašytojus kurti teatrui, ir, kaip liudija savo knygoje V. Maknys, buvo gauta apie pusšimtį veikalų, bet didžiuma jų buvo silpni. Vistik

Žilinskui vadovaujant buvo pastatyta 18 naujų savų veikalų, kurių dauguma pasisekimo neturėjo. Pats Žilinskas, apsikrovęs direktoriaus darbais bei vadovaudamas savo studijai, neturėjo laiko ieškoti naujų veikalų ir didele dalimi tenkinosi iš Maskvos teatro pažįstamu repertuaru. Už tai susilaukė priekaištų, kad esą mėgdžiojami Suleržickio ir Vachtangovo pastatymai. Tikriausia, buvo bendro stilistinio panašumo su MDT II-ojo pastatymais, kuriais šis teatras buvo kiek atitolęs nuo Stanislavskio MDT I-mojo realizmo aštresnės teatrinės formos link, drauge išlaikydamas vidinę, emocinę tiesą. Tačiau Žilinskas pademonstravo savo lietuviškojo repertuaro veikalais, — „Šarūnu", o su jaunimu — „Milžino paunksme", — tokį originalų, didelį talentą, jog drąsiai galima tvirtinti, kad jam nebuvo nei noro, nei reikalo ką nors mėgdžioti.

Kiti priekaištai buvo sunkesni. Savo didelio užmojo pastatymais ir ypač — brangiai kainuojančių svetimų pažibų kvietimais gastroliuoti arba ir dirbti Lietuvoje, jis buvęs pernelyg išlaidus, kai Lietuvą vis sunkiau ėmė slėgti tarptautinė ekonominė krizė. Tačiau gal aštriausias priekaištas buvo r u s ų dvasios, o su ja ir „bolševikiškų tendencijų", teatre įsigalėjimas. Kažkodėl nenorėta įvertinti to neginčijamo fakto, kad visi atkviestieji buvo savanoriškai atsitolinę nuo Maskvos: baleto trijulė — šokėjai Nemčinova, Obuchovas, choreografas Zverevas — buvo atvykę iš Paryžiaus, o ne Maskvos; pats Žilinskas ir jo atkviestasis Mykolas Čechovas buvo savo noru pasitraukę iš Maskvos, nes jų idealistinei pasaulėžiūrai bolševizmas buvo svetimas. Prie šių rusų kultūros asmenų galima priskirti ir bajoriškos lietuvių kilmės dailininką Mstislavą Dobužinskį, ankstyvąjį Čiurlionio globėją, Valstybės teatrui įpavidalinusį 30 pastatymų ir reikšmingai prisidėjusį prie ištisos lietuvių teatro dailininkų kartos meninio subrandinimo. Visi šie kūrėjai davė didelį teigiamą įnašą Lietuvos kultūriniam gyvenimui, nors ir nepaneigiama, kad jie (kaip ir profesoriai Karsavinas,

Sezemanas, Vorobjovas) atstovavo didžiai humanistinei rusų kultūros tradicijai, kuri buvo aštriai priešinga proletarinei.

Oleka-Žilinskas save laikė lietuviu patriotu, kaip liudija jo 1926 metų laiškas Sruogai, jo pasilaikymas Maskvoje Lietuvos pilietybės, jo pareiškimai apie reikalą ugdyti teatre tautiškas formas, jo „Šarūnas". (Šia prasme — lietuviškųjų išraiškos formų teatre ieškotoju — norėjo tapti jo artimiausias mokinys ir tęsėjas Algirdas Jakševičius.) Tačiau eiti į kompromisus su savo menine sąžine, pataikauti ėmusiam tada Lietuvoje šungrybiškai augti pigiam šovinizmui, Žilinskas nepanoro. Jis kvietė rusus menininkus, nes tik juos artimai pažino.

Susidūręs su režisūros problema (Glinskis mažai berežisavo, keliems spektakliams pakviestas Sutkus, Dauguvietis daug laiko skyrė Šiauliams), Žilinskas pabandė ieškoti režisūros gabumų veteranų tarpe. Tačiau tos pastangos žymesnių rezultatų nedavė, o pats Žilinskas terado laiko sulipdyti švedų dramaturgo Bergerio psichologinės dramos „Tvanas" pastatymą, reikšmingą gal tik tuo, kad jame su mūsų aktoriais kaip gastrolierius pasirodė ir vienas žymiausių to laikotarpio aktorių Mykolas Čechovas (beje, rašytojo giminaitis). Šiaip vidutiniška pjesė, kukliai įforminta, neteikė plataus užmojo Žilinsko talentui progos įdomiai pasireikšti. Ir mūsų aktorių vaidyba tame veikale atrodė neišbaigta, neišplėtota, neatspindinti situacijos dramatizmo (būriui žmonių dėl tvano izoliuotame pastate gresia mirties pavojus). Gal jie visi todėl atrodė tik pusiau gyvi, kad Čechovo vaidyba buvo kupina magnetiškos energijos — raiški nuo pat Frezerio nervingo įbėgimo patalpon, prie staliuko prisėdimo — tokio įtempto, lyg būtų pasiruošimas šuoliui. Man ypač įstrigo atmintin pantomiminė scena: priešas ištiesia Frezeriui susitaikymo ranką, ir ji pakimba ore. Frezeris pribėga ją paimti, kaip įgeltas atšoka, vėl artėja. Jo vidinė kova su savim pilna emocinės, prieštaringos pakrovos. Ir ji atlikta virtuozišku tikslumu, griežtai surastu ir nustatytu piešiniu.

Scena atrodė sukrečiančiai tikra! Mažesniam aktoriui ji neišeitų, gal atrodytų juokinga. Po „Tvano" (premjera 1931/XII/11) ištisais sekančiais metais Žilinskas nepastatė jokio dramos spektaklio, atsidėjęs kitiems reikalams bei studijai. Talkon jis pasikvietė Čechovą — vesti su aktoriais, tiek jaunaisiais, tiek ir veteranais — vaidybos meistriškumo kursą ir pastatyti kelis spektaklius. Kas galėtų būti nuosekliau, siekiant toliau kelti meninį teatro lygį, kaip pakviest režisuoti buvusį MDT II-ojo vadovą ir pasidalinti savo meistriškos vaidybos paslaptimis artistą, kurį ne vienas specialistų laikė genialiu?

Bet Žilinskas, matyt, negirdėjo ar nenorėjo girdėti to tarsi požeminio gausmo, pranašaujančio žemės drebėjimą, to pirma prislopinto, paskum vis garsesnio niurzgimo, nepasitenkinimo jo valdymu, jo išlaidumu, jo rusų propagavimu. Tarpe jo nušalintųjų nuo „sosto", tarpe jo neįvertintųjų aktorių bei dramaturgų, ėmė skleistis teatriškos „pikto gėlės" — intrigos, paskalos, skundai. Neigiamos nuotaikos persimetė į visuomenę, vis pikčiau ėmė reikštis spaudoje.

Tikslas buvo, žinoma, kilnus: lietuviškumo gynimas! Kaip ironiškai viename straipsny pažymėjo Balys Sruoga, didžiausias lietuviškumo teatre gynėjas buvo Juzefas Herbaczewski, vėliau išdūmęs savo Lenkijon. Jo galvoje Oleka-Žilinskas buvęs, kaip ta viduramžinė adatos galvutė, pilna velnių — sektantas, nihilistas, masonas, bolševikas, voldemarininkas, jėzuitas... (Herbačiauskas buvo rašytojas, universiteto profesorius ir mistikas, o gal tiksliau — mistifikatorius.)

Šiaip ar taip: ar tik nebuvo Čechovo — dar vieno r u s o ! — paskyrimas svarbiam darbui lemiamasis signalas sukilimui? Kovon stojo trys rimtieji žurnalai: *Naujoji romuva, Židinys* ir *Vairas*. Kovos priemonės buvo nepamėgdžiojamai vaizdžios: jas būtina pacituoti. Kitoj barikados pusėj stovėjo Sruoga ir džiaugėsi, kad jaunimas galės pasisemti iš Čechovo lobyno, o Čechovas meniškais pastaty-

mais galės pavaduoti patį Žilinską kaip režisierių. Deja, išėjo kitaip.

4. Dramblys teatre

Mykolas Čechovas rimtai ir atsakingai ėmėsi savo uždavinio: jis atliko su aktoriais apie 50 lekcijų su pratimais, dėstydamas savitą aktoriaus meno teoriją. Jis skatino paaukštintą aktoriaus intensyvumą ir intuityvumą, ypač didelį dėmesį skyrė kompozicijos ir ritmo pajautimui. Tatai aktorius turįs ugdyti savy, jausti kūno harmoniją erdvėje, ritmo mokytis iš gamtos.

Žilinsko lūkesčiai, kad Čechovo pamokos padės pakelti vyresniųjų aktorių meistriškumą, buvo apvilti: veteranai jautėsi jokio tolimesnio meistriškumo nereikalingi, pasirinkdami patogų ilsėjimąsi ant laurų, naujai laimėtų Žilinsko spektakliuose. Iš vyresniųjų tik Henrikas Kačinskas uoliai lankė užsiėmimus ir vedė užrašus. Vėliau iš jo pasakojimų susidariau įspūdį, kad Čechovas buvęs paveiktas kažkokios pusiau mistiškos, gal orientališkos filosofijos. Jis kalbėjęs apie žmogaus po širdimi turimą energijos židinį — centrą, iš kurio jis galįs tą energiją siųsti iš savęs aplinkon, į partnerius. Tam buvę ir specialūs tokios emanacijos siuntimo kitam pratimai. . .

Žilinsko jaunimas uoliai lankė pratimus. Tačiau taipgi užrašus vedęs Algirdas Jakševičius pažymėjo konkretesnes mintis. Jis užsirašė: Pagrindinis aktoriaus talento bruožas yra transformacija: gebėjimas savo kūno priemonėmis piešti vaizdą, savo asmenybę paliekant nuošaliai. Talentingas artistas scenoje visada leidžia veikti sukurtajam vaizdui. Tik prastesnis aktorius pats vaidina jausmus, kuriuos turėtų išreikšti vaizdas. Antras talento požymis: vaizdo pergyvenimus išreiškiančių priemonių tikslumas, įtikinamumas, įvairumas ir grožis. Tikslumas reiškia, kad kiekvienu momentu aktorius turi žinoti, ką daryti. Dvasia ir kūnas turi išmokti minute iš anksto žinoti, kas po to seks. Išlavinus intuityvumą,

pasiekiamas didelis miklumas, kurio reikia aktoriaus judesiams. Kitaip jo judesiai esą neįtikinami, net apgailėtini.

Jakševičius pasirinko užsirašyti tai, kas jo prigimčiai buvo artima. Kaip aktorius, jis visada net ir mažiausiuose vaidmenyse rėmėsi ryškiai sukurtu vaizdu ir niekad neišėjo scenon tik pačiu savimi. Jis taipgi turėjo išvystęs tą Čechovo minimąjį miklumą.

Meistriškumo pamokos aktoriams — ir nelengvai įveikiamos pamokos — buvo ir Čechovo spektakliai. Nuo seno „Hamletas" yra kiekvienam teatrui jo meninio brandumo išbandymas, o Hamleto vaidmuo — kiekvieno didelio aktoriaus svajonė ir vainikas. Lietuvos teatre pirmasis ryžosi statyti „Hamletą" Čechovas, kuris Maskvoje pats buvo vaidinęs pagrindinį vaidmenį, o Kaune jį pavedė Olekai-Žilinskui. Premjera įvyko 1932 m. spalio 11 dieną. Solovjova-Žilinskienė vaidino Karalienę, išmokusi tekstą lietuvių kalba. Ofelija buvo Rymaitė. Įspūdingas, sąžinės graužiamas Karalius — Dauguvietis. Scenovaizdį bei kostiumus sukūrė Dobužinskis, muziką — Gruodis. Sruoga pavadino spektaklį „viršūne", Žilinskas — Hamletas buvęs poetiškai pakilus, kaip ir visas vaidinimas.

Iš viso gausaus klasikinio mūsų teatro repertuaro ir mano atminty „Hamletas" liko nepalyginamoje aukštumoje, kaip tradiciškai tauraus tono ir grožio spektaklis. Labiausiai įsirėžė atmintin pats Hamletas — įsikūnijęs riteriškas kilnumas, jo žodžių poetiškas skambumas, paprastumas, be dirbtinio patoso, jo susimąstyme jaučiama suvaldyta emocija. Žymiai vėliau tą patį stilių mačiau Laurence Olivier kino filme, kuriame didysis anglų aktorius savo tonu man gyvai priminė Žilinską. Daugelis detalių išdilo iš atminties, bet išliko gražus ir gilaus pergyvenimo įspūdis. Tai buvo pakilus tragizmas. Jis dvasios nežlugdė, bet ją kažkaip skaidrino. Tikrai, tai buvo pasaulinė mūsų teatro meninė viršūnė šalia tokios pat nuostabios lietuviškosios „Šarūno" viršūnės!

Po „Hamleto Čechovas pastatė kitą Šekspyro veikalą, komediją „Dvyliktoji naktis" arba „Kaip jums patinka" (premjera 1933/III/14) ir Gogolio „Revizorių". Visi trys veikalai Čechovui buvo gerai pažįstami iš jo vadovauto MDT II-ojo repertuaro. Visuose ir jis pats buvo ten vaidinęs: Hamletą, Malvolio, Chlestakovą. (Įdomu, kad iš buvusių Čechovo vaidmenų Hamletą pasiėmė Oleka-Žilinskas, o daugumą kitų „paveldėjo" Kačinskas: „Tvane" Frezerį, Malvolio, Chlestakovą, vėliau — „Vilties" Kobių, o iš buvusių Žilinsko vaidmenų jis perėmė „Hamleto" Pirmąjį aktorių.)

Kadaise Maskvoje statant „Dvyliktąją naktį", Stanislavskis skatino aktorius būti lengvais, juokauti, žaisti, linksmai juoktis. Matyt, ir Čechovas, statydamas commedia dell'arte stiliumi, bandė iš mūsų aktorių išgauti tą laisvą, lengvą žaismingumą — tą itin nelietuvišką ypatybę! Tai jiems sunkiai sekėsi, ir, sakysim, Kačinskas pasakojo man baisiai vargęs ir net nusiminęs, kol prieš premjerą Čechovas jam vienam paskyrė šešių valandų repeticiją, po kurios pagaliau jo vaidmuo — Malvolio prasilaužė. Tuo tarpu Žilinskas Sir Toby vaidmeny laisviausiai nardė, kaip žuvis vandeny. Ne kartą vėliau esu įsitikinęs, kad lietuviai žymiai tikresni, vaidindami rimtą dramą, negu lakiai žaisdami. Tautinis charakteris — ar istorinės žemdirbių tautos sąlygos?

Čechovo „Revizoriaus" pastatymą atmenu kaip nepaprastai įdomų, išradingą ir tokios aštrios formos, kad dažnam aktoriui buvo sunku ją iš vidaus pateisinti. Šiandien man atrodo, kad spektaklio idėją Čechovas bus paėmęs iš pirmos scenos, kur provincinio Rusijos miestelio meras — „gorodničius" pasakoja savo suktybių bendrininkams baisų, pranašingą sapną. Tad Čechovas vaidinimą bus pavertęs tarsi paties Gogolio baisiu sapnu apie Rusiją, apie jos neišbrendamą provincialumą, ir ne normalūs žmonės užpildo sceną, o košmariški, groteskiški padarai, savo bukumu ir grėsmingi, ir juokingi. Į jų tarpą iš didmiesčio užklydęs, jaunas plevėsa

Chlestakovas pradžioj nusigąsta, bet pamatęs, kad tos pabaisos prieš jį dreba (palaiko valdžios siųstu revizorium), jis ima puikiai išnaudoti palankią situaciją. Vaidmeny man teko matyti Kačinską, ir jis buvo žavus, vietomis naivus niekadėjas, lengvas kaip pūkas kalba, judesiais — ir apytušte galva. Ypač vykusi buvo garsioji „melavimo scena", kurioje tariamasis revizorius, vyno ir moterų adoracijos skatinamas, vis didėja savo įtakingumu sostinėje, patį Puškiną tapšnoja per petį („Rašote? Na, rašykit, rašykit!"). Pats gyvenimas man lėmė panašų charakterį ir sceną dėkingai stebėti tikrovėje, kuri nuostabiai pamėgdžiojo Gogolio fantaziją! Man rodos, kad bent ši „Revizoriaus" scena buvo tikras režisūros ir vaidybos šedevras. Bet atsimenu ir kitų aktorių sunkumus. Vienam personažui, matyt, buvo pasiūlytas šokėjiškas perlėkimas per sceną, bet aktorius vargo, raitydamas kojomis kažkokius skersus kampus. Kiti bent kiek per tirštai šaržavo. Tačiau pro sėkmes ir pro nesėkmes vis dėlto buvo matomas labai įdomus, apmąstytas režisieriaus sumanymas. Tvirtinama, kad ir Mejerholdo aktoriams sunkiai sekėsi vykdyti jo genialias mizanscenas!

Balys Sruoga straipsnyje „Mūsų teatro raida", pagyręs „Hamletą", kaip „itin aukštą viršūnę mūsų teatro raidoje", toliau rašė: „Ką M. Čechovas davė mūsų aktoriams — pašalinis žiūrovas, ne specialistas negalėjo nė įvertinti, nė pastebėti, tuo tarpu patiems aktoriams dalyvavimas Čechovo vadovaujamuose studijiniuose darbuose buvo nelyginant naujo lobyno atradimas".

Toks pripažinto autoriteto žodis. O dabar — srautas kitokių tvirtų nuomonių, kurių galimybė, tikriausia, nesisapnavo nei Žilinsko, nei paties Čechovo košmaruose. Šios nuomonės buvo paveikios, ir jas pareiškė tokie *Naujosios romuvos, Židinio* ir *Vairo* specialistai kaip „Vamy", „Alkis", „J. Mastis", V. B. arba V. B-nas etc. Pradžiai — trumpas *Naujosios romuvos* (1933, nr. 41) redakcijos pareiškimas:

„Mes jau (. . .) rašėme, kad M. Čechovo kvietimas mūsų dramos režisierium nėra tikslus. (. . .) Čechovas mokys mūsų aktorius rusiškai. Išnyks iš teatro lietuviška dvasia (ir dabar jos maža). (. . .) Deja, mūsų nebuvo paklausyta ir mes turėjome nevykusius, bet brangiai kaštavusius ‚Hamleto', ‚Dvyliktos nakties' ir ‚Revizoriaus' pastatymus".

Kadangi „gyvo visuomenės balso" — atseit, *Naujosios romuvos* — nepaklausyta, spektakliai juk negalėjo pavykti! Ir tai įrodoma darniai, lyg susitarus. Pradžioje, po „Hamleto", kritika palyginti švelni. V. B-nas (*Židinys*, 1932, nr. 10) sako nesusižavėjęs: „. . . vietomis įvykiai užtemdo pačią idėją, kur daug švaistymosi po sceną, daug pozų ir režisūrinio „išmislo", bet maža tikrojo veiksmo ir dvasios. (. . .) „Hamleto" režisierius veikalo nepagilino, bet, išbraukdamas arti trečdalio Šekspyro tragedijos, apnuogino ne vien idėją, bet ir konstrukcijos griaučius (. . .) apkrovė smulkmenom (. . .) net nesuprantama darosi, kuo būdu susijo pastatyme giliai psichologiški ir filosofiški režisieriaus samprotavimai apie veikalo idėją su begalėmis išorinių priemonių, visai nesudvasintų (. . .), kuriomis, matyt, norėta ‚pagyvint' pastatymas".

Pagyręs Dobužinskio scenovaizdį ir su išlygom — Hamleto bei Karaliaus (Dauguviečio) vaidybą, V. B-nas neiškenčia nemetęs akmenėlio į Žilinsko daržą, neabejotinai žinodamas, kad Olekienė-Solovjova yra pripažinta žymi aktorė:

„Baigiant belieka pastebėti vieną tiesiog nesuprantamą dalyką: kuriam galui į „Hamleto" ansamblį buvo įvestas p a š a l i n i s a s m u o, ponia Solovjova, vaidinusi karalienės vaidmenį? Taip suvaidinti, kaip ji vaidina „Hamlete", galėtų bet kuri mūsų V. Dramos artistė".

A. Budrys (*Naujoji romuva*, 1932, nr. 43) paaiškina mums, kad jau seniai Šekspyras esąs „aplenkiamas", nes „mes nebepakenčiame sausos deklamacijos. Ši epocha — aktyvumo epocha". Kai kas „A. Budriui" atrodo neblogai,

bet kitur, sako jis mįslingai, „pasikartojimai, besiblaškantis skrupulas, sukeliąs numuštą ūpą, kuris ir ilgiau pasilieka". Recenzentui užkliūva, kad spektaklyje nužudytojo karaliaus dvasia pasirodo tik kaip sienoje pasirodęs veidas. Budrys energingai protestuoja: „Prie progos norisi išsitarti ir dėl dvasių. Pastatyme nebuvo matyti karaliaus Hamleto vėlės. Ar ji scenoje reikalinga, ar ne? Šekspyro ir daugumo žiūrėtojų nuomone, ta dvasia turėjo būti. Kartais susidaro įspūdis, kad vėlių pasaulis tėra tik smegenų funkcijos padaras. Teatras kuria naujos rūšies menišką tikrovę, ir jam nėra reikalo skaitytis su kai kurių medicinos fakultetų nusistatymais". Šiaip, recenzento nuomone — vaizdas neblogas. Aktoriai? Žilinskas „visu įsitempimu Hamletą laikė". Dėl Dauguviečio — karaliaus Klaudijaus recenzentas pažymi: „Ne be to, kad jame nebūtų išvidinės sielos". Kai kurie kiti „bandė artėti į tipus". Po ilgoka recenzija—redakcijos post scriptum, kuris kažkaip grasinančiai skamba: „Prie ‚Hamleto' dar grįšime. Red.".

Ir tikrai, grįžo — žurnale nr. 43 žiūrovo pastabų forma. Jos pavadintos „Hamleto butaforija Valstybės teatre" ir yra tokios chaotiškos, jog aiški tik tendencija — juo blogesnėj šviesoj parodyti „rekordinį" lėšų švaistymą blizgesiui, efektams, žaibams — atseit, visai butaforijai. Būtų galėjęs išeiti „iš mažiau negabių artistų" kuklus, net jaudinantis spektaklis, jei „nebūtų įsimaišęs garbės troškimas tų žmonių, kurie jaučiasi esą pašauktieji teatro kultūros saugotojai". Kiek suprantu, tie ambicijos graužiamieji nori lėtą kultūros augimo kelią pagreitinti: „Ir jie nori iš liaudies žmogaus kaip galint greičiau — mielu noru per penkias minutes — šmikšt ir gatava — padaryti su visomis Europos kultūros ir civilizacijos taisyklėmis sukurtą, perdaug praskiestą, viso pasaulio žmogų. Kantrybės, ponai!"

Pastabų autorius „inteligenciją" rašo kabutėse ir pažymi: „Iš jos negali daug ko gero išeiti". Skaitant šias inteligentiškas pastabas, tenka sutikti. Tiek apie Čechovo „Hamletą".

Kadangi Čechovas nepasidavė ir režisavo toliau, po „Dvyliktos nakties" kritikos sutartinė crescendo aštrėjo. „Vamy" (*Naujoji romuva*, 1933, nr. 14) prisipažįsta: „Buvau. Mačiau. Truputį žiovavau, trupučiuką paplojau. Stebėjaus: kokius tatai niekus galįs parašyti dargi genialus rašytojas!" Recenzento nuomone, režisierius pasirodė esąs stiprus, Ušinsko dekoracijos, kostiumai — puošnūs, vaidyba — darni, ryški. Tik jau tas niekadėjas Šekspyras! . . . „prikimšo berniškų išdaigų bei juokų — ir turime nevisai švankų farsą, o dar gana nuobodų, meno atžvilgiu dargi menkesnį už vidutinišką vokišką kinofarsą. . ."

„Vamy" — per atlaidus. Tad jo rašinį lydi nepasirašytas, vadinas — pačios redakcijos, bent triskart ilgesnis pamokslas apie meno paskirtį: „Teatras, kaipo kultūros įstaiga, kiekvienu savo pastatymu turi padėti visuomenei aiškinti istorines, moralines ir kitas problemas, o kaipo grynai meno — kūrybos šventovė, nuvesti žiūrovus į tas sritis, kurios priverčia nors laikinai pamiršti tas nesvietiškai šlykščias realybes, kurios virto juoda versme. Jeigu menas negali nors valandėlei žiūrovo sulaikyti nuo blogų minčių, tai jis nustoja buvęs menu. Kas gi yra menininkas? Negi tik mokovas žaisti dviprasmiškais išsireiškimais ir gestais. . ."

Toliau pastabose recenzentai mokomi „pasistengti objektyviau rašyti", nes, norint išauklėti publiką, reikia pirmiau pastebėti, pasak Krilovo pasakėčios, dramblį, o jau paskui visokias blusas. „Dramblys yra teatre, jis savo ilgu šnipu maišo ir užstoja saulę savo didumu. Papjaukite pirma dramblį, o paskui gaudykite iš visuomenės blusas".

Kas gi tas dramblys, jeigu ne nešvankių farsų statytojas Čechovas? O gal ir už jo nugaros stovįs direktorius Žilinskas? Po paskutinio Čechovo pastatymo, Gogolio „Revizoriaus", kritikų plunksnos virsta ilgais peiliais. *Dramblio pjovimas* vyksta ne juokais. Nė labiausiai nevykę vaidinimai niekad nebuvo kapojami su tokiu įniršiu, kaip šis Čechovo spektaklis. Smerkiama viskas: pats veikalas ir jo pasirinki-

mas, vaidyba ir režisūra, kliūva net ir Dobužinskiui. Štai, „Alkis" (*Vairas*, 1933, nr. 11):

„Visoje pastatymo struktūroje jaučiama tam tikra komunizmą skiepijanti tendencija. Tų pradų yra visuose Čechovo pastatymuose. (. . .) Čechovas atėmė dvasią kūryboje, paliko tik materiją ir patologišką nervingumą". Recenzentui „Revizorius" savo pesimistine nuotaika mums nepriimtinas, auklėjamosios reikšmės neturi.

„Bolševikiškas" Čechovo tendencijas dar tvirčiau smerkia „J. Mastis" (*Naujoji romuva*, 1933, nr. 41): „Nors Čechovas ir sakosi esąs idealistinės kūrybos šalininkas, (. . .) jis pasirodė, kaip didelis materialistinės kūrybos, kolektyvizmo ir liberalinio ritmo šalininkas. (. . .) Jo kūrybiniai principai glūdi (. . .) fizinio veiksmo akcentavime; jie, gal būt, labiau suprantami ir mėgiami bolševikiškoj Rusijoj, kur teatrai paversti komunistinių agitacijų tribūnomis. (. . .) Rusijoj yra daug teatrų, kur aktoriai subiomechaninami, subeždžionina-mi. . ."

J. Masčio išvada — nuosekli: Čechovo „idealai (. . .) mūsų jaunam, tautinio meno kelių beieškančiam teatrui yra žalingi". Pasityčiojimo spalvingumu visus pralenkia V. B. (*Židinys*, 1933, nr. 10): aktoriai „paversti panoptikumo kaukėmis (. . .) retas scenoj nekriokia, nemauroja, nebliauna ar nemekena. Tikras žvėrynas. (. . .) Vieni kitus daužė per pasturgalį, stumdėsi scenoje, kaišiojo kumščius ir špygas panosėn. . . Žodžiu, „galiorkai" palinksminti visi klounadų „laimėjimai", visi rusų „luboko" prašmatnumai, kurie ne menu, bet greičiau saulėgrąžom ir „samagonu" atsiduoda. (. . .) Pridėkime dar dirbtinį rusiškumą (nes tikrasis lietuviui aktoriui nepakeliamas) — ir gausime tikrąjį „Revizoriaus" pastatymo esmės vaizdą". O štai ką V. B. mano apie vaidybą, pažymėjęs, kad daugelis aktorių — pirmaeiliai: jie „bemaž be išimties — pasibaisėtini". Dobužinskio scenovaizdis? „. . . šį kartą tiesiog tenka stebėtis nešvarumu, griozdiškumu (. . .) vieno kambario keturios kertės — šlykščios, perkrypusios,

aprūkusios, purvinos, tikra kopija ne „gorodničiaus" buto, bet, greičiau, dabartinio „kolchozo" dvaro centro".

Betarpiškai po V. B. rašinio *Židinio* apžvalgoje įdėtas kitas — ramus ir dalykiškas: „Atmainos V. Teatre." Rašo L. Str.: „Jau nebe nuo šiandien spaudoj ir visuomenėj buvo girdimi nepasitenkinimo balsai dėl V. Teatro vidaus sutvarkymo ir meno krypties, kurią per trejus metus buvęs Maskvos teatrų artistas p. A. Oleka-Žilinskis nustatė. Persiėmęs Maskvos teatrų papročiais ir tradicijomis, pripratęs prie labai plataus masto, kur su išlaidomis nesiskaitoma, ir labiau vertindamas rusus, negu savuosius menininkus, jis visa tai niekeno nevaržomas mūsų V. Teatre vykdė".

Toliau straipsny, norėčiau sakyti — nekrologe, tvirtinama, kad po kiekvieno pastatymo drama smuko, kad smukimo kaltininku laikytinas ir Čechovas, kurio spektakliai buvo fiasco; kad ne geriau buvę ir operoje, kurion įjungta operetė esanti nepalyginti žemesnio meninio lygio, — ir po visų bėdų bei didžiulių išlaidų paminėjimo sakoma:

„Visos šios aplinkybės jau senai buvo pribrandinusios mūsų V. Teatro vadovybėje atmainų klausimą, kuris pagaliau dabar jau sprendžiamas. Rugsėjo mėn. 26 d., tuoj po „Revizoriaus" premjeros, M. Čechovas paliko Kauną ir Lietuvą. Spalio mėn. 6 d. V. Teatro direktorius A. Oleka-Žilinskis, sužinojęs apie Dramos ir Operos kolektyvų neigiamą prieš jį nusistatymą, atsistatydino. Atsistatydinimas p. Švietimo Ministerio inž. K. Šakenio priimtas".

Taigi, savo ilgu šnipu maišęs teatrą „dramblys" — sėkmingai papjautas. „Maišymas" tačiau vyko ir čia cituotame „nekrologe" — nusistatymus pristatant kaip faktus. Tvirtinimas, kad drama smuko — ne tiek faktas, kiek pranašystė: Žilinskui pasitraukus ir vėliau išvykus, drama tikrai apgailėtinai smuko — bent keliems metams, kol ėmė atsigauti Žilinsko mokinių Juknevičiaus, Jakševičiaus ir kitų dėka. Tvirtinama kaip faktas, kad drama ir opera parodė Žilinskui „neigiamą prieš jį nusistatymą". Kur, kada, kokiais

viešais ar bent neviešais pareiškimais? Man prieinami šaltiniai to niekur nemini, net neužsimena. Apie dramą, Juozas Palubinskas man sakė, kad tikrai būta nepatenkintųjų ir jų bruzdėjimo, bet daugumas aktorių jam nepritarė. Ar Žilinskas dėl tos mažumos būtų pasitraukęs? Manau, kad žymiai skaudesnė jam buvo spaudos kampanija, kurios „perlus" esu pacitavęs, ypač — Čechovo išgujimas.

V. Maknys savo jau ne kartą minėtoje knygoje (*Lietuvių teatro raidos bruožai*, 2 d.) cituoja Balio Sruogos žodžius apie Žilinsko pasitraukimo priežastis: „Žilinsko vadovautasai inteligentiško skonio teatras nesusilaukė mūsų platesnės visuomenės pritarimo. Žilinskas pasiliko svetimas. Čia, atrodo, ir glūdi jo veiklos tragiškoji paslaptis, — jo darbas buvo mums p e r a n k s t y v a s".

Pacitavęs Sruogą, Maknys pažymi: „Staigus A. Olekos-Žilinsko išvykimas prislėgė Valstybės teatrą ir teatro mylėtojus. Tai buvo didelis akibrokštas visiems tiems, kurie taip neatsakingai puolė teatrą. Tik dabar visi atsitokėjo ir suprato, kad nustojo žymaus menininko, gero administratoriaus, pakėlusio lietuvių teatrą į dideles meno aukštumas".

Beje, minimas išvykimas buvo dar negalutinis. Žilinskas buvo išvykęs Latvijon (kuri draugiškai priėmė Čechovą), ten, kaip sako Palubinskas, jis gastroliavo kaip Hamletas, ir grįžęs į Kauną buvo linksmai ir pokštiškai prie namų savo vadovaujamo jaunimo pasitiktas („Kū-kū" — iš visų aplinkinių krūmų). Tuo metu Žilinskas jau vadovavo Jaunųjų teatrui ir į jį dėjo visas viltis ir savo kūrybinę energiją. Apie tai — atskira šneka. Tuo tarpu su Valstybės teatru jis bendradarbiavo, kaip atskiriems pastatymams kviečiamas režisierius, bet jau be pirmykščio tikėjimo ir degimo. Savo dvasia jis buvo ištisai su jaunaisiais. Vienas jo pastatymas Teatre visiškai nepavyko, nors jis ir dėjęs pastangas išgelbėti nevykusį, mistišką Čiurlionienės veikalą „Riteris budėtojas". Po premjeros (1934/IV/4) veikalas nebekartotas. Kitas veikalas — Dickenso „Oliveris Tvistas"

— buvo ruošiamas pradžioj kaip trečiasis Jaunųjų teatro pastatymas, bet tam teatrui dėl materialinės paramos stokos neišsilaikius, buvo perkeltas į Valstybės teatro sceną bei repertuarą. Tik žlugus Jaunųjų teatrui, Žilinskas 1935 m. pradžioje išvyko Amerikon.

Šiandien, iš didelio metų nuotolio, daugelis priekaištų Žilinsko vadovavimui bei išlaidumui atrodo nereikšmingais. Tikras nuostolis dramai buvo padarytas, atitraukiant žymiausiąjį Lietuvos teatro menininką nuo jo kūrybos. Juk administracinių talentų Lietuvoje niekada netrūko, o tokio masto režisierius buvo tik vienas. Paliktas savo pašaukimo srity, kiek dar nuostabių spektaklių jis būtų galėjęs sukurti, prailgindamas ir sutvirtindamas savo meninės revoliucijos padarinius! Štai kur tikroji jo direktoriavimo žala! Laimė, kad jis, tvirtai tikėdamas, jog be jaunos pamainos teatras miršta, spėjo išugdyti ištisą generaciją pajėgių aktorių bei režisierių, kurie bent iš dalies sugebėjo eiti jo atvertu keliu, pasimokyti iš jo metodo, pralavinti, jam vadovaujant teatriškumo bei formos pajautimą, pagerinti savo skonį ir saiką.

Tai buvo šauni pamaina.

5. „Žilinskiukai"

Šitaip, pasak Aleksandro Kernagio, kitų kursų studentai vadino Andriaus Olekos-Žilinsko vedamo antrojo kurso auklėtinius, kuriems tie kiti bent kiek ir pavydėjo. O pavydo priežastis buvo ta, kad „žilinskiukai" buvo mokomi pagal Stanislavskio sistemą, kuri kitiem nei praktiškai, nei teoriniai nebuvo prieinama. Kernagis kalbėjo apie 1931-32-uosius metus, kada Stanislavskio *Aktoriaus saviruoša* (taip Jakševičius vėliau išvers knygos rusišką pavadinimą *Rabota aktiora nad soboj)* dar nebuvo pasirodžiusi. Iš visų pirmykščių Lietuvos režisierių bei aktorių tik vienas Oleka-Žilinskas iš pagrindų žinojo ir praktikavo šią sistemą, nes

gavo ją iš paties meistro rankų: Pirmojoj studijoj prie Maskvos Dailės teatro savo sistemą su mokiniais tobulino ir tikrino Stanislavskis ir jo asistentas Suleržickis. Kuo gi toji sistema taip sudomino ir patraukė kitų mokytojų auklėtinius?

Kernagis atsako: „... nekantriai laukdavome antrojo kurso semestrinių pasirodymų. Per juos mes akivaizdžiai pamatydavome A. Olekos-Žilinsko pedagoginio darbo rezultatus, ruošiant būsimuosius aktorius. Mus stebino ir žavėjo antrokų Jakševičiaus, Grybausko, Gustaičio, Kymantaitės, o ypač Juknevičiaus sceninis paprastumas, ryškus charakteringumas ir psichologinis vaidmenų apdorojimas. (. . .) O kai antrokų baigiamasis spektaklis A. Miuse „Meile nežaidžiama" buvo įtrauktas į teatro repertuarą ir parodytas žiūrovams teatro scenoje, A. Oleka-Žilinskas galutinai mus pavergė" (*Muzika ir teatras*, 1973).

Jaunajam aktoriui Aleksandrui Kernagiui pavyko ir pačiam praktiškai susipažinti su Stanislavskio sistema, kai po poros metų jis pasiprašė ir buvo priimtas į Žilinsko organizuojamą Jaunųjų teatrą. Tą 36 jaunų aktorių būrį sudarė visi paties Žilinsko kurso auklėtiniai, išėję su juo pilną trejų metų pasiruošimo programą, ir apie tiek pat buvo vėliau pas Žilinską atėjusių arba prisidėjusių kitų režisierių auklėtinių. Antai, vienas talentingiausiųjų aktorių Juozas Palubinskas, gal savo bičiulio Algirdo Jakševičiaus pavyzdžio paveiktas, ne tik pats atėjo pas Žilinską iš Juozo Vaičkaus kino ir teatro studijos, bet atsivedė su savim ir būrelį kitų — tarp jų buvo Petras Zulonas, Napoleonas Nakas, Kazys Simaška, Vacius Ivanauskas, Marija Červinskaitė, Ona Šauleckaitė. Dar kiti prisijungė iš kitų režisierių kursų: iš Dauguviečio — A. Kernagis, iš Glinskio atėjo St. Čaikauskas, Ona Juodytė, iš Sutkaus kurso — A. Zdanavičiūtė, Mečys Chadaravičius. O Balys Lukošius buvo pabūvojęs ir pas Glinskį, ir pas Dauguvietį, kol pagaliau tapo vienu iš „žilinskiukų".

Iš pirmykščių Olekos-Žilinsko kurso auklėtinių žymi dalis šalia vaidybos pakrypo į režisūrą: režisavo dramą, vėliau operą Juozas Grybauskas, režisavo ir inscenizavo Kazimiera Kymantaitė, Juozas Gustaitis, o labiausiai kaip režisieriai pasižymėjo du iškiliausi Žilinsko auklėtiniai — Romualdas Juknevičius ir Algirdas Jakševičius. Manau, reikia skirti režisuojančius aktorius nuo režisierių. Pirmieji yra visų pirma aktoriai, iš aktoriaus pozicijos prieina prie režisūros, dažnai režisuoja aktoriškai — rodydami, kaip jie tą ar kitą vaidmenį suvaidintų. Jie režisūros imasi kartais todėl, kad režisierių trūksta — taip Žilinskui pavedus, bandė režisuoti Žalinkevičaitė, Pilka, Fedotas - Sipavičius (Sipaitis). Kai kurie net daug ir uoliai režisavo, nors to darbo nemėgo — kaip puikus aktorius Glinskis. Priešingai, kai kurie iškilūs režisieriai buvo nekokie aktoriai: taip liudija šaltiniai apie buvusį Dailės teatro aktorių Mejerholdą, genialų režisierių. Prancūzijos teatre prieš antrąjį Pasaulinį karą vienas talentingiausių režisierių buvo Gaston Baty, kuris visai niekad pats nevaidino. Šitokie tikri pirmiausia — režisieriai, nors ir puikūs aktoriai, buvo Romualdas Juknevičius ir Algirdas Jakševičius, pastarasis dar ir teoretikas bei pedagogas. Jų meniniai vadovavimo gabumai turėjo būti išryškėję gana anksti. Pora metų vyresnis Juknevičius (1906-1963) spėjo pasižymėti vaidyba ir režisūra dar prieš rimtą studijavimą Žilinsko kurse. Apie jo ankstyvus žingsnius liudijo jo ištikimas draugas ir sekėjas Juozas Grybauskas: „Mokydamasis Kauno Aukštesniojoje komercinėje mokykloje, jis jau vadovauja ruošiamiems vaidinimams. Be kitų, smulkesnių vaidinimų, jis stato Ž. Moljero „Skapeno pokštus", K. Gocio tragikomediją „Turandot" (1924). Jis čia ir režisierius, ir aktorius, ir dailininkas. (. . .) Jo statomuose spektakliuose jau ryškėjo ir režisūrinis išradingumas, ir laki vaizduotė, ir organizaciniai gabumai. Spektakliai turėjo didelį pasisekimą. Jų atgarsis pasklido už mokyklos sienų" (*Muzika ir teatras*, 1963).

Algirdas Jakševičius (1908-1941) iki studijos jokio teatrinio palinkimo nerodė. Priešingai, ieškojo savo kelio literatūriniais bandymais, o ypač dailėje. Tačiau iš bičiulių — buvusių Jaunųjų teatro dalyvių laiškų, rašytų jam į Maskvą, kur jis gilino studijas 1935-36-taisiais metais, matyti, kokias dideles viltis į jį buvo sudėję Kymantaitė, Lukošius, Palubinskas, kiti. Jie laukė naujo vadovo, kuris ištrauktų teatrą iš regreso ir stagnacijos, Žilinskui išvykus. Tokį pasitikėjimą jis turėjo būti laimėjęs dar bendrų studijų ir teatrinio darbo metu. Kas gal dar svarbiau, entuziastingą pritarimą savo auklėtiniui rodė ir Oleka-Žilinskas, kviesdamas pas save Amerikon bendradarbiu, o vėliau, Jakševičiui apsisprendus savo likimą rišti su Lietuvos teatru, palaikydamas jo pedagoginius ir režisūrinius užmojus.

(Įspėjimas tiems, kurie per jauni, kad galėtų atminti tuodu „J — evičius": šiukštu nesumaišykite Algirdo su Romualdu: juodu buvo ne vien itin individualūs, skirtingo būdo ir polinkių asmenys. Juodu dargi atsidūrė priešiškose meninėse pozicijose, nors ir išėję tą pačią Žilinsko ir pasigilinimo Maskvoje mokyklą.)

Šiedu buvo pripažinti vadovais. Bet ir visas įvairaus išsilavinimo, pasiruošimo ir talento būrys buvo dinamiškas, veržlus, pasiruošęs prireikus maištauti, nekantriai besiveržiąs užimti teatre pozicijas, kurios, kaip jie tikėjo, jiems priklausė. Vienas įdomus tokio veržlumo pavyzdys buvo Juknevičiaus su Grybausku suorganizuotas spektaklis, dar jiems besimokant studijoje. Iš dalies tai buvo ir protestas — jaunimo demonstracija prieš skurdžias sąlygas, užsklęstas galimybes. Tai buvo savarankumo ir talentingos iniciatyvos parodymas, be Valstybės teatro ir net be Žilinsko globos. Universitete oficialiai įregistruotos organizacijos — Studentų teatro draugijos, trumpai — Stedros, vardu 1931 metų pradžioje Romualdas Juknevičius sukūrė originalų spektaklį, kuriam griaučiai buvo paimti iš Moljero farso — „Skrajojančio gydytojo". Visi vaidintojai buvo „žilinskiukai" — Jakševi-

čius, Grybauskas, Zdanavičiūtė, Kymantaitė ir kiti. Tik Pulgį Andriušį — matyt, dėl jo humoro ir gebėjimo lengvai improvizuoti — Juknevičius pasitelkė iš šalies. Andriušis čia gavo svarbų vaidmenį — turbūt, pirmą ir paskutinį savo gyvenime. Tai buvo išgalvotas Suflerio vaidmuo.

Pasakojimui apie spektaklį pasinaudosiu Pulgio Andriušio, plačiausiai vėliau išeivijoje pasireiškusio talentingo rašytojo atsiminimais (*Pirmoji pradalgė*, Nidos klubo leidinys, 1964).

Pradžioj Andriušis papasakoja savo pirmykštį, gana neigiamą įspūdį apie studentą humanitarą Juknevičių: miesčioniukas, suglaistytas dabita, niekur nepasižymėjęs, diskusijose nedalyvavęs. . . Bet spektaklio rengimo metu šis nedidelis blondinas nustebina ir organizaciniais, ir meniniais, ir kitais netikėtais sugebėjimais. Anot Pulgio Andriušio: „Jisai pats savo nuosavomis miesčionėlio rankomis įvedinėja elektros apšvietimą, pritaikinėja filtrus, prisisėmęs pilną burną vinių, kaukši plaktuku, (. . .) kišasi į stalių darbus, nurodinėja dailininkui (Step. Žukui), bando muzikos ir garsų plokšteles. (. . .) Jo komandos gerokai įsipriklydavo bendradarbiams, bet šie, matydami, jog viskas daroma pagal tikslų planą, be tuščio bėginėjimo-trepinėjimo, turėdavo paklusti jo valiai, o dar daugiau — jo fantazijai bei išradingumui. (. . .)

Universiteto administracijos pasipiktinimui iš koridoriaus buvo sienoje praardyta didelė skylė, o iš jos į sceną nuleista šliaužiamoji lenta (lyg vaikų žaidynių aikštėje). Salėje susirinkus publikai (jos buvo sausakimšai), aktoriai, pasilipę kopėčiomis iš koridoriaus, vienas paskui kitą pasipylė čiuožti iš palubio į sceną, kur nebuvo jokių dekoracijų, išskyrus keletą moljerinio perijodo kilnojamų pertvarų. Iš dangaus nukritę, vaidintojai tuojau šoka prie telefono: nėra kostiumų, vežė iš Paryžiaus ir kažkur įstrigo muitinėse. „Apskambinę" Paryžių, Berlyną, Virbalį, gauna atsakymą, kad kostiumai jau pakeliui į pirmuosius Universiteto rūmus, ir tuomet iš palubio ta pačia lenta nušliaužia didžiulis pintas krepšys, kurį

atidarę aktoriai išsigraibsto drabužius ir pasislėpę už pertvarų, ima rengtis bei pudruotis".

O čia jau prasideda paties Pulgio Andriušio rolė — užimti publiką savo kalbomis, kol aktoriai ruošiasi. Tad jis pasakoja žiūrovams visokias Universiteto aktualijas, anekdotus, pamėgdžioja humanitarų profesorius, naudodamas jiems būdingus posakius, o kai aktoriai sueina vaidinti, Sufleris ir su jais persimeta vienu kitu žodeliu. Pagaliau užsnūsta, nusliuogia nuo savo sosto, panašaus į teniso teisėjo, ir dingsta.

Spektaklis buvo labai sėkmingas, vėliau pakartotas dar Dotnuvos žemės ūkio akademijoje, bet liko vieninteliu Stedros vaidinimu — dėl pinigų stokos. Kaip Grybauskas pažymėjo, dirbta be cento kišenėje. Tačiau svarbu tai, kad čia pirmą kartą žilinskininkai konkrečiai pademonstravo norą — sukurti savo teatrą. Kadangi tokį pat norą puoselėjo ir Balys Sruoga, jis itin šiltai įvertino studentų spektaklį, ragino dirbti toliau, pranašavo gražią ateitį Studentų teatrui. Cituoju jo atsiliepimą, paskelbtą studentų laikraštyje ir pakartotą *Muzikos ir teatro* 1963 m. almanache:

„Pastatyme trupučiukas commedia dell'arte, biskutėlis iš Jevrejinovo ir Vachtangovo manieros, lašelis per nago juodymą iš Valstybinio teatro, o visa kita — sava, nenusavinta, nesuvalstybinta. Sava kūryba. Įdomiausia — ši pastaroji, kuri skolintąją medžiagą pasėjo labai derlingoje dirvoje, — kuri sudaro savotišką spektaklio stilių.

Studentų spektaklio stilius buvo b a l a g a n i š k a s, šit kas. Gerąja to žodžio prasme, — ne pasityčiojimui tai konstatuoju. Tai buvo gražusai balaganinis stilius. Tasai stilius, kuris, gimęs skurde ir nedalioj, davė milžinišką teatro mokyklą, savo antspaude pažymėjusią keleto šimtmečių Europos teatrą. . . Stedros spektaklyje — geras skonis buvo. Švelnus ir lengvas humoras. . ."

Balio Sruogos ir Žilinsko jaunimo svajonė nežuvo, Stedrai nuščiuvus. Ji tik buvo atidėta keliems metams į šalį

— iki geresnės progos. Tokia atsirado, kai Žilinskas pasitraukė iš Valstybės teatro direktoriaus pareigų, prieš tai išvesdamas teatro scenon savo puikiai paruoštuosius jaunus auklėtinius, kuriais jis vertai galėjo didžiuotis. Tai buvo jo kurso — studijos baigiamasis spektaklis, Alfredo de Musset veikalas „Meile nežaidžiama". Juo buvo įrodytas auklėtinių subrendimas, leidžiąs realiai siekti savo naujo teatro.

6. Diplominis spektaklis „Meile nežaidžiama"

Kelias į šią viršūnę buvo ilgas. Žingsnis po žingsnio jis truko ilgiau nei trejus metus pasišventusio darbo. Stanislavskio sistemos esmė išreiškiama vienu žodžiu: tiesa. Ji reiškia gyvus, natūralius žmones scenoje, mąstančius ir judančius. Bet kaip neišmoksi šokti baleto iš knygų, taip ir to siekiamo psichologinio vaidybos tikrumo, emocinio pilnumo, ekspresijos nepasieksi be ištiso nuoseklaus pratimų kurso. Žinoma tam darbui pradinė sąlyga — turėti įgimtą talentą. Atrinkęs savo auklėtinius, Žilinskas vedė juos tuo nuosekliu keliu į vis sudėtingesnius bendravimo, valingo veiksmo, vaizduotės etiudus. Po maždaug metų prieita prie vaizdo kūrimo, vaidintos mažos Čechovo scenelės. Drauge auklėtiniai plačiai dalyvavo teatro mažytėse rolėse, miniose, įprasdami į sceną ir stebėdami patyrusiųjų vaidybą. Pagaliau prieinama prie pilnutinio veikalo, kuriame reikia panaudoti visa, kas išmokta, ir dar daug naujų dalykų: vaidmens nuoseklaus rutuliojimo, visus jungiančio darnumo — ansambliškumo, jausti stilių bei ritmų kaitą, įsilieti bendron atmosferon. Veikalas repetuotas, matyt, ilgiau nei metus.

Prancūzų poetas Alfredas de Musset (1810-1857) kūrė teatrui nepakartojamai savitus veikalus, kupinus jau vystančio, neherojiško ir nepatetiško romantizmo nuotaikų, ironijos, skepticizmo, o drauge — tyrai poetiškus ir grakščius. Jo kalba — elegantiška, vaizdinga, išpuoselėta, kokia turbūt niekas gyvenime nėra kalbėjęs, o tačiau per ją

skamba tikros emocijos, gyvi žmonių charakteriai. Jo veikalų struktūra — šekspyriškai laisva, o vis dėlto sumoderninta forma išlaikyti klasiški vietos, laiko ir veiksmo vienumai. Štai „Meile nežaidžiama" vyksta Barono dvare, bet bene penkiolikoje atskirų jo rūmų ir parko kampelių. Laikas yra ištisinis, tik trunka ne parą, o tris. Ir veiksmas rutuliojamas laipsniškais etapais, tarp kurių įterpiamos šalutinės, dažnai komiškos scenos sudaro lyg įvadą į atgaivintą nauju impulsu pagrindinį veiksmą.

„Meile nežaidžiama" yra komedija su tragiška pabaiga. Stumiamoji jėga yra meilė, ir visas Musset pasaulis skyla į taurius, rafinuoto jautrumo žmones, paženklintus meilės, tarsi riteriško kilnumo; ir visus kitus — žemesnę padermę, meilės nežinančius pusiau žmones, nevykusius ir juokingus. Pastarieji skendi panirę savo menkuose rūpesčiuose. Tik mylintieji yra verti tragedijos. Tarp šių dviejų klodų yra dar tarpinis — antikinio pavyzdžio choras, kuris ne veikia, tik pasakoja arba konstatuoja. Musset choras — Barono aplinkos „kaimiečiai", geros valios, pasyvūs stebėtojai. Iš tos aplinkos į „kilmingųjų luomą" — meilės dėka — iškeliama naivi kaimo mergaitė Rozeta.

Pagrindiniai veikėjai — Barono sūnus Perdikanas ir jo mylimoji, vaikystės dienų draugė Kamilė, auklėta vienuolyne. Tarp jų vyksta meilės žaidimas: tariamas šaltumas, nesutarimai, pavydas, išsiaiškinimas. Groteskiškųjų svarbiausias — Baronas, išsiblaškęs snobas, kurio tikslui — apvesdinti Perdikaną su Kamile — trukdo pačių jaunųjų nesuprantami kaprizai ir kiti personažai: buvęs Perdikano auklėtojas Blazius (Blažiejus) ir notaras (originale — kaimo kunigas) Bridenas, abu — nenumalšinamo troškulio Barono vyno gerbėjai; Kamilės buvusi guvernantė, dama Pliuš. Pirmieji du trukdo Baroną girtais skundais bei nesusipratimais, o sausoji dama deda pastangas, kad Kamilė neištekėtų, bet stotų į vienuolyną. Rimtos ir poetiškos nuotaikos scenos kaitaliojasi su komiškomis, ir iš jų kontrastų nuostabiu būdu susikuria

harmoninga pilnatvė. Kai Perdikanas pasijunta Kamilės atstumtas, jis ima pirštis Rozetai, kuri patiki jo meile. Tai sukelia pavydą Kamilei, ir ji prisipažįsta Perdikanui jį mylinti, už jo tekėsianti. Normalioje komedijoje viskas čia baigtųsi pagal Barono ir abiejų mylimųjų norą — vedybomis. Bet apviltoji Rozeta miršta (Musset nesako, kaip ji nusižudo). Kamilė vistik išvyksta į vienuolyną. Perdikanas lieka vienas, sąžinės graužiamas. Meile nežaidžiama. . .

Musset parašė šį veikalą 1834 metais (tais pat, kada Adomas Mickevičius sukūrė savo „Poną Tadą"). Prancūzų komentatoriai pažymi, kad pirmąją, žaismingesnę dalį jaunas poetas parašė, prieš išvykdamas su savo mylimąja, rašytoja George Sand, Venecijon, o užbaigė grįžęs, skaudžiai paveiktas jos neištikimybės. Perdikanas laikomas poeto alter ego, ir jo lūpomis Musset bandęs susigaudyti savo jausmuose. Gal toji, veikale slypinti jo paties meilės ir nusivylimo nuotaika suteikė veikalui kažkokį ypatingą melancholišką dvilypumą, dinamišką įtampą, žavesį?

Lietuviškai Musset pirmą kartą prašneko po beveik šimtmečio, ir vertimą parūpino Algirdas Jakševičius, kaip pasakyta spektaklio programoje. Tai kelia klausimą: ar tik ne jis pats bus pasiūlęs Žilinskui tą teatrališką, nerealistinio tono, grakščios formos kūrinį, kuris galėjo atliepti jo paties kiek romantiškai, poetiškai dvasiai? Atsakymo neturiu, ir niekas Jakševičiaus artimųjų — Mironaitė, brolis, buvęs kambario draugas Palubinskas — apie vertimą nieko nežino.

Premjera įvyko 1933 m. balandžio 29 d., ir jos metu, kaip man pasakojo Palubinskas (tuo metu dar žiūrovas, vėliau dalyvis), įvyko netikėta pertrauka: veiksmo vidury buvo užsklęsta uždanga, prieš ją išėjęs režisierius, teatro direktorius Oleka-Žilinskas pranešė žiūrovams, kad mirė rašytojas Juozas Tumas-Vaižgantas, ir paprašė pagerbti jo atminimą minutės atsistojimu. Po to spektaklis buvo tęsiamas — lengvas, vaizduotės pilnas teatrinis žaismas.

Epizodas gali sukelti klausimą: ar vertėjo pertraukti vaidinimą, sukrėsti ir žiūrovus, ir aktorius skaudžia žinia apie visų mylimo rašytojo mirtį? — Mano nuomone, taip, vertėjo, teatrinis instinktas Žilinsko neapgavo: tokiu būdu pabrėžtas žinios svarbumas. Sujaudinti žiūrovai tampa imlesni, jautresni. O aktoriaus, jei jis tvirtas savo vaidmeny, netikėtumas nesutrikdo. Neišeis į sceną su ašaromis akyse Baronas, nes jis nieko nežino apie Vaižgantą. O jį vaidinąs Jakševičius, kuris žino, liūdės po spektaklio.

Žilinskas herojaus Perdikano vaidmenį paskyrė savo labiausiai patyrusiam auklėtiniui, kuriam pavesdavo etiudų metu asistento vaidmenį ir kuris anksčiau už visus buvo priimtas į Valstybės teatrą aktorium, — Romualdui Juknevičiui. Sunku įsivaizduoti jį romantiško herojaus vaidmeny — nedidelį, nejauno balso, bent seniau bijojusį poetiškų veikalų realistą (Prancūzijoj Perdikaną vaidino toks įkūnytas romantiškas „amantas", kaip Gérard Philipe!). Bet Grybauskas liudija, kad Juknevičius vaidinęs, „pavergdamas žiūrovus savo didele vidine aistra, jau pastebimu aktoriniu meistriškumu". Panašiai giria ir Kernagis. Netenka abejoti Juknevičiaus sugebėjimu įsigyventi į vaidmenį, temperamentingai išreikšti personažo emocijas, jo siekimus. Tačiau, kiek žinau, tai buvo jo pirmas ir paskutinis tokio pobūdžio vaidmuo. Šis puikus, didelės sceninės tiesos ir žavesio aktorius, daugelio lygintas su Čechovu, į kurį jis ir išvaizda, ir vaidybos stilium buvęs panašus, vėliau vaidindavo vien charakterinius vaidmenis. Vėliau į Perdikano vaidmenį buvo įvestas Palubinskas — savo išvaizda ir balsu žymiai patikimesnis herojus.

Iš Barono-Jakševičiaus pasakojimų atsimenu jo aiškinimą, kaip reikia vaidinti išsiblaškiusį žmogų: jis ne šiaip sau žioplai turi maltis, bet priešingai — visu intensyvumu jis turi susitelkti į jam rūpimą dalyką. Tada visa aplinka jam bus tik kaip koks musių zirzimas, jis ją vos pastebės: rezultatas — išsiblaškėlis. Jakševičius taipgi pasakojo, kad repeticijų metu Žilinskas skatino juos, ypač, matyt, „komikus", laisvai

improvizuoti, prasimanyti visokių fizinių veiksmų. Kas iš to išeidavo spalvingo ir tinkamo, būdavo „užfiksuojama" ir paliekama spektaklyje. Bet paties vaidinimo metu jau nebebuvo jokios improvizacijos: viskas buvo tiksliai išieškota, suimprovizuota ar režisieriaus nustatyta, bet jau pastovu. *Į tokį griežtą piešinį ir buvęs įvestas Palubinskas.*

Vyno mėgėjus vaidino Blazių — Juozas Gustaitis, o Brideną — Grybauskas. Pirmasis visada liko sąmojingu — ir pavojingu partneriams! — improvizatorium scenoje, o Grybauskas, kaip pasakojo jo bičiuliai, tarp jų Pulgis Andriušis, didesnis improvizatorius buvęs gyvenimo pobūviuose. Damą Pliuš — pirmą iš daugelio šios temperamentingos aktorės „charakterių" — vaidino Juodytė. Abi pagrindinės moterys. Kamilę vaidinusi Mažeikytė ir Rozetą — Kalinaitė, dar pasireiškusios vėliau Jaunųjų teatre, neilgai teišliko scenoje. Šiame spektaklyje abi susilaukė gražaus įvertinimo, ypač Mažeikytė.

Štai keli spaudos įvertinimai. Tas pats „Vamy", vanojęs Čechovą, jaunimo spektaklį pasitiko labai palankiai. Jis rašė (*Naujoji romuva*, 1933, nr. 20): „Pavasariui pakvipus, p. Oleka Žilinskas IV.29 d. patiekė mums Valstybės Teatre siurprizą — savo dram. studijos mokinių vaidinimą. Dvelktelėjo šviežia, jauna, viltinga. Mums tiesiog dvasia nušvito. Eisime, žiūrėsime dar ir dar". Papasakojęs turinį, recenzentas tęsia: „Veikalas įdomus; psichologinė pusė subtili; esama ryškių emocionalių kontrastų, įdomių, ryškių, *įvairių tipų — režisieriui ir vaidilomis yra kur pasireikšti.* Jie ir pasireiškė, ir labai gerai pasireiškė, ypač režisierius: maestriškai išmankštinęs taip paskirus vaidilas, taip visą kolektyvą. Reikia tiesiog stebėtis: juk tai pirmas viešas pasirodymas! Kad tik tie gabūs jaunuoliai nesiliautų besitobulinę!"

Tarp poros priekaištų: „peizanai", anot Vamy, nevisur reikalingi. Iš programėlės matau, kad iš tų „peizanų" vėliau išėjo žymių artistų — štai jų pavardės: T. Daubaraitė, K.

Kymantaitė, B. Kurmytė, A. Zdanavičiūtė, S. Čaikauskas, M. Chadaravičius, E. Kaštaunas, B. Lukošius. Vamy patarė vaidintojams „pasidarbuoti su savo balsais: medžiaga gera, bet dar labai žalia". Iš atskirų aktorių Vamy išskyrė Mažeikytę ir Juknevičių: „jie sunkias savo roles atliko kaip prityrę artistai". Bet ir kiti — „ryškiai ir visai įtikinamai vaidino Juodytė, Gustaitis, Alg. Jakševičius ir Grybauskas". Vienas priekaištas buvo pačiam veikalui: tai Perdikano piktžodžiavimas prieš religiją. Tas pat labiausiai užkliuvo ir *Židinio* nepasirašiusiam apžvalgininkui (1933, nr. 5-6): Perdikano „antikrikščioniški posakiai". Autorius net sumini kelis kitus, jam priimtinesnius Musset veikalus, klausdamas, kodėl ne juos Žilinskas pasirinkęs. Jis tęsia: „Meniniu atžvilgiu nedaug kas tėra prikišti. Nebent tai, kad p. A. Oleka Žilinskas, ruošęs tą veikalą su savo mokiniais, rodos, daugiau nei metus ir pasiekęs gražaus išviršinio darnumo, sulysino vidaus vaidybinį turinį. Tai ryškiau buvo matyti p. R. Juchnevičiaus (Perdikano) vaidyboje, kuri dažnai buvo remiama aktorišku „šablonu", tačiau tuo nenorima pasakyti, kad jis neturėtų individualumo ir kad ateity nepasiektų gilesnio vaidmens įprasminimo. To orutinumo šiek tiek perdaug buvo jaučiama ir kitų jaunųjų aktorių atliekamuose vaidmenyse. Gilesniu savo uždavinio traktavimu pasižymėjo p. Gustaitis (Blažiejus) ir p. O. Mažeikytė (Kamilė). Pirmasis apgalvotai ir nuoširdžiai su simpatišku paprastumu sukūrė paviršutinio, mėgstančio išgerti mokyt. Blažiejaus atbaigtą paveikslą, o antroji, p-lė O. Mažeikytė, ne tik savo išvaizda tiko romantiškai A. de Musset herojei, bet įtikinančiai ir ekspresyviai atskleidė sudėtingą sielą jaunos mergaitės, atsidūrusios prieš pašaukimo, meilės ir viliojančio bei apgaulingo gyvenimo problemą. Kamilės komplikuoti pergyvenimai — nuduotas kaprizingas šaltumas, tam tikra koketerija, nuoširdi meilė ir puikybė — jaunajai aktorei pavyko vaizdingai ir niuansuotai interpretuoti". Apžvalgininkas, įspėjęs Mažeikytę „nepasiduoti artistų gyvenimo ir

vaidybos šablonams", tikisi iš jos susilaukti „simpatingos rimtos aktorės". Neblogai vaidinę Jakševičius, Grybauskas ir Rozeta-Kalinaitė, o Juodytė „būtų buvusi gera, jei nebūtų perdaug šaržavusi, neskaniai demonstruodama savo apatiniais drabužiais".

Išvada: „Nežiūrint į vieną kitą trūkumą, aprašomasis spektaklis kaipo scenos žygis yra geras, daug simpatingesnis, negu M. Čechovo „Dvyliktoji naktis". Jaunos naujos pajėgos čia, matyt, daug svėrė. Čia, be abejonės, yra žymus ir p. Olekos-Žilinsko nuopelnas, kad jis iš savo mokinių sudarė glaudų ir vieningą jaunų aktorių būrį, gerai paruoštą scenos darbui". Toks *Židinio* sprendimas.

Buvęs išdaigininkas — Stedros vaidinimo sufleris, o dabar — oficiozo recenzentas, Pulgis Andriušis, taipgi palankiai įvertino savo bičiulių „brandos atestato" spektaklį, rašydamas savo lakiu, pusiau rimtu, o pusiau pašaipiu tonu (*Lietuvos aidas*, 1933/V/2): „Nebus perdrąsu „Meile nežaidžiama" vaidintojus pavadinti vieningu kolektyvu, kuris paduoda daug vilčių mūsų teatro ateičiai". Pagyręs aktorių rimtumą ir sutarimą darbe, ir pažymėjęs, jog tai pirmoji A. Olekos-Žilinsko „sucementuota" laida, Andriušis sako, kad spektaklis „ėjo po teatrališkumo ženklu", nors to teatrališkumo plačiau negvildena, tik pastebi, kad choras — kaimiečių minia „stilizuotai ir vaizdingai ryškino pagrindinių herojų išgyvenimus". Pasisekimo vyriausiu „kaltininku" aktorių tarpe Andriušis laiko Perdikaną-Juknevičių. Nors jam skirtas sunkus uždavinys vaizduoti herojų-meilužį neatitinka jo kūno davinių, bet visas jam primestas bėdas nuplovė ryškus ir smulkiai išlaikytas rolės vaizdavimas. . . Juknevičius nesišmežėliuoja rankomis, nedrasko krūtinės didžiausio susijaudinimo pagautas. Jis savo išore ramiai visa išgyvena, bet tuo pasiekia įtikinamumo. . . . O žiūrovas juto, kokią audrą slėpė Perdikano siela". Apie Perdikano mylimąją giminaitę Andriušis taip pat kalba itin palankiai: „Meilė dvelkė jos monologuose. . . . Griežtai sutvarkyti judesiai, neįpuolimas į

isterikas padarė iš Mažeikytės pasigrožėtiną Kamilę — meilės kankinę".

Andriušiui užkliūva ilgi — „razbainykiški" — Musset monologai (iš tikrųjų, veikale — dailūs ir ne mažiau prasmingi veikėjams atsiskleisti, negu, sakysim, Hamleto). Bet Andriušiui „kipšiukas taip ir šnibžda ausin: na irgi nevidonas tasai Oleka-Žilinskas, davęs jaunimui vaidinti tokį veikalą. Nes gi monologas yra virvė, ant kurios patogiai gali pasikarti ne tik jaunas scenos meno šventikas, bet ir senas rampos vilkas! Nėrė ant kaklo virvę, bet pakarti Olekai-Žilinskui vis dėlto nepavyko. Tuo jis pats kaltas, nes taip surežisavo anuos mėšlungiškai ilgus monologus, jogiai žiūrovas meiliai juos išklausė ir pritarė. Monologai persunkti ritmo. . ." Ir Andriušis pagaliau pripažįsta: „Oleka-Žilinskas teisus. Tik monologe jaunuolis gali atverti savo balsą ir jį žmoniškai apdirbti".

Kiek stebina, kad antraeilius personažus recenzentas vadina „kvailių būriu", keldamas įtarimą, kad scenoje jie buvę peršaržuoti iki klounados, kai tuo tarpu Musset satyra yra švelni, pašiepianti įvairias ydas. Štai Andriušis: „Bet ir kvailas buvo tasai Baronas — p. A. Jakševičius. Tupinėja bejėgis po savo pilies kiemą ir be dar už jį kvailesnių patarėjų negali nė žingsnio žengti. Visi gi žmonės senystėj pakvailėja. Tokį seną glušą gerai nupiešė p. A. Jakševičius. Svyruojantį, bevalį ir pletkais mintantį baroną".

Aplamai, Andriušis neturi priekaišto nė vienam spektaklio dalyviui. Gerai linksminę žiūrovus abu vyno mėgėjai — Bridenas-Grybauskas ir Blažiejus-Juozas Gustaitis, o dėl damos Pliuš-Juodytės recenzentas teisingai išpranašavo, kad jos „laukia margų charakteringų rolių apstumas". Net ir minios dalyviai — būsimieji pasižymėję aktoriai, kaip Mečys Chadaravičius, Kazimiera Kymantaitė, Balys Lukošius, Bronė Kurmytė — visi jie „spektaklin įnešė tiek gyvybės". Visas jaunimo būrys — „verta senųjų pamaina bei parama. Publika nepabaigiamai dėkojo jaunom jėgom".

Išvada iš Andriušio ir kitų atsiliepimų aiški: paruošta scenai nauja, pajėgi aktorių karta.

Pirmas jaunųjų jėgų spektaklis buvo paskutinis Olekos-Žilinsko kaip Valstybės teatro direktoriaus darbas. Stiprus pasirodymas davė pagrindo Žilinskui ir jo auklėtiniams tikėti, jog jau pribrendęs laikas vykdyti seną jų, Sruogos ir dalies kultūringos visuomenės svajonę — kurti nepriklausomą, naują, menui tetarnaujantį, taurių idėjų ir raiškios formos teatrą — J a u n ų j ų t e a t r ą.

METMENIMS ir prenumeratoms Lietuvai aukojo:

$500
Jonas Dovydėnas, Lenox, MA

$200
Dr. Vladas Kaupas
Marcelė Mackuvienė
Juozas Sidas

$100
Dr. J. Aglinskienė
Dr. Marija Arštikaitytė
Valteris Beržinskas
Dr. Marija Gimbutienė
Dr. Edvardas Kaminskas
Adomas ir Lina Mickevičiai
Czesław Miłosz
Rasa Šilėnaitė
Matas Šimanskis
Dr. Jonas Valaitis
Dalius Vasys

$50
Ursula Civinskienė
Algimantas Kelertas
Kostas Ostrauskas
W. Peteraitis
Dr. R. Sidrys
Alina Staknienė
Pranas Sutkus
Dr. Adolfas Šležas

$40
Živilė Bilaišytė
Danutė Janutienė
Algirdas Keblinskas
Jurgis Lukaitis
Eugenia Pakulis
Saulė ir Donatas Šatai
Rimvydas Šilbajoris
Vincas Vaitiekūnas

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

AKMENS KALBA

Alfonsas Nyka-Niliūnas. *Žiemos teologija.* Eilėraščiai. (Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1985). 136 p.

Neseniai rašydamas apie Joną Aistį, Alfonsas Nyka-Niliūnas prasitarė: „Aistis visuomet buvo daugiau skaitytojų negu kritikų poetas". Pačiam Nykai-Niliūnui turbūt derėtų pritaikyti šios formulės atvirkščią variantą. Išeivijos kritikai ir mąstytojai, pirmiausia Rimvydas Šilbajoris ir Vytautas Kavolis, yra nuodugniai išnagrinėję tiek Nykos-Niliūno filosofinę sistemą, tiek ir jo poetikos bruožus: taip nuodugniai ir taip entuziastiškai, jog prie jų svarstymų nelengva ką nors bepridurti. Tuo tarpu poeto santykis su skaitytoju yra tikrai nevienareikšmis. Alfonso Nykos-Niliūno kūryba buvo svarbi jo bendraamžiams, drauge su juo atsidūrusiems pokario ir tremties bevaisėje žemėje. Ji padėjo formuoti jų pasaulėžiūrą, santykį su tradicija, netgi patį jų žodyną. Lietuvoje jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos Nykos-Niliūno tekstai ėjo iš rankų į rankas, dažną žavėdami, dažną tiesiog stulbindami savo kitoniškumu. Šiandien Lietuvos skaitytojai viešai reikalauja, kad poeto kūrybos pilnatvė būtų jiems prieinama. Bet Nyka-Niliūnas visuomet — ir ne be pagrindo — buvo laikomas sunkiu, hermetišku, ezoterišku autoriumi. Viena iš labiausiai krintančių į akis jo temų — vienatvė, nekomunikabilumas, užsisklendimas savo unikalios kalbos pasaulyje, įvaras ir neviltį, ir savotišką puikybę. Ta tema ne sykį plėtojama ir naujausiame Nykos-Niliūno rinkinyje:

. . .*silurinis akmuo kieme,*
Krisdamas į šulinį,
Kalba taip, kaip mes (p. 13).

Neilgai trukus
Aš būsiu
Karalius be valstybės,
Valstybė be teritorijos,
Vienintelis pasaulyje valdovas,
Gyvenąs ir puotaująs
Sienoje (p. 91).

. . .norėčiau,
Kad mano poezija būtų
Kaip žiedas, išsiskleidęs
Totalioje vienatvėje,
Į kurį težiūri
Nieko nematančios
Vabalo akys (p. 106).

Čia kryžiuojasi du skirtingi motyvai: rašymas emigracijoje, svetimoje kalbinėje aplinkoje, kur tavo potencialių skaitytojų ratas kas akimirka siaurėja — ir rašymas kaip toks: juk jis visada yra problematiška veikla, jungianti tave su adresatu, bet nuo jo ir atribojanti. Abu šiuos motyvus Alfonsas Nyka-Niliūnas mūsų literatūros istorijoje bus giliausiai išreiškęs.

Žiemos teologija — tik penktoji Nykos-Niliūno knyga per keturiasdešimt metų. Bet ji neginčijamai patvirtina jo poezijos vertę ir reikšmingumą. Ankstyviausias rinkinio eilėraštis — *Wellfleet Bay* — pažymėtas dar 1966 metų data, vėlyviausias — *Mokyklos fotografija* — rašytas 1984 metais, tačiau didžioji dauguma išsitenka aštuntojo dešimtmečio rėmuose. Tiesa, autorius visiškai nesilaiko chronologijos: įvairių laikotarpių tekstai pašomi tarsi kortų talija, gretinami ar atskiriami vienas nuo kito remiantis neaiškiais (nors intuityviai juntamais) prasmės ir vaizdo kriterijais. Juos jungia aidai ir kontrastai (kontrastas yra aido rūšis). Istorinės kronikos ištrauka atsiduria šalia privataus, tik pačiam poetui suprantamo prisiminimo; ilgas, painus pasakojimas — šalia minimalistinės penkių šešių eilučių, net penkių šešių žodžių formulės; nykios žiemos peizažas šalia slegiančios vasaros peizažo. Pažeisdamas ir drauge išsaugodamas, netgi pabrėždamas chronologinį principą (juk visų eilėraščių datos stropiai sužymėtos knygos turinyje), Nyka-Niliūnas siekia savotiško efekto: jo eilėraščiai tuo pačiu metu yra

įrašyti į laiką ir *belaikiai*. Visa knyga — ir visa poeto kūryba — yra drauge epochos liudijimas ir metafizinis tekstas, turįs aprėpti bet kurios epochos patirtį.

Jau ankstesniuose rinkiniuose Alfonsas Nyka-Niliūnas susikūrė vientisą, iš karto atpažįstamą poetinę sistemą, kuri labai nutolsta nuo įprastinių lietuvių lyrikos modelių, su jais sąmoningai ir kietai polemizuoja. Ta sistema išlieka ir *Žiemos teologijoje:* gal šičia ji darosi labiausiai kondensuota ir išbaigta. Beveik visur vartojamas vers libre, eilučių bei strofų ilgį diktuoja natūralus minties ir alsavimo ritmas; „normalios" penkiapėdžio jambo baltosios eilės atsiranda tik kaip išimtis (*Soma sema*). Dažniausios, veiksmingiausios priemonės, susiejančios eilėraščio išraišką bei turinį, čia yra elipsė, enjambement, staigiai įsiterpianti pastaba skliaustuose. Tai bemaž moksliška, tačiau savaip muzikali, darni — ir, žinoma, labai keista kalba. Jos amplitudė plati — nuo sušukimų, užkeikimų, inkantacijų ligi blaivaus protokolinio stiliaus; nuo chaotiško sąmonės srauto ligi griežtai organizuoto filosofinio traktato. Atsitiktinių detalių, vaizdo nuotrupų, tolimų asociacijų griūtį atsveria santūrus ir logiškas dėstymo būdas. Tolydžio peršokama iš gamtos erdvės į kultūros erdvę ir atgal. Abstrakcijos netikėtai virsta konkretybėmis, o konkretybėse prabyla abstrakcija („įmantri čiobrelio / Valstybė žlunga, p. 49; „Smuklėje baigė gerti / Šviesos taures", p. 51; „Gramatikos laukuos / Mūsų laukia Klitemnestra", p. 64).

Lygiai taip pat bandomos įveikti ribos tarp kalbų. Į lietuviškus sakinius įsiterpia „ex Ponto", „pays lointains", „blaue Ferne", „beth, kaph ir zayin", „Hydropique", „Morpho cypris", „L'été sera fini" ir dešimtys panašių dalykų. (Net Nykos-Niliūno rinkinių pavadinimai, įskaitant šį paskutinįjį, paprastai neišsiverčia be kitakalbio, tarptautinio žodžio). Pasekmės būna dvejopos. Poeto kalba įgyja translingvistinę dimensiją, suvokiama kaip aukšta, paslaptinga, sakralinė ir visaapimanti. Antra vertus, svetimieji žodžiai stabdo dėmesį, „iškrinta" iš teksto, ardo jo sintagmatinę plėtotę, versdami eilėraštį ne tiek linijiniu, kiek daugiamačiu, ne tiek laiko, kiek erdvės fenomenu. (Pridursiu, kad ta praktika būna ir pavojinga. Kartais Nykos-Niliūno eilės padvelkia kone barokiniu makaronizmu, perdėtas mėgavimasis kitakalbiais aristokratiškais intarpais virsta pretenzija. Manding, nepavyko eilėraštis *Insomni-*

um, kur keliolikos ezoterinių, tarpusavyje neypatingai susijusių vardų serija palieka beveik komišką įspūdį).

Einama netgi toliau. Daiktas persilieja į žodį, žodis — į daiktą; pati distancija tarp kalbos ir pasaulio ima nykti. Pagaliau kiekvienas — ar beveik kiekvienas — poeto žodis turi tapti svarus, uždaras, neperregimas, užimąs apibrėžtą vietą erdvėje, nelyginant daiktas. Tuo pačiu poetinis tekstas įgyja emblemos, signatūros, hermetiško ženklo vertę.

Nyka-Niliūnas yra labiausiai erudicinis mūsų poetas. Jis naudoja netikėčiausių amžių ir geografinių platumų medžiagą: ima ją ne tik iš Vidužemio tradicijos, iš antikos ir Renesanso (nors tos sritys jam turbūt artimiausios), bet ir iš Babilonijos (*Rytas nel mezzo del camin di nostra vita*), Kinijos (*Li Po kelionėje*), XII amžiaus Konstantinopolio (*Bizantijos imperatoriaus Andronikos Komnenos I mirtis*), iš kabalistinių knygų. Šiuo požiūriu *Žiemos teologija* turbūt išsiskiria net jo paties kūrybos fone: dažnai jautiesi, tarsi skaitytum beviltiškai sumišusius kažkokios didžiulės enciklopedijos skutus. Kartais — ir neypatingai retai — į tekstą įsiterpia tautosakos atgarsiai. Bet tai anaiptol nėra tradicinė lietuviška tautosaka, nuvalkiota tiek XIX amžiaus, tiek XX amžiaus poetų. Nyka-Niliūnas nebepriklauso kartai, girdėjusiai dainas ir pasakas dūminėje pirkioje. Jo tautosaka — vaikystėje, gal gimnazijoje skaitytų Haufo, Anderseno, „Tūkstančio ir vienos nakties" reminiscencijos, neaiškios, tačiau stebėtinai gyvos; o anapus jų švyti pirmykščiai mitologiniai žmonijos archetipai. Jie jungiasi ir susiduria su asmeniniais, individualioje pasąmonėje gimusiais, nesuprantamais ir sugestyviais simboliais („Iš neapykantos akmens ištryškusioj versmėj / Gėrę trys vilkai staiga / Krito negyvi sniege", p. 44; „Prieangyje mūsų laukė / Mergaitės kūnu mintąs vilkas; / Jam ant kairiojo peties / Tupėjo kruvinais sparnais balandis", p. 66; „Žemaičių giriose sugautas / Raudona kamža raišas velnias / Ir Vytauto padovanota / Vilkė su keturiais vilkiukais", p. 100). Poezija taip pat intymiai bendrauja su kitomis meno rūšimis. Neveltui tarp Nykos-Niliūno lyrikos „personažų" yra Gesualdo ir Amati, yra Georges de la Tour, Claude Lorrain, Magnasco; nors neminimi, bet aiškiai svarbūs jam ir dailininkai siurrealistai, sakysime, Chagall (*Žiema vaikystėje*). Spalviniai, tapybiniai epitetai jo eilėraščiuose priklauso prie dažniausių. Tarp tų niliūniškų spalvų esama

rafinuotų, — kobaltas, auksas, koralas, — bet vyrauja turbūt trys: gelsva sausų žolių ir nuodingo vandens, raudona kraujo ir juoda nevilties spalva.

Poeto asmeninė biografija — jo dvasinio brendimo, praradimų, pralaimėjimų, prisiminimų ir užmaršties etapai — vaidina knygoje didžiulį vaidmenį. Bet ji užšifruota, nustumta giliai anapus teksto, be to, sulydyta su istorine ir kultūrine simbolika. Ąžuolų ir alksnių ošimas, kuosų klyksmai artėjant žiemai aukštaičių sodžiuje ar miestelyje gretinami su Didžiuoju tautų persikraustymu, su kautynėmis Katalaunų laukuose, su apokaliptinėmis pranašystėmis (*Žiemos mūšiai*). Iš gimtosios Utenos (?) vardo lieka tik pirmoji raidė, o už jos iškyla „Magelano / Kelionė ir plaukiančios salos" (*Laukiant traukinio U. stotyje*). Nuostabiai autentiškas, neliteratūriškas gyvų ir negyvų vaikystės pažįstamų būrys — „bažnyčios / Frontono Mykolas Archangelas / Kareiviškai bintuotom kojom, / Petras, Juozapas, įdubusia kakta Kovynės / Kaziukas ir pamišėlė Uršulė / Su kultuvu ant perkreipto peties" — dalyvauja Paskutiniojo Teismo dramoje — žinoma, niliūniškai transformuotoje (*Prisikėlimo vizija*). Realios moters laidotuvių scena (tos moters vardą gali atspėti geriau susipažinęs su išeivių kultūros istorija) virsta archaizuota meditacija apie praeinamumą ir kitabūtį (*Ballata per una donna defunta*).

Ši poetika, su pavydėtinu nuoseklumu ir ištverme kurta daugelį dešimtmečių, jau virto vienu iš klasikinių lietuvių lyrikos modelių — šalia tokių pat vientisų modelių, kuriuos savo metu pasiūlė Maironis, Putinas, Salomėja Nėris. Nykos-Niliūno poetinę kalbą — kaip ir anųjų kalbą — būtų beprasmiška versti į mūsiškę, kasdieninę ar į kokį kitą, netgi poetinį subkodą. Ir tie, kas po Nykos-Niliūno ateis į tikrąją literatūrą, negalės rašyti neatsižvelgdami į jo patirtį, neatsistumdami nuo jos.

Nevisada lengva pasakyti, kas yra Nykos-Niliūno poetiniai mokytojai ir bendrakeleiviai. Lietuvių literatūroje jo kalba vienkartinė, su nieku nesupainiojama, nors jos tolimosios ištakos glūdi nepriklausomybės laikotarpio simbolistų ir estetų kūryboje. Esama sąlyčio su Aisčiu, su Radausku — bet nuo jų veikiau atsispiriama, negu jais sekama. Savųjų bičiulių žemininkų tarpe poetas atrodo labai individualus (ir, be abejonės, iš jų stipriausias, sąmoningiausias). Kiek paprasčiau įrašyti Nyką-Niliūną į pasaulinės poezijos kontekstą. Jis priklauso linijai, prasidedančiai nuo Baudelaire ir

Rimbaud — kitaip sakant, bene svarbiausiajai XX amžiaus lyrikos linijai. Ankstyvojo (kartais ir vėlyvojo) Nykos eilėraščiai — bent man — akivaizdžiai siejasi su Eliotu, su Czesławu Miłoszu, gal dar daugiau su italų hermetistų mokykla — Quasimodo, Montale. Skaudi emocija ir sąžinės balsas, nepermaldaujamos gamtinės kaitos reginiai ir mitologinės bei metafizinės vizijos — visa tai artima šiems poetams, kurių visuomeninė patirtis (karas, totalitarizmo pavojai, šaknų praradimo pojūtis) daug kur sutampa su Nykos-Niliūno patirtimi. Perskaitykime iš naujo kad ir Quasimodo *Dialogą*, kurį 1954 metais išvertė Juozas Kėkštas (jį lengva rasti neseniai Lietuvoje išleistoje Kėkšto rinktinėje *Dega vėjai*): koks jis „niliūniškas" – ar, tiksliau, koks „quasimodiškas" to laikotarpio Niliūnas! *Žiemos teologijoje* pasigirsta ir kitokių aidų: gal pirmiausia Kavafis (*Zenono laiško Antigonui Gonatos komentaras, Imperijos žlugimas*, bizantiškieji eilėraščiai), kartais Lorca, Jiménez (*Cante jondo*), kartais Ezra Pound, imagistai ir jų pamėgtoji orientalinė poezija (*Vasaros herbas, Nature morte II, Clair de lune*). Esti eilėraščių, skambančių nelyginant Zen meditacijos (*Ritmečio minty*s). Šiaip ar taip Nyka-Niliūnas iš visų XX amžiaus lietuvių poetų — išskyrus nebent Radauską — yra tarptautiškiausias, sąmoningiausiai bandąs įveikti — ir dažnai įveikiąs — mūsiškio kampo provincializmą. Jis savaip siekia to visuotinumo laipsnio, kurį Lietuvoje kitomis sąlygomis ir kitomis priemonėmis buvo pasiekę Donelaitis, Baranauskas, Maironis.

Griežta, santūri, rafinuota, bet valinga Nykos poetinė kalba išreiškia griežtą, santūrų ir valingą pasaulėvaizdį: išreiškia pačia savo materija ir sandara, kiekviena garsų samplaika, kiekvienu žodyno savotiškumu, kiekvienu sintaksės lūžiu. Visoje savo kūryboje poetas kalba apie tremtį. Ankstesniuose rinkiniuose ji dažnai būdavo suvokiama kaip konkreti asmeninė ir istorinė patirtis žlugus apibrėžtai civilizacijai ir apibrėžtai bendruomenei — nepriklausomai Lietuvai; vėliau — kaip situacija, iš viso būdinga mūsų amžiaus žmogui, išblokštam iš savosios dirvos, iš senųjų tradicijų ir vertybių pasaulio. *Žiemos teologijoje* tremtis gal aiškiau negu kitur atsiveria kaip metafizinė kategorija. Žmogus — tarsi Hiobo knygoje, gnostikų, senųjų krikščioniškų mistikų ar Safedo atsiskyrėlių sistemose — pačiu savo buvimu pasaulyje yra ištremtas, atskirtas nuo ontologinės pilnatvės, į kurią jis gali ir privalo veržtis,

neturėdamas garantijų, kad ją pasieks. Nebelieka mitų, kurie galėtų paguosti ar palengvinti atsakomybę, slegiančią mūsų pečius („kraujas niekad nepavirs / Duona ir vynu, altorius — / Stalu ir temstant niekados prie jo / Nebesusės keleiviai", p. 44; „Teisėjas, / Kurio jūs laukiat, niekad neateis, / Nes jo nėra: Teisėjas esat jūs", p. 128). Istorija suvokiama kaip košmariška grėsmė, kaip nebūties plūsmas, „šunų ir baubiančių galvijų triukšmo lydima, / Kraujuotom nuo arklienos lūpom Aukso Orda" (p. 37). Tolimų šalių ir epochų įvykiai virsta amžinos egzistencinės situacijos modeliu ar formule. Kultūra šiame pasaulyje paprastai tėra pairusi sinchronija (*Tryliktoji naktis*), o gamta — abejingas žmogui, neigiantis ir žlugdantis jį ritmas, nebent retkarčiais dovanojąs ekstazės mirksnį (*Svetima šalis, Neišsipildymo istorija, Enchiridion Epicteti*). Dažniausiai minimas knygoje vardas — Heraklitas, filosofas, palikęs mums nedžiuginančią maksimą *panta rhei*. Šio pasaulėvaizdžio žodžiai raktai — *išnykimas* ir *nihil*, arba *nyka* ir *nil* (bene iš čia truputį tiesmukiškas poeto slapyvardis). Dažnai kalbama nelyginant jau iš anapus, iš mirties karalijos, kuri, anot kito didelio lietuvių poeto, „nebus nugalėta". Vienintelis atsakymas į šį pasaulį — beviltiška kova, ištikimybė sau ir artimui, atsparumas ir ištvermė be iliuzijų; vienintelė žmogaus atsakomybė — stoiškai atstatinėti ir artinti būties pilnumą, kuris kartais — be jokių garantijų — blykstelėja spindulyje, linijoje, žodyje. Pirmiausia žodyje.

Žiemos teologijoje yra eilėraščių, kur filosofinė dimensija transponuojama į istorinę ir net į politinę. Ne vienas iš pažiūros abstraktus istorinis ar mitologinis motyvas gali būti suvoktas kaip Lietuvos likimo paradigma (*Termopilų kareivis rauda po Letos topoliais*). Rimvydas Šilbajoris iš politinių Nykos eilėraščių ypač įvertino *Recenziją* — trumpą, kandų publicistinį traktatą apie išdilusius mūsų emigracijos mitus (manding, dar kandesnį dėl to, kad jame esama ir autorecenzijos elemento). Tuo tarpu man — tikriausiai todėl, kad mano gyvenimo patirtis skiriasi nuo Šilbajorio patirties — geresnis, bent artimesnis atrodo eilėraštis *Užgavėnių kaukės*. Praleidusiam Lietuvoje paniekos ir veidmainystės dešimtmečius — kurie, duok Dieve, artėja prie galo — sunku įsivaizduoti tikslesnį ir blaivesnį jų aprašymą negu Nykos-Niliūno:

Šalia kitų keistų ir nesuprantamų dalykų
Bei įvykių, mus ypač prislėgė šisai: po neramios
Kankinančio atodrėkio nakties, miestus ir kaimus
Užplūdo šiurpios Užgavėnių kaukės.
Dabar jos tyko mus visur, visur mus seka:
Jų pilnos gatvės, medžiai ir langai. Jos sėdi
Už mūsų stalo, valgo mūsų duoną, ir mes žinom,
Kad jos netruks apsigyventi mumyse; jų balsas
Skamba mūsų žodžiuose ir sunkiai
Išsikovotame rašte (p. 99).

Galima, aišku, suminėti Nykos poezijos silpnesniąsias vietas. Jos gana akivaizdžios. Vengdamas trafaretinių lietuviškųjų poetizmų, Nyka-Niliūnas vis dėlto susikuria naujovišką retoriką, savo ruožtu linkusią stingti ir stabarėti. Ankstesniuose jo eilėraščiuose nesunku būdavo pastebėti tam tikrą balso forsavimą, norą pabraukti, rėkte išrėkti egzistencines ir filosofines kategorijas, kartais netgi žymimas *didžiosiomis raidėmis — Kūryba. Tiesa. Nebūtis. Amžinybė. Žiemos teologijoje* to nebėra, bet ir joje kartkartėmis pristinga saiko, atsiranda skonio „duobių". Tikrai per dažnai linksniuojamas daiktavardis *skausmas*. Kad ir kokia absoliuti, įtemptai ir nuoširdžiai išgyvenama būtų ši sąvoka Nykos-Niliūno sistemoje — ar nederėtų paieškoti jai „objektyvių koreliatų", ką taip gerai mokėjo daryti Radauskas (arba, sakysime, Achmatova)? Nuolatinis jos kartojimas visuose įmanomuose kontekstuose padvelkia infliacija: „bežadžio / Skausmo signatūra" (p. 11), „Rytas skausmo išraižytom rankom" (p. 12), „Sunkiai krito paskutinis / Dar neišgerto laiko lašas / Į skausmo vandenį" (p. 13), „Diena įrašė savo skausmą / Visur: rankose, tyloj ir grindyse" (p. 16), „... . .nėra vilties, tik vienas / Šaltas, epiderminis ir nesibaigiąs skausmas" (p. 34), „... . .ar skausmas yra žodis, / Ar žodis yra skausmas" (p. 46), „Neaprėpiamas, absoliutus / Ir nebejuntamas skausmas" (p. 89), „... . .valgė / Sužiedėjusią skausmo duoną" (p. 105), „Palubėj — / Besidalinančios būties skausmu / Pasenę musės" (p. 107) ir t.t. ad infinitum. Vienas eilėraštis po kito baigiasi nevilties ir negacijos formulėmis, kurios pradžioje yra įspūdingos, bet tolydžio darosi lengvai nuspėjamos ir slysta pro akis nebeužgaudamos gilesniųjų sąmonės sluoksnių: „Ir nebegrįžom — / Nei aš, nei tu. Mes niekad

nebegrįžom / Ir niekad nebegrįšim. Nuo to laiko / Nebesam, nebebuvom ir nebūsim, / Net nežinodami, kur mūsų kapas" (p. 61), „Bet mes negrįšim niekados" (p. 81), „Nieks nebejeis ir niekas / Neims dejuoti" (p. 107), „Neradęs kelio tavyje ir savyje" p. 118), „Aš norėjau / Kad tu žinotum, jog ir manęs nebėr" (p. 123) — tai, žinoma, tik dalis pavyzdžių. Tokia pat monotonija atsiduoda dažnai atsikartojantis, bene iš Vytauto Mačernio paveldėtas būties „lygčių", „teoremų" ir „nežinomųjų" įvaizdis. Kartais Nyka-Niliūnas nukrypsta į preciozišku mą, pernelyg išgražintus arba dirbtinius, stokojančius vidinės dermės palyginimus bei metaforas: „Rytas išdavė tave, įrašęs / Paskutinę M raudonu / Atsiminimų rašalu į skausmo knygą" (p. 62), „Su astronominėm sekundėm / Ir milijonais paukščių, / Atlėkusių iš skausmo sužalotos / Nykaus vidurdienio tokatos" (p. 66), „Nitokridės soduos / Tuščius lizdus per naktį / Sutepdavo langinių klyksmo kraujas" (p. 81), „Naktis / Safyro pirštais žarstė / Nesuskaičiuojamus lobius" (p. 92), „Žiema, logiška kaip Hegelio / *Phaenomenologie des Geistes*" (p. 96). Poetinė elegancija kartkartėmis išvirsta saloniniu literatūriškumu; etiniai imperatyvai — didaktika; autentiškas filosofinis ieškojimas — iš pažiūros giliaminčiu, bet nedaug tepasakančiu sąvokų dėstymu (*Skausmo geometrija, Gnoseologija*). Du stiprius eilėraščius — *Chalkidės kunigaikščio vaikai* ir *Bizantijos imperatoriaus Andronikos Komnenos I mirtis* — gal truputį gadina baigiamosios eilutės, kuriose primygtinai aiškinama tai, kas aišku daugmaž savaime.

Ir vis dėlto apie šiuos poetinės tekstūros svetimkūnius nesinori daug kalbėti. Nykos-Niliūno élan, per daug dešimtmečių nei kiek nesusilpnėjęs, tik subrendęs, juos be vargo ištirpdo ir nusineša. *Žiemos teologijoje* esama eilėraščių, kurie be abejonės liks mūsų poezijoje amžinai. Juose atsistota ant pačių peilio ašmenų ir išsilaikyta, o tai literatūroje didžiausia retenybė, kuriai negana erudicijos, darbštumo, netgi talento — reikalinga aukštesniosios jėgos parama. Esu agnostikas, todėl būčiau linkęs sutapatinti tą jėgą su kalba, kurios įrankiu geriausiomis savo gyvenimo akimirkomis virsta kiekvienas tikras poetas. Prie tokių eilėraščių priskirčiau jau minėtus *Žiemos mūšius, Užgavėnių kaukes, Prisikėlimo viziją* — o taip pat *Pasaką, Mirtį, Pavasarį Washingtone, Maldą* (ypač *Maldą!), Mokyklos fotografiją, Aukštaitiją*. Kiti skaitytojai tikriausiai pasirinks kitus. Bet *Žiemos teologija* turbūt visiems liks viena

klasikinių mūsų lyrikos knygų. Anot Nykos-Niliūno, „poezija yra geologinis procesas / Akmens ir laiko dialogo / Žodžiuose" (p. 132); tačiau ji yra dar ir organinis procesas, dialogas tarp autoriaus ir kaskart naujų generacijų. Šitam procesui nelemta nutrūkti.

Tomas Venclova

KAI LIETUVA (ZONK!) VALDĖ PASAULĮ (BAM!) LA MAMOJE

Gediminas, Algirdas, Kęstutis, Vytautas. . . Tie vardai dvi savaites skambėjo New Yorko La Mamos teatre, kur gruodžio 17 d. baigėsi Kęstučio Nako istorinės pjesės "When Lithuania Ruled the World" antrosios dalies pastatymas.

Pirmoji Nako pjesės dalis, apimanti karaliaus Mindaugo laikmetį, išvydo pasaulį praėjusių metų lapkričio mėnesį kukliame New Yorko teatrėlyje. Tasai paties autoriaus režisuotas spektaklis susilaukė palankių atsiliepimų amerikiečių spaudoje ir išjudino išeivijos lietuvius — sužavėjo jaunimą ir papiktino kai kuriuos vyresniosios kartos atstovus. Nakas tada programoje išspausdintose pastabose prisipažino, kad jo pjesė yra „farsas ir burleska", o veikėjai ir istoriniai įvykiai dažnai piešiami „plačiais brūkšniais, komiškai arba groteskiškai". Tačiau jis pabrėžė, kad jo užmojis rimtas — jis vaizduoja mažą tautą, kuri „kovoja už savo gyvybę" prieš „pažangiomis" ir „teisingomis" ideologijomis prisidengusius užpuolikus.

Tas pats „rimto" turinio ir „groteskiškos" formos kontrastas ryškus ir antroje Nako pjesės dalyje, kurioje dominuoja Didžiojo kunigaikščio Gedimino figūra. Režisieriaus vadeles autorius šį sykį atidavė jaunam amerikiečiui Alejandro Madero, o pats suvaidino Gediminą, puikiai suderindamas herojiškus ir groteskiškus ("camp") elementus. Į šį spektaklį įsijungė keletas stipresnių aktorių iš pirmosios dalies; jų gretas papildė būrys New Yorko Universiteto instituto auklėtinių ir absolventų.

Įžengdamas į garsiojo La Mamos teatro sceną, Kęstutis Nakas pakopė aukštyn savo teatrinės karjeros kopėčiomis. Šis spektaklis — režisūra, scenovaizdis, kostiumai — „drausmingesnis" ir „profesionališkesnis" už pernykštį, nors tuo kai kas laimėta, šis tas ir prarasta: naujoje aplinkoje Nako pjesė prarado dalį savo anarchiško žavesio, improvizacinio laisvumo.

Pjesė prasideda Lietuvą siaubiančiu maru, kryžiuočių užpuolimais; šakojasi į Gedimino, Kęstučio, Algirdo ir Jaunučio nuotykius; stabteli prie pagonybės — krikščionybės dialektikos. Pabaigoje Gediminas žūsta gindamas Veliuoną; Birutė pagimdo Vytautą; scenai temstant, aukštai lieka apšviesta Gedimino figūra su Lietuvos vėliava rankose.

Palyginant su pirmąja Nako epinės kronikos dalimi, La Mamos tekstas rimtesnis, niūresnis. Maro tema čia susilieja su dabartine „Aids" epidemija, taip sukrėtusia New Yorko avangardinių menininkų bendruomenę.

Visi tie įvykiai scenoje trunka mažiau negu dvi valandas. Autoriaus stilius tas pats kaip pjesės pirmoje dalyje: šekspyrinių kronikų parodijos, vodevilio, holivudinių filmų ir televizijos komedijų mišinys. Tekstas primena kreivame veidrodyje atsispindinčius jambinius pentametrus, perkoštus per amerikietiško „pamaivų teatro" (Theatre of the Ridiculous) rėtį. Dialoguose spragsi šiandieninės užuominos, atsiraugia komerciniai kupletai, išsižergia dirbtini rimai ir staiga, kaip lietus iš dirbtino dangaus, pasigirsta lietuvių liaudies daina: „Pas tą verpetą / Rūtų darželis, / Tame daržely / Verkia mergelė". Kartais autorius, tartum koks Heinrichas Heine, atrodo, ima pasiduoti pagundai ir pradeda kalbėti jausmingai, lyriškai, bet bematant susitvardo ir lyriką persmeigia su ironijos durklu.

Svarbi šio stiliaus dalis — autoriaus sąmoningai įvesti anachronizmai. Vaidilutė Birutė (kaip ūsota Mona Liza) rūko cigaretę; medžioklės ragas Gedimino rankose virsta telefonu; neurotiškos, sekso apsėstos moterys atrodo imigravusios į viduramžių Lietuvą iš dabartinės Amerikos ekranų; Gedimino šeima atrodo iššokusi iš televizinės komedijos; kryžiuočių magistras kalba nacių žargonu ir nuodija Lietuvos žemę moderniais chemikalais; Gediminui pasižadėjus toleruoti visas religijas, pagonių krivis jį sudraudžia JAV prezidento rinkiminės kampanijos žodžiais: „Prakeiktas liberalas!"

Iš pagonybės susidūrimo su krikščionybe autorius išsunkia keletą ironiškų komentarų, bet ypatingų dramatiškų kibirkščių neišskelia, nes čia susiduria tiktai dvi karikatūros. Įdomiausia to religinio konflikto figūra pjesėje yra 16-to šimtmečio Vakarų Europos kostiumą dėvintis lietuviškas velnias, kuris moksliškai dėsto vilko, Vilkaviškio, Veliuonos ir Valhalos etimologiją. Visai natūralu, kad Nakas, amerikiečių teatrinio „pogrindžio" atstovas, reiškia simpatijų lietuvių chtoniškiems (požemio) dievams. Tipiška amerikietiška panieka istorijai čia savaip susiliečia su pagoniška lietuvių pasaulėjauta; juk ir tiems pagonims vakarietiška, krikščioniška, eschatologinė istorijos samprata atrodė keista ir nesuprantama.

Spektaklį pamatęs New Yorke besilankantis dramaturgas Kazys Saja pareiškė, jog tautiečiui iš Lietuvos toks istorijos traktavimas atrodytų „šventvagystė". Tai suprantama: šįmet, kai lietuviai atsikovojo tiek daug savo istorijos ir kai Šapokos knyga leidžiama 100,000-tūkstantiniu tiražu, Nako pjesė gali atrodyti nusikaltėliškai nepagarbi. Bet ar Nakas gali rašyti kitaip? Iš tikrųjų, yra du Nakai: vienam, amerikiečių avangardinio teatro ir „kontrakultūros" kūdikiui, kaip ir kapitalistui Henry Fordui, istorija yra „sausi šiaudai;" kitam, lietuviškajam Nakui, jo tėvų ir protėvių žemė, jos kultūra ir praeitis — labai svarbūs dalykai. Jis rašo pačiu savimi; jo pjesė ir spektaklis yra jo vidinio prieštaravimo vaisius. Nako metodas pavojingas, nes polinkis viską trivialinti ir paversti grotesku veda į nihilizmo akligatvį. Autorių išgelbsti meilė ir talentas. Jo dėka, pro idealizuotus mūsų istorijos paveikslus pamatome tos pačios istorijos kraują ir purvą, groteską bei ironiją.

Išėjęs iš La Mamos teatro į New Yorko naktį, susigriebiau beniūniuojąs primirštą dainą: „Ant marių krašto, Palangos miestely. . ." Birutės karikatūra neužmušė Birutės legendos, o ją atgaivino. Spektaklis padėjo naujomis akimis pažvelgt į mūsų istoriją. Nietzsche buvo teisus: Kūrybinis aktas neįmanomas be dionyzinio šėlsmo ir anarchijos, bet visa tai pažadina nepaprastą apoloniško grožio ir sandaros ilgesį.

O Lietuvoje tebėra „kalnas Birute vadintas. . ."

A. Landsbergis

RB. 15. —

metmenys

Redaguoja: Vytautas Kavolis
Dickinson College
Carlisle, Pennsylvania 17013

Redakcijos bendradarbiai: Algirdas Titas Antanaitis, Živilė Bilaišytė, Mykolas Drunga, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Violeta Kelertienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatas Šatas, Rimvydas Šilbajoris, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Albertas Zalatorius, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Vytautas O. Virkau

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Rūta Luckutė, Marija Paškevičienė, Dalia Sruogaitė, Lina Žilionytė

Administracija: Aleksas Vaškelis
3113 W. Vina del Mar Blvd.
St. Petersburg Beach, FL 33706

Kaina: Pavienio numerio — $8.00. Prenumerata metams (du numeriai) Kanada ir JAV — $15.00; Lietuva $20.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Spaudė: M. Morkūno spaustuvė, Chicago, Illinois.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

ALp(LKA)1742
1989, Nr.56

90.474.101